

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск X

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
27 травня 2004 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”**

2004

УДК 81.161.2

ББК 81.2 Ук-5

А 43 Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наукових праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет” 2004. – Вип. 10. – 175 с.

У збірнику наукових праць аналізуються перспективні питання української синхронічної та діахронічної лінгвістики. Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collected stories, the perspective questions of Ukrainian synchronic and diachronic linguistics are analysed. For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions

Рецензенти: *А.К. Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.
Г.І. Халимоненко, д-р філол. наук, проф.

Головний редактор: *Л.І. Шевченко*, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: *Г.П. Півторак*, чл-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф.; *С.Я. Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю. Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І. Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О. Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *О.І. Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *Л.В. Шулінова*, канд. філол. наук, доц.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 5755 від 15. 01. 2002 р.

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Адреса редакційної колегії:

01033, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-66.

ВЗАЄМОДІЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

ЛІНГВІСТИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ КОНФЕСІЙНОГО СТИЛЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянуто лінгвістичну аргументацію щодо стратифікації конфесійного стилю в функціональній системі національної літературної мови.

In the article the linguistic argumentation of the stratification of the confessional style in the functional system of national literary language is considered.

Функціональні стилі як феномен еволюційної трансформації національної мови відбивають складність взаємодії історично змінних культурних парадигм суспільства. Історико-цивілізаційні періоди позначені домінантою різних мовних стилів, які є культурною рефлексією на світ, що динамічно розвивається, формує і змінює світоглядні та естетичні цінності, відштовхується від догматичного, на певному етапі розвитку, знання, натомість визначає нові пріоритети, уподобання й ідеали.

Лінгвістичний статус конфесійного стилю в українській літературній мові – дискусійне питання сучасного мовознавства. Аргументація конфесійного стилю часом екстраполюється в лінгвістичну теорію як намагання узгодити критерії виділення і сутнісні мовно-функціональні параметри вербалізованої комунікативної субстанції з прийнятими, операціональними класифікаціями (Н.Б. Мечковська)¹. Конфесійний стиль осмислюється у прагматичних підходах: існує сфера комунікативної спеціалізації та особливого добору мовних одиниць, їх відтворюваності, а отже системного функціонування – мовознавство в такому разі гармонізує реальне життя мови з аналізом тенденцій її розвитку (Л.І. Мацько², коло авторів львівської богословської школи³).

Неоднозначність наукових підходів і критеріїв функціональної самодостатності конфесійного стилю стосується передусім екстралінгвальних характеристик, спричинених складністю виокремлення специфічної для всіх носіїв національної

мови суспільної сфери комунікації. Така ситуація пов'язана зі світоглядно-соціальною стратифікацією різних груп населення: віруючі / невіруючі, носії традиційних цінностей / орієнтовані на цінності культури доби глобалізації, люди зрілого віку / молодь та ін.

Складність для лінгвістичної мотивації цілісності конфесійного стилю становить обставина, за якої існує реальна множинність релігійних культів зі своїми богословськими терміносистемами, фразеологією, символічним значенням слова тощо. Логічна суперечність у такому випадку вже в постановці питання, що інколи артикулюється в наукових дискусіях: **конфесійний стиль** чи **конфесійні стилі**?

Певною мірою з неоднозначності розуміння ситуації і дублетність, а подекуди – омонімічність термінів **конфесійний / богословський стиль**. Конфесійний, у нашому розумінні, термінопоняття видове і об'єднує мовні функціональні системи різних конфесій, визначаючи сферу життя національної мови, її типологічно-комунікативні параметри в доборі та функціонуванні мовних одиниць. Богословський же стиль традиційно пов'язують із православ'ям, а отже і відповідною термінологією, системою значень сакрального слова, символіки та фразеології, що тлумачиться в контексті православної традиції.

Дублетність термінопонять **конфесійний / богословський стиль** відбиває і складність екстралінгвальної ситуації, за якої в різних конфесіях, які були і є в Україні, в різні історичні періоди присутньою була не лише українська мова. Лінгвіст, який звертається до текстів літературної мови, має справу зі староукраїнською, церковнослов'янською, латиною, польською, російською, врешті – сучасною українською мовами. У традиціях самостійних мовних систем (арабської, старовірської та ін.) представлені мусульманство, іудаїзм та інші конфесії, що також існували й існують у культурному просторі України. Їх національна самодостатність не свідчить про функціонально-комунікативну автономність, коли йдеться про принципове розрізнення дефінітивних сутностей термінопонять **конфесійний / богословський стиль**. Різні мови в цьому разі об'єднані однією сферою спілкування, а божественне слово звернене до українського народу: громадян однієї країни, одного суспільства. Спостереження за функціональними особливостями української літературної мови в названій комунікативній сфері – інше питання.

Серйозної аргументації, і не лише лінгвістичними, але й історико-культурними фактами, потребують еволюційні / нееволоційні зміни і трансформації в мовно-стильових характеристиках конфесійної сфери спілкування. У комунікативно гармонізований для конфесійного спілкування історико-культурний період спостерігаємо особливу мотивацію добору і функціонування в конфесійному стилі засобів національної мови, що безпосередньо пов'язано з авторитетним місцем релігії в суспільній свідомості, її офіційним статусом, домінантою певної релігійної системи, взаємодії як співіснування (чи відштовхування) різних конфесій тощо.

Так, українські історики і культурологи, полишивши заідеологізовані або “незручні” щодо простих і однозначних пояснень теорії еволюційної стадіальності нації, звертаються до “паралельних світів”, багатовимірності українського культурного простору середньовіччя (Н. Яковенко, М. Попович та ін.)⁴. Мовознавці, в свою чергу, ще мають перспективу узгодити наукові аргументи з гіпотезами і даними сучасної історичної науки. На наш погляд, дослідник конфесійного стилю з погляду історичного розвитку мовно-стильової системи має передусім враховувати обставини його існування в певному історичному і психологічному просторі: неоднаковими щодо вияву потенцій слова і конфесійному стилі є барокова доба і XIX ст., про вкрай драматичні екстралінгвальні умови конфесійного життя можна небезпідставно говорити в Україні XX ст., неоднозначною щодо конфесій і мовного забезпечення церковного життя є ситуація в сучасній Україні. Все це впливає на мовно-системні культурні та функціональні потенції конфесійного стилю, зв'язок його комунікативних можливостей із тенденціями розвитку національної літературної мови. Таким чином, екстралінгвальне й інтралінгвальне забезпечення аргументативності стадіального розвитку конфесійного стилю гармонізують лінгвістичну теорію, оскільки сприяють об'єктивності підходів до визначеного наукового об'єкта – мови, що функціонує в реальному цивілізаційному просторі.

До складних питань лінгвістичної аргументації конфесійного стилю належить вироблення критеріїв ідентифікації мовних характеристик стилю за умови, коли йдеться про дистанціювання чи навіть антиномічність численних конфесійних жанрів: неоднаковими є критерії добору мовних одиниць у канонічному **публічному** спілкуванні (проповідь, храмова молитва та ін. – “фундаментальні”

жанри релігійної комунікації, за Н.Б. Мечковською), чи персоніфікованому, що спирається на спонтанно творене слово (сповідь, молитовне звернення людини до Творця, заповіт). На наш погляд, у такому випадку виникає питання **критеріїв і форм розвитку стилю** та його мовної системи. При цьому маємо враховувати, що богословська традиція детермінує семантико-понятійні відношення: **простір тлумачень реалізується в сфері ідей**, спричинених словом, а не елементарної констатації значеннєвої парадигми слова, фрази, граматичної конструкції та ін.

Іноколи висловлюється думка, неоднозначна, як на наш погляд, що в розвитку релігійного спілкування існує певна внутрішня логіка, зумовлена асиметрією в напрямку комунікації: Одкровення, послане від Одного багатьом, розсіюється, і “цей процес приховує небезпеку непорозуміння, викривлення, неповного сприйняття взагалі. Небезпечна та або інша втрата важливих смислів у межах соціуму. Щодо звернення людей до Бога..., то тут основна комунікативна колізія пов’язана з невизначеністю **зворотного зв’язку**”²⁵.

Вочевидь, обґрунтування психосемантичних механізмів комунікації, з окресленням конвенціональності / неконвенціональності мовного знака – дискусивне питання не лише для конфесійного стилю. Особливо, коли йдеться про цілісність мовної інформації та її можливі інтерпретації (і не лише в хронологічному, але й у реальному історичному часі). З цього погляду конфесійний стиль, зважаючи на змістову і мовну єдність сакральних текстів, має домінантні ознаки стабільності, відтворюваності комунікативно запрограмованого структурування в передбачуваності використання певних мовних одиниць. “Розсіювання” як специфічний синонім до поняття “інтерпретація” дозволяє лише визначити вектор його комунікативного напрямку, життя конфесійного слова, зверненого до кожного. Зворотний зв’язок існує, але як персоніфікований або відбитий у канонізованих текстах.

Альтернативно визначеними в мовознавстві є й інтралінгвальні критерії конфесійного стилю: терміносистема постає синкретичною з погляду сучасних уявлень про метамову спеціальних галузей знання (в аналізованому стилі – специфічної світоглядної рефлексії на світ, що спирається на філософську, теологічну та ін. термінологічні субмови); а також із погляду становлення і системного представлення закономірностей розвитку системи, підпорядкованої передусім християнській доктрині. Тобто регулятив

щодо актуальності / неактуальності мовної компетенції терміна не є для конфесійної терміносистеми головним. Текстова структура має в такому разі обмежену варіативність мовностильового ресурсу: авторська інтерпретація слова здебільшого можлива в жанрах, орієнтованих на усне публічне мовлення, або в тих, мова яких певною мірою наближається до традиційної публіцистики – полемічна література, апокрифи та інші жанри, ідентифіковані за критерієм мовностилістичної системності, не є однорідними за характером використання мовних одиниць; фразеологія конфесійного стилю з причини її присутності в мовах християнського світу (відповідно, мусульманського, буддистського, чи культурних світів, симетричних релігійним течіям, напрямкам) є набутком літературної мови, а вже потім – загальномовними усталеними одиницями; стильова аргументація за граматичними критеріями не завжди продуктивна з огляду на: 1) функціонування у просторі національної культури переважно перекладних текстів, у яких відбито (або відтворено) засвоєні граматичні моделі літературної мови іншого народу; 2) множинності цих перекладів і відповідно – паралелей (варіативних форм) літературної фразеології; 3) можливої історичної ретроспекції культурного впливу граматичного оформлення думки на еволюційні тенденції розвитку національної мови (акцентовано – словотвірних, синтаксичних) і реальної їх присутності в інших стилях сучасної літературної мови.

Поза лінгвістичними дискусіями сьогодні залишаються такі характеристики конфесійного стилю, як: комунікативно стабільна сфера спілкування, що існує не для всіх, але принаймні для значної частини мовців; наявність у конфесійному стилі варіантів і підтекстів, чітко структурованої системи жанрів і типів текстів; історично сформована традиція функціональної самодостатності й навіть автономності мовно-церковного ритуалу та його розмежування зі світським життям, що визначає можливі комунікативні перспективи стилю і спричиняється екстралінгвальною мотивацією.

Різні наукові підходи спостерігаються в окресленні інтралінгвальних особливостей конфесійного стилю, особливо зважаючи на задеклароване сучасною лінгвістикою розуміння функціональних стилів як комунікативних репрезентацій **єдиної літературної мови**. Характерним для конфесійної сфери є добір мовних засобів і їх функціонування за універсальними щодо функцій та закріпленості за комунікативною сферою критеріями: походить із

сакрального тексту (лексика з абстрактним значенням, біблійна фразеологія та ін.); становить специфічну систему вербалізованих понять і уявлень, структурованих й організованих за принципом ієрархічних відношень (богословська термінологіка і номенклатура); регулярно відтворюється не лише в історичному часі культури, але й психологічному (сакральна символіка); мотивує в літературній мові онтологічно співмірні з інтелектуальною свідомістю процеси стадіального розвитку символічного слова (від конкретної номінації – до багатозначності, а потім – і до символічного узагальнення; від атрибуції імені – до постійної атрибуції поняття, і врешті – до символізації атрибута; від синтагматичної ситуації – до синтагматичного варіанта, і далі – до синтагматичного стандарту).

Культурологічні критерії комунікативної автономності спираються на **внутрішню логіку** конфесійного стилю, визначену вирішенням антиномічних завдань: зберегти смислову повноту Одкровення й одночасно передати його „новим поколінням в нові землі, в нові часи”. Таким чином, логіка саморозвитку релігійної сфери комунікації відбивається в обов’язкових процесах: 1) внутрішньої структуризації вчення як ієрархії смислів, жанрів і мовних репрезентацій; 2) утвердження релігійного канону – тексти смислового ядра і периферії, функціональна стабільність мовних одиниць; 3) виникнення спеціальних комунікативних механізмів ефективною передачі Вчення, реалізованих у варіантах стилю, підстилях, жанрах; 4) творення імпліцитних й експліцитних механізмів контролю за характером комунікації, на що у свій час звертала увагу Б.Н. Мечковська⁶.

Синкретичність культурологічної мотивації в даному разі узгоджується зі стилістичною аргументацією, її екстра- й інтралінгвальними складниками. Зрозуміло, йдеться про принцип, а не системну лінгвістичну фактологію, що, вочевидь, потребує свого місця в запропонованому лінгвістичному ракурсі аналізованої проблеми.

Втім, існують й інші підходи. Часто у мовознавстві, за аналогією до богослів’я, дослідниками взагалі не ставиться і не розв’язується питання існування / неіснування конфесійного стилю: він розглядається як даність, історично успадкована, комунікативно співвіднесена з певною, локалізованою сферою спілкування, а отже, аналізу потребують лише мовні форми, відбиті в типологічно систематизованих текстах. Для сучасної стилістики така мотивація

невизначена аргументативно, є недостатньою, як і для вирішення більш загальної лінгвістичної проблеми – теоретичного моделювання інтелектуального простору мови, що функціонує.

Реальна динаміка розвитку стилів української літературної мови зумовлює також і їх функціональну структуризацію, що її розуміємо як процес комунікативної варіативності та спеціалізації – стильової в цілому, і жанрової. Відповідно, лінгвістичного опису потребує як сама тенденція, так і система мовних засобів, що є специфічно організованою, або іманентно властивою певному стилю, варіанту стилю, жанру. Важливо це і з огляду на мовну прагматику, коли “сучасна мовна практика демонструє активні процеси дифузії стилів, переформування жанрів, що спричиняє не лише зміну системи функціональних стилів, а й зміни в самій структурі стилів”⁷. Конфесійний стиль – чи не найвиразніша ілюстрація тези.

Сьогодні не можна оминати, не помітити важливості питання теоретичної мотивації присутності конфесійного стилю в системі функціонального мовленнєвого ресурсу сучасної української літературної мови. Аргументація “присутності завжди” недостатня і непродуктивна хоч би з тієї причини, що класифікаційні й функціональні параметри стилів староукраїнської і нової української літературних мов не збігаються. Хоча увага до критеріїв розрізнення їх класифікаційних моделей і присутня в сучасній науці⁸.

Афористично сформульована ідея **історії літературної мови як історії стилів** загальноприйнята, але ще тільки дістає розгорнуту наукову аргументацію в системно викладених концепціях, нових підходах до історії літературної мови як історії становлення і розвитку духовної культури народу в об’єктивно пізнаних історичних умовах.

Дискусія про структуризацію стилів і їх місце в функціональній системі української літературної мови окреслює коло питань актуальних і складних. Важливість їх зумовлена необхідністю пізнання реальних процесів розвитку мови в її функціональних різновидах, потребою аналізу динаміки впливу суспільної та культурної еволюції на розвиток стилів.

Лінгвістична теорія, при безперечній необхідності та значимості різноаспектних підходів, має чітко (можливо, на умовах дослідницького консенсусу) визначити фундаментальні категорії стилістики, окреслити їх понятійний обсяг і принципи змістової кореляції. Дефінітивна невизначеність є свідченням “слабкості”,

“розмитості” моделі наукової інтерпретації. Структуризація функціональних стилів в аспекті реального розвитку, спеціалізації, відповідності комунікативним потребам, а також наукове прогнозування тенденцій і динаміки мовностильових змін можливі при адекватній забезпеченості теорією мовознавства.

¹Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М., 1998; вона ж. Кирило-Мефодиевское наследие в филологии Slavia Orthodoxa и языковые вопросы в русском православии XX века // Славяноведение. – М., 2000. – № 2. – С. 102-117; ²Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови. – К., 2003; ³Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. – Львів, 1998; ⁴Яковенко Наталя Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVIII ст. – К., 2002; Попович Мирослав. Нарис історії культури України. – К., 2001; ⁵Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М., 1998. – С. 225; ⁶Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М., 1998. – С. 226; ⁷Єрмоленко С.Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип. IV. – К., 2001. – С. 9; ⁸Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2002; Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови. – К., 2001.

О.І. Ніка, канд. філол. наук

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЧИ ВЗАЄМОДІЯ КНИЖНОЇ І НАРОДНОЇ КУЛЬТУР?

Аналізуються відносна опозитивність книжної та народної культур і ступені їх інтерференції в літературній продукції перехідного і Ренесансного періодів.

Relative opposition of literary and vernacular cultures and the grades of their interferation in the literary production of the transient and Rennessans periods.

Специфіка середньовічного і ранньомодерного співіснування та інтерферування двох мов (за окремими визначеннями диглосії – типами мов) – книжної та народної, відповідно, дає підстави для текстового реконструювання мотиваційної, оцінної сфер різних

соціальних страт, співвіднесених із книжною чи народною культурними моделями, або ж – їх перетинанням.

Опозиційне співвідношення книжної і народної моделей культури відзначається відносністю, відкритістю меж, що пов'язано з певними типами контамінованості представлень цих культур, а також культурно-соціальною престижністю мови. У свою чергу названі типи “буття в культурі” одночасно існують і в опозитивній кореляції, що практично не зникає впродовж усього донаціонального періоду, і разом із тим ступеневість інфільтрації народного в позначеній книжним зразком літературній традиції відзначає динамічність, нежорстко регламентований характер їх співвіднесення, особливо в добу “осені Середньовіччя” (за визначенням Й. Хейзінги) та Ренесансу.

Діаметральне розмежування горішнього і низового поверхів тодішнього суспільства, як і висмикнута з широкого контексту відома цитата М.М. Бахтіна про „особливого роду двосвітність, без урахування якої ні культурна свідомість середньовіччя, ні культура Відродження не можуть бути правильно зрозумілими”¹, потребують додаткових уточнень.

Складність дослідження розмежованої „двосвітності” полягає в тому, що народна культура (особливо в дані періоди, про які йде мова) практично не виступала в „чистому вигляді”, а в більшості випадків із „домішкою” культури ученої: „Життя було проникнуте релігією до тієї міри, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, у святі миті все в повсякденному житті присвячується вищому, – з іншого боку, священне постійно тоне в повсякденному через неминуче змішання з буденним”².

Звичайно, не викликає заперечень існування елітарного і низового „буття в культурі”, що апіорно визначають „особливого роду двосвітність”. Втім, цитована робота М.М. Бахтіна „Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу” показала не тільки основні кольори, а й світлотіні – не стільки розмежувала два світи, скільки показала взаємозв'язок офіційної, книжної і неофіційної, народної культур у перехідний від середньовіччя до Ренесансу період. Постульоване автором на перших сторінках дослідження „*протистояння*” – „цілий неоглядний світ сміхових форм і виявів *протистояв* офіційній і серйозній (за своїм тоном) культури церковного і феодального середньовіччя”³ було

прокоментоване А.Я. Гуревичем, який, всупереч думці М.М. Бахтіна, відзначає „багатопрощарковість і суперечливість свідомості”⁴. Втім, уважне прочитання всього дослідження М.М. Бахтіна, очевидно, потребує увиразнення тієї спільної категорії, котра об’єднує цю так звану двосвітність, а не лише її протиставляє. Складність взаємозв’язків між ученою, офіційною і народною, неофіційною культурами показано передусім на матеріалі тексту Франсуа Рабле, проте сміхова культура є не такою „пунктирною рисою середньовіччя”, що перетворюється на „повноводдя” Ренесансних часів, вона ситуативно „примирює” „боротьбу” і „протистояння” двох культур.

На тлі показу еволюції сміхової культури, зокрема і в літературній продукції середньовіччя і Ренесансу, постає її й так звана „спільнонародність” – „вони (про форми сміхової культури) давали зовсім інший, підкреслено неофіційний, позацерковний і позадержавний аспект світу, людини і людських стосунків, вони ніби будували по ту сторону всього офіційного другий світ і друге життя, до яких усі *середньовічні люди* більшою або меншою мірою мали відношення, в яких вони в певні терміни жили”⁵; „карнавал не споглядають, – у ньому живуть, і живуть усі, тому що по ідеї своїй він *всенародний*”; „середньовічні люди були *рівно приналежні* двом життям – офіційному і карнавалному, двом аспектам світу – благоговійно-серйозному і сміховому. Ці два аспекти *співіснували* в їх свідомості”; „площина сторінки, як і свідомість середньовічної людини, *вміщала в себе обидва аспекти* життя і світу”⁷.

Думка, що передує визначенню двосвітності особливого типу, увиразнює грані цієї „двосвітності”, „співжиття” учених і народних протиставлень культури. Характеризуючи західноєвропейські середньовічні форми сміхової культури, дослідник наголошує на скасуванні всіх ієрархічних відношень, універсальності та амбівалентності (особливо карнавалу).

Визначена М.М. Бахтіним тенденція до скасування звичних уявлень про опозитивне корелювання соціальних “верху” і “низу”, яскраво продемонстрована на прикладі форм сміхової культури, узагальнюється А.Я. Гуревичем як виявлення “невід’ємної риси середньовічного світорозуміння”⁸.

Уточнення про те, що „сміялась друга природа людини”, „сміявся матеріально-тілесний низ, який не знаходив собі вираження в офіційному світогляді і культі”⁹, уможливило перенесення

двоїпостасності культур не тільки на розмежування інтелектуальної еліти та низових прошарків суспільства, а в тому числі дає можливість зрозуміти поєднання обох сфер вияву загальнолюдської сутності середньовічної (і ранньомодерної людини) – зрозуміла річ, у певних пропорціях.

Отже, від опозитивного представлення ученої і народної культур, яке звичайно співвідносили з середньовічним суспільством, – до скорельованості, „вхожості” окремих соціально маркованих носіїв історичної свідомості в різні – навіть протиставлені – напрямки виявлення „буття в культурі”. Звісно, це цілком природний для людини шлях до пізнання цілісності і сукупності природного та соціального простору, самопізнання в різних виявах мінливого і суперечливого життя. У певні періоди носії ученої культури „розчинялися”, зливалися і ототожнювалися з представниками низової культури за народним світобаченням і світосприйняттям. Саме цей спосіб осягнення світу, актуалізований і функціональний за ситуацією, акцентував на історико-культурних вимірах, порушуючи соціальні стратифікації, вибудовував ситуативні, інші угруповання людей, об’єднаних ментальністю середньовічної чи ранньомодерної людини, а в тому числі – людини, що мислить і пізнає світ у категоріях, усталених саме для цього етнокультурного ареалу.

Зворотний вплив – включення низових форм культури в середньовічну офіційну культуру – можливий лише опосередковано, а звідси і синкретизовано – у записах середньовічних книжників.

Взаємодію „народних” і „учених” версій про зміну ієрархічної опозиції цих понять простежено (і навіть періодизовано пріоритетність одного з типу версій) Ж. Ле Гоффом на матеріалі середньовічних західноєвропейських розповідей про потойбічні ходіння¹⁰, а також житій святих. (Пор.: Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 346-347). Виокремлення елементів народної культури в таких середньовічних текстах та визначення ротаційних співвідношень з домінантою „вченої” культури в еволюції цього жанру ґрунтується на використанні методів різних напрямків дослідження народної культури.

Зрозумілим є той факт, що представники „нової історіографії” у Франції, дослідуючи середньовічне світосприйняття, людську ментальність, визначили не тільки світосприйняття, властиве в першу

чергу інтелектуальній еліті, але й ті способи пізнання дійсності, що характеризували „середню людину”, масову свідомість – „колективне несвідоме”.

За спостереженнями А.Я. Гуревича, „історик, який звернувся до вивчення „низових” форм середньовічної культури і ментальності переконується в тому, що властиві цьому рівню життя установки і способи поведінки відрізнялись незвичайною стабільністю, міцністю, опором до змін”¹¹. Стереотипізованість народної культури, яку А.Я. Гуревич прокоментував для середньовічного світу як „культуру безмовної більшості” (за відсутністю матеріальної сфери представлення цього типу культури), продовжує зберігатися і в наступні епохи – за Ж. Ле Гоффом, „переважна більшість людей не була зачеплена цими новими тенденціями думки та інтелектуальної орієнтації і залишалась на стадії, яку умовно можна було б вважати середньовічною”¹². Очевидно, тут важливим є не стільки факт називання цієї культури як середньовічної, скільки теза про певною мірою культурно-історичну індиферентність народної форми культури, що цілком співвідноситься з позначенням її як традиції. Втім, за спостереженням Л.М. Баткіна, у сміхових формах народної культури практично не виявляється авторське „я”¹³.

У підсумку варто акцентувати, що узагальнення М.М. Бахтіна про народну культуру середньовіччя і Ренесансу, а особливо переходового періоду між цими культурно-історичними епохами здебільшого зосереджені на висвітленні сміхових форм і виявів, що, очевидно, є більш показовим для виявлення народних прослідків та спроби реконструювання народної культури в позначених ученою традицією текстах, але не є повністю співмірними з різними виявленнями народної культури і баченням цього типу культури як завершеної моделі.

Саме перехід від середньовіччя до Ренесансу позначився активізацією народної культури, її “виопукленням” у літературній продукції цього часу.

Ідея М.М. Бахтіна про поліфонічність, діалогічність пронизує увесь дослідницький доробок автора і виявляється зокрема в „діалозі” ученої і народної культур з приводу творчості Франсуа Рабле.

Ідейним продовженням названої роботи М.М. Бахтіна про сміх як світогляд у середньовічних, зокрема давноруських текстах, що привнесло елемент розвитку концепції, є дослідження Д.С. Лихачова¹⁴.

Комплексність дослідження народного досягається врахуванням, з одного боку, предметів культури, які визначають природу і сутність народної культури на основі вивченого матеріалу (структурний, змістовий аналіз чи застосування комбінованих способів дослідження); а з іншого – висунення на перший план учасників культурного процесу, а потім, на основі їх відношень до предметів культури і способу використання продуктів культури, виведення визначення народного. Компенсаторна синтезованість названих напрямків відображає специфіку народної культури, що контамінується з ученою культурою, і, зрештою, стосується труднощів у правомірному виділенні соціальних груп, співвіднесених із певними типами культури, культурною поведінкою. З іншого боку – культурна продукція є фактом цілісного процесу – і *вироблення* певними соціальними групами, де закладено коди культурної поведінки цієї групи, і *сприйняття, сприйнятності* цієї культурної продукції іншими соціальними групами – а отже, співвіднесення з власними стереотипами, типами культурної поведінки. У цьому разі як і сама диспозиція вченого/народного, так і вироблення /споживання культурної продукції знаходять розшарування в межах соціальних груп.

Якщо ж народна культура заявляє про своє існування в літературній практиці середньовічної і тим більше – Ренесансної доби, то поруч із цим відзначається відсутність попиту на культурну продукцію, творцями якої виступає духовна еліта. Прикладом цього може стати обмеженість читацької аудиторії, зокрема на що вказує аналіз бібліотечних книг Київського Пустинно-Миколаївського монастиря¹⁵.

Досліджуючи історію уявлень та ідей в Україні на матеріалі текстів XVI – XVII ст., Н. Яковенко приходять до висновку: „Поза увагою залишається очевидний факт: текстові ж матеріальні об’єкти культур (писемні пам’ятки, твори мистецтва тощо) репрезентують тільки горішній поверх тогочасного культуротворення, який належав, кажучи словами Михайла Бахтіна, „офіційним ідеологам” епохи, тобто її духовній еліті. Але ж поза ним існував ще один, і набагато об’ємніший шар „буття в культурі”: побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення. Вважається самоочевидним, що вони еквівалентні моделі „високої” культури. А тимчасом масштаби інфільтрації нового не на рівні десятка-другого зразків інтелектуальної продукції, а на рівні її

гіпотетичного резонансу в поточних уявленнях викликають небезпідставний скепсис¹⁶.

Так, у дослідженні Н. Яковенко зміни в „паралельному світі” „відкриті” в колі українських шляхтичів і – рідше – козаків.

В.М. Перетц пов'язував народну лірику з українською віршованою літературою XVI ст., останню ж розглядав як продукт „творчості культурніших вищих класів”¹⁷.

Народнокультурні традиції, здебільшого угрунтовані на самоідентичності, координуються з книжною традицією. Для прикладу можна навести думку М. Сумцова про проникнення легенд і переказів з ораторсько-проповідницької літератури XVII ст. у народне середовище. (Окреме питання – більш опрацьоване в історичній україністиці – про живомовні явища в різних жанрах і стилях як ілюстрація зближення і, згодом, переходу літературної мови на народнорозмовну основу).

В опозитивному представленні вченого/народного виявляється більш ймовірним проілюструвати зміну культурної поведінки творців-інтелектуалів, духовної еліти, культурна продукція яких співдіє з цивілізаційними набутками і, зрештою, панорамно представлена в численних текстових репрезентаціях.

¹Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – М., 1990. – С. 10; ²Хейзинга Й. Осень средневековья. – М., 1988. – С.170; ³Бахтин М.М. Знач. праця. – С. 8; ⁴Гуревич А.Я. С. 12-13; ⁵Бахтин М.М. Знач. праця. – С. 10; ⁶Бахтин М.М. Знач. праця. – С. 12; ⁷Бахтин М.М. Знач. праця. – С. 109-110; ⁸Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 25; ⁹Бахтин М.М. Знач. праця. – С. 88; ¹⁰Гофф Ле Ж. Средневековый мир воображаемого. – М., 2001. – С. 135 ¹¹Гуревич А.Я. Знач. праця. – М., 1990. – С. 11; ¹²Цит. за Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990. – С. 340; ¹³Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. – М., 2000; ¹⁴Лихачев Д.С. Смех как мировоззрение // Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. – СПб., 1997. – С. 341-403; ¹⁵Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 107; ¹⁶Яременко М. Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст. // Просемінарії: Медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 119-142; ¹⁷Перетц В.Н. Историко-литературные исследования и материалы. – СПб., 1890. – Т. 1. Из истории русской песни. – Ч. 1. – С. 1-2.

СТИЛІ, ТЕКСТИ І КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Л.А. Лисиченко, д-р філол наук

ПИСЬМЕННИК. – ЧИТАЧ. – УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.

Аналізується взаємодія письменницького твору і читача в історії української літературної мови.

The interaction between the writer's creation and the reader in the history of the Ukrainian literary language is analysed.

В історії української літературної мови звичайно розглядають два фактори – письменник із його творчою діяльністю та його мова. Рідше звертаються до такої /чи не найважливішої/ ланки мовно-літературного процесу, яким є читач. Саме до читача спрямовані писані тексти, що зумовлюється двома фундаментальними функціями мови – комунікативною й експресивною функцією вираження думок. Адже письменник спрямовує свій твір до певного адресата, читача, тому й мова того, хто пише, має відповідати мовній компетенції того, хто буде читати.

Не можна сказати, що проблема читача не привертала і не привертає увагу дослідників. Так, М.О. Рубанін ще у 1895р. у праці “Этюды о русской читательской публике” розглядав поруч з іншими й питання про читача і його роль у розвитку літератури. В Україні в кінці XIX ст. вивченню й формуванню читацьких інтересів значну увагу приділяли і в конкретній педагогічній діяльності, і в ряді публікацій видатні українські педагоги-просвітники Х.Алчевська і Б.Грінченко. На роль фактору читача в художній творчості звертав увагу В.В.Виноградов, зазначаючи, що “читач не тільки “читає” письменника, але і творить разом із ним, підставляючи в його твори все нові й нові змісти”¹. Подібну думку в одному з листів висловлює й О.Білецький: “читач не тільки об’єкт. Він – фактор літературного процесу, співучасник роботи письменника, який весь час думає про нього і веде з ним діалог”². Цьому вченому належить і окрема праця, присвячена проблемі зв’язку між автором і читачем. “Автор – образ – читатель” називається праця О.М.Левідова, де автор розглядає зв’язок між письменником і читачем у літературі, автором і глядачем

у живописі на великому фактичному матеріалі, зосереджуючи увагу на сприйманні художнього твору адресатом-читачем (глядачем).

Спеціально проблемі письменник – читач і їх взаємодії в історії української літератури і культури присвячені праці Ч.Сивоконя, зокрема його монографія “Одвічний діалог”, де автор відзначає, що орієнтація на читача і на сприймання художнього слова в українській літературі виступає діяльною силою взаємозумовленого розвитку творчості і її адресатів: “Кожна зміна в одній з цих двоєдиних складових частинах, - зазначає автор, - так чи інакше зумовлює інші видозміни”³.

Можна назвати й ряд інших праць, що аналізують взаємодію письменницького твору і читача. Однак більшість із них розглядає літературознавчий аспект питання: як читач сприймає (і чи сприймає) художній текст. Власне мовний аспект питання (мова-читач) характеризується значно рідше.

Існує велика література з лінгвостилістики й лінгвопоетики, проте мова художніх творів аналізується при цьому тільки стосовно самого твору як іманентна його властивість безвідносно до широкого кола читачів, ніби читачем виступає переважно дослідник.

Останнім часом з’явилося ряд робіт, присвячених мовному образу світу, зокрема мовному світові письменника, прокладають собі шлях праці, де аналізується зв’язок мовного образу світу і психічних особливостей письменника, однак у таких працях знову-таки характеризується письменник і його твір, а читач залишається осторонь.

У ряді праць мовознавців, зокрема С.Єрмоленко, Л.Ставицької, Н.Сологуб, з питань стилістики звучить і мотив читача, однак це питання потребує ширшого дослідження. Проблемі читача певною мірою присвячена праця А.Мойсієнка “Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша.” Дослідник слушно робить із аналізу ряду джерел і великого фактичного матеріалу висновок, що “індивідуально-авторська інформація не є ідентичною тій, яку отримує реципієнт при сприйманні художнього твору”⁴. Усе сказане свідчить, що проблема письменник – читач – літературна мова дедалі більше привертає увагу дослідників. Мовний аспект цієї проблеми містить кілька питань. Наприклад, 1) на якого читача розрахована мова художнього твору; 2) як впливає мова художнього твору на мовну компетенцію читача; 3) як читач сприймає мовні новації певних творів; 4) які мовні запити читацького кола та ін.

У цій роботі нас цікавить питання, як і якою мірою орієнтація на читача впливали і впливають на розвиток української літературної мови, бо зв'язок письменника й читача виявляється в мові художнього твору, яка так чи інакше орієнтована на читача. Цей аспект зв'язку “письменник – мова – читач” виразно помітний в історії української літературної мови ХІХ - ХХ ст., коли нова українська література і літературна мова на народній основі не тільки формувалися, а й шукали свого читача, і не тільки шукали, а й створювали його, формували його художній смак і мовний світ. У цьому процесі письменник має йти ніби попереду читача, але не настільки, щоб відірватися від нього і втратити контакт із ним, що, на жаль, нерідко трапляється у літературі. Як зазначає Г.М.Сивокінь, творча самосвідомість має по можливості враховувати “коли, як і серед кого реалізуються художні цінності, що з них стає духовною реальністю людини”⁵.

Для історії української літературної мови проблема “письменник, читач, мова” має особливе значення, що зумовлюється особливостями історичного розвитку українського народу і його мови та культури в умовах багатонаціональних централізованих держав із державною мовою іншої нації. Для України це були мови російська і польська. Унаслідок цього національні домагання, особливо у сфері мовної політики, були вираженням прагнення українського народу до збереження національної самобутності й самосвідомості.

Усяка літературна мова твориться в певних культурно-історичних умовах і відповідним чином складаються відносини письменник – мова – читач, хоч, можливо, стосовно останніх двох століть розвитку української літературної мови точніше сказати: письменник – читач – мова.

При розгляді питання про взаємозв'язок письменника, читача і літературної мови необхідно враховувати конкретні культурні й соціальні умови, в тому числі мовну ситуацію в країні і стан самої мови. Відомо (хоч, можливо, і не всім), що протягом тривалого часу культура і мова України справляла помітний вплив на Москві. У царських і в деяких боярських сім'ях дітей навчали вчителі-українці, українські вчені створили в Москві школи, в тому числі відому Слов'яно-греко-латинську академію, де викладачами були вихованці Києво-Могилянської Академії. Із цим пов'язаний і вплив у той час

української книжної (а почати й живої) української мови на російську.

При Петрі I з відомих історичних причин на зміну південнослов'янському (власне українському) впливу на російську мову й культуру прийшов період негативної реакції на українське в тому числі й не тільки на впливи української книжної мови, а й на її використання в друкованих і офіційних текстах, в освітніх закладах, навіть в Україні. Це позначилося й на мовній ситуації в Україні: на Лівобережжі українська книжна мова звузила сферу функціонування, запанувала книжна мова російська. Сферами ж побутування живої української мови були побут і фольклор. При цьому в побуті Східної України спостерігалася українсько-російська двомовність, особливо у середовищі панства, у вищих же стилях – діловому, художньому, в розмовах про “високі матерії” уживалася мова російська. Про існування такої двомовності в освічених колах свідчить сам факт виникнення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. української художньої літератури, писаної живою українською мовою; авторами таких творів, як відомо, були вихідці із середовища дворян і духівництва, які отримували освіту російською мовою. Не володів ці інтелігенти поруч із російською ще й мовою рідною, вони б не могли створити нею художню літературу. Подібний процес відбувався й на Правобережжі з тією відмінністю, що ситуація там ускладнювалася наявністю польського компонента. Взагалі, навіть в офіційних документах у Російській імперії Правобережжя України часто іменувалося “присоединенные польские территории”, при цьому враховувалися тільки 100 тисяч поляків і полонізованих шляхтичів та їх обслуги й ігнорувалися 4 млн. населення українського⁶.

Специфічною була ситуація в Галичині, приєднаній до Австро-Угорщини. Цю ситуацію характеризував І.Франко, який у “Нарисі із історії української літератури в Галичині” писав, що ще в 1816р. галицький губернатор висловлювався проти запровадження української мови в народних школах, бо це, мовляв, наріччя, яким дуже мало або й зовсім нічого не пишуть і яке через це зовсім не вироблене і не може бути предметом шкільної науки. Наука на цьому наріччі зовсім не потрібна⁷, для самих українців ні до чого не придатна, до того ж трудна через кирилицькі літери. Оскільки ж галицькі управлінці в переважній частині володіють польською мовою, тому митрополит повинен подумати, чи не було б краще

вчити простий народ читати й писати тільки польською мовою, “щоб не викликати між населенням одного краю, а деколи навіть одної і тої самої місцевості, духу сепаратизму”⁸. І далі в листі: або подумати принаймні, “чи не краще було б книжки, писані українською народною мовою (бо про церковну тут не може бути мови), друкувати латинськими літерами”⁹. Як не дивно звучить, але й донині часом лунає заклик перевести українську літературу на латиницю, наче наша мова не має більш як тисячолітню історію своєї писемності.

У зв’язку з такою мовною ситуацією літературною мовою, що обслуговувала вищі сфери спілкування, вважалася російська і відповідно освічені кола в Україні змушені були послуговуватися переважно російською мовою. Українська ж мова функціонально була зведена до рівня діалекту. Як діалектові українській мові визначалося місце переважно в “низькому”, за класифікацією М.Ломоносова, “штилі”. Високий і “середній штилі” обслуговувалися мовою російською. Тому не випадково перші твори живою українською мовою, в тому числі “Енеїда” І.Котляревського, написані у відповідному “штилі”, який до того ж, мав уже певну традицію використання в інтермедіях, у жартівливих віршованих листах, привітаннях, у пародійних переспівах тем із класичних літератур та історії.

З появою перших літературних творів, живою українською мовою писаних, починається нелегка боротьба її за свого читача, “... за формування публіки, за те співчуття і співпереживання, без яких літературно-художня творчість змушена замикатись в собі...”¹⁰.

Першим, як відомо, був І.Котляревський із його “Енеїдою”, що спрямована до певного гурту людей, які розуміються на “парубоцьких” жартах. Відомо, що П.Куліш на перших порах негативно поставився до “Енеїди”, зводячи коло її читачів до офіцерства, поміщиків та лакеїв. Така оцінка зумовлюється по-перше, тим, що, й справді, читацька публіка значною мірою належала до цих кіл, а по-друге, оцінкою твору з позиції естетики романтизму, з якої виходив критик. Крім того, учений із часом визнав історико-літературне значення твору. І сама “Енеїда” та її мова під пером І.Котляревського зазнала значної трансформації. Пізніша історія творів цього письменника, які й досі мають свого читача й театрального глядача, доводять незаперечну вартість творів і їх мови. Перші частини твору, що були надруковані, автор, очевидно не

розраховував публікувати, чим й зумовлюються “пересади” в гумористичних засобах, те, що пізніше отримало, на нашу думку, несправедливо, назву “котляревщина” з негативною конотацією в значенні. Адже Котляревський написав не тільки “Енеїду” і виявив себе як серйозний літератор, а не тільки гуморист. Після опублікування п. Папурою твору письменник, гадаємо, подивився на свій витвір іншими очима і зробив із цього певні висновки. По-перше, друкований твір – це вже не вузький гурток слухачів, а достатньо широка аудиторія читачів, які по-різному сприймають текст і його художньо-естетичну вартість. Цей читач ставить до автора більш високі вимоги, ніж до традиційних в українців жартівливих переспівів на теми античності або інтермедій у шкільних драмах. Тому маємо підстави для припущення, що письменник вмістив п. Парпуру в пекло не тому, що той “чуже видавав за своє” (видавець не привласнював авторства), а тому, що він видав матеріал, не розрахований на публікацію, не опрацьований автором належним чином, що могло викликати в читацького загалу негативне ставлення не тільки до даного твору і його автора, а й до писань українською мовою взагалі. Зрозумівши це, І Котляревський у подальшій діяльності редагує вже видані розділи і пише нові, більш дбайливо відбираючи мовний матеріал, дотримуючись певних вимог (норм), самим автором визначених з орієнтацією на мовну компетенцію читача визначених.

Другим висновком, як свідчить діяльність і творчість письменника, було усвідомлення, що український читач існує і потребує української літератури. Для формування літературної мови важливе значення має розвиток літературних жанрів, бо кожен із них позначений своєрідністю мовних засобів. В історії української літературної мови на народній основі вже від початку ХІХ ст. простежується розвиток літературних жанрів і їхньої мови у зв’язку із формуванням читацької публіки, причому з одного боку, враховувалася мовна компетенція читача, а з другого, ця компетенція під впливом літератури і її мови зазнавала змін. І.Котляревський, відчуваючи необхідність створення ширшого мовного й літературного контексту, звертається до драматургії, яка давала можливість ближчих контактів із публікою, вимагала вже не тільки відтворення, а й художньо-стильового опрацювання мови. Тому письменник, продовжуючи “Енеїду”, пише п’єси “Наталка-Полтавка” і “Москаль-Чарівник”, п’єси, що й досі знаходять вдячного глядача і

читача. У цих творах, що написані в тогочасній літературній традиції Європи і Росії, мова орієнтована вже на читача серйозної художньої літератури, а не тільки народних жартів і анекдотів. Джерело мови цих творів те ж, що і в “Енеїді” – жива народна мова. Однак письменник, орієнтуючись на більш вимогливий смак українського читача/глядача, селекціонує цю мову, піддає художній обробці: тут звучить і гумор, і ліричні мотиви, мовні засоби диференціюються в залежності від авторських настанов у тій чи тій частині тексту, від жанрових особливостей, від образу. Отже, ми бачимо, що з появою читацького кола з більш високими вимогами до літературних творів І.Котляревський почав уважніше ставитись до мови своїх творів, намагаючись дотримуватись певних принципів: усунення згрубілої й лайливої лексики, (яка в “Енеїді” була концентрована), добір слів відповідно до того чи того образу. Власне, письменник на практиці здійснював в українській мові те, що М.Ломоносов пропонував у теорії “трьох штилів”. Однак ситуація із становленням української літературної мови на народній основі була інша, ніж у мові російській: російська літературна мова XVIII – поч. XIX ст. розвивалася на ґрунті староросійської книжної мови шляхом поступового насичування її живомовними елементами. Певним чином упорядкувати цей процес намагалися, як відомо, В.К.Тредіаковський, із більшим успіхом М.Ломоносов. Шлях розвитку мовних стилів ішов від “високого” до “низького”. Українська літературна мова на народній основі розвивалася від “низького” стилю до високого шляхом очищення її від лексики просторічної й згрубілої і насичення елементами книжними, “високими”, шляхом вироблення системи поетичних засобів. У цьому відіграла важливу роль також орієнтація письменників на поетичний стиль мови народної творчості, що була могутнім підґрунтям для художнього стилю нової української літературної мови. Шлях української літературної мови на народній основі в силу різного роду обмежень ішов не від “високого” штилю, а від “низького”, й завдання письменників полягало в тому, щоб відштовхуючись від цього, витворити розвинену полістильову українську літературну мову.

Діячі української культури (і письменники, і читачі) відчували дух часу – прагнення до відновлення своєї національної самосвідомості, що виявлялося, зокрема, і в посиленні уваги до питань української мови. Таке спрямування не було специфічно

українським явищем: воно властиве багатьом слов'янським (і не тільки слов'янським) народам, що перебували в складі іонаціональних та іномовних держав. Проте в нашому разі мовиться про ситуацію з українською мовою. Українська інтелігенція питання української мови у першій половині XIX ст. розглядає у трьох площинах: характеристика структурних особливостей української мови і її місця в системі світових (вужче слов'янських) мов (напр.: М.Максимович, О.Павловський, Із.Срезневський); розгляд питання по виражальні можливості й ресурси української мови (той же М.Максимович, А.Метлинський, Л.Боровиковський); третім аспектом діяльності українських діячів культури була їхня власна поетична творчість, якою вони формували українську літературну мову в різних жанрах і стилях і не тільки давали вартісні художні твори, а й довели здатність української мови виражати почуття ніжні, шляхетні, високі, не змушуючи читача сміятися, як від “Енеїди” Котляревського. Подібні висловлювання ми знаходимо і в Г.Квітки-Основ'яненка, і в А.Метлинського, і в Л.Боровиковського та й інших видатних діячів культури того часу (і не тільки українських).

У процесі становлення української літературної мови важливу роль як ми вже зазначали, відігравала орієнтація на читача. У I пол.XIX ст. це виявлялося, по-перше, в прагненні зацікавити творами, написаними українською мовою, читача з більш витонченим смаком, для чого потрібно було очистити мову літературних творів від згрубілої просторічної лексики, по-друге, намаганням виховати смак серйозних читачів до україномовної літератури. Навколо цих двох завдань, що виникли при зародженні української літературної мови на народній основі, точилися дискусії в колі української інтелегенції, зокрема літераторів і науковців, протягом XIX ст.: на якого читача розрахована література, писана українською мовою, – тільки на селянина чи на широке коло освічених людей, що володіють українською мовою і кохаються в українській літературі? У залежності від орієнтації на того чи того читача й питання про літературну українську мову і її завдання розв'язувалося по-різному: в одному випадку пропонувалося українську мову законсервувати як селянський діалект, що придатний живописати тільки сільський побут і що має дві стильові функції – розмовну та художню, орієнтовані переважно на читача-селянина. Альтернатива полягала в тому, щоб, не відриваючись від читача-селянина, розвивати українську мову у всіх її можливих

стильових різновидах разом із поступом суспільства і формувати мовні засоби, придатні виражати теми і проблеми, що цікавлять освічені інтелектуальні кола читачів, тим самим залучаючи й сільського читача до вирішення ширшого кола питань, формуючи його естетичні смаки.

Процес становлення української літературної мови був пов'язаний із відповідними явищами в інших європейських країнах, де наприкінці XVIII ст. у зв'язку із розвитком національної свідомості народів розпочинається вивчення своїх національних коренів. Це виявляється зокрема в збиранні і вивченні старожитностей, старовинних писаних пам'яток, фольклору – поетичного і музичного, в дослідженні етнографічних особливостей краю. Цей рух охоплює й регіон слов'янських народів, особливо тих, що не мали своєї державності й прагнули збереження своєї етнічної самобутності через розвиток своєї мови, своїх культурних традицій.

В Україні осередком, де розгортається активна діяльність на користь української культури й української національної самобутності стає Слобожанщина з її адміністративним і культурним центром – м. Харків.

Факт, що Харків був центром українського відродження, визнавали і визнають усі поважні історики – напр., Д.Багалій, М.Грушевський, Д.Дорошенко. Н.Полонська-Василенко та ін. До того, що саме Лівобережна Україна, зокрема Слобожанщина і суміжні з нею терени, стали осередком українського відродження зазвичай виділяють кілька причин соціально-економічного, культурного й етнічного характеру. До соціально-економічних умов належить те, що Слобідська Україна порівняно недавно, як на той час, втратила свій самобутній соціальний і політичний устрій, в умовах якого не тільки селяни, а й козацька старшина та козаки користувалися українською мовою. Незважаючи на поширення наприкінці XVIII ст. на Україну територіального поділу Росії, на керівні посади призначалися значною мірою місцеві діячі, які ще не втратили культурні й мовні зв'язки з українським народом. Із другого боку, на Слобожанщині залишався значний прошарок вільних козаків з давніми традиціями шкільництва. Усе це створювало культурне середовище, де зберігалися та розвивалися ідеї національної й державної незалежності та самобутності українського народу, іще жива була пам'ять про соціальний устрій і привілеї на Слобожанщині, скасовані за кілька десятків років перед тим.

Другою причиною посилення прагнення до відродження української культури історики вважають домагання козацької старшини й козаків одержати рівні права з російським дворянством, щоб забезпечити себе від пониження статусу до рівня кріпаків. “Велику увагу, - пише Н.Полонська-Василенко, - приділяли дідичі кінця XVIII ст. доказам загального шляхетства козаків. Тому дослідники відшукували цих доказів у літописах, грамотах польських королів, московських царів, універсалах гетьманів. Працю свою вважали вони за корисну для української держави, українського народу¹¹. Ці пошуки оживили інтерес до українських історичних традицій, до минулого рідного краю. Це, як зазначає Д.Дорошенко, “повело до дослідження і навіть ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на кланових егоїстичних інтересах, а й на вищих ідейних почуттях.”¹². І далі історик робить слушний висновок, що “перші прояви українського національного руху появилися на Лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучаючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на Заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським, або спольщеним дворянством, не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї...”¹³. Звернімо увагу на те, що Д.Дорошенко говорить про наявність освіченої верстви серед українців нашого регіону. Ця особливість населення Слобожанщини, зокрема Харківщини завдячує діяльності Харківського колегіуму, що був загальноосвітнім, а не суто конфесійним навчальним закладом. Із стін колегіуму вийшло багато видатних державних, культурних і релігійних діячів, до яких належали, наприклад, М.І.Гнедич (перший перекладач Гомера на російську мову), майбутній професор і ректор Московського університету М.Т.Каченовський, поети С.В.Александров і С.Писаревський та ін.

Вогнищем освіти, осередком українського культурного життя на Слобожанщині та й на всій Україні став у той час Харківський університет, заснований у 1805 р. заходами видатного українського діяча В.Н.Каразіна. М.Грушевський писав: “Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським на Україні російській, виробилася в Харкові, що в десятих-двадцятих роках став найбільшим духовним вогнищем: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської

старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива як на ті часи літературна діяльність, виходять журнали і збірки літератури”¹⁴. Із появою перших творів, писаних українською мовою, в письменницьких і читацьких колах виникає дискусія щодо статусу і виражальних можливостей української мови. З цього погляду цікавим є питання про мовну ситуацію й читацьку аудиторію в східній Україні першої половини XIX ст. Ця ситуація визначалася двомовністю освічених верств населення. Численні свідчення цього ми маємо в тогочасних виступах українських діячів культури, а також тих, хто протистояв упровадженню української мови в літературні сфери. Багатий матеріал для характеристики цього питання дає листування Г.Квітки-Основ’яненка, зокрема з П.О. Плетньовим і А.О. Краєвським. Так, у одному листі до А.О. Краєвського (від 28 грудня 1844р.) він писав, що для того, щоб судити про українську [за тодішньою термінологією – малоросійську – Л.Л.] мову, необхідно знати її: “Про малоросійську мову не можна сперечатися, не знаючи обом сторонам її досконало”¹⁵. При цьому письменник підкреслює, що мовиться про освічені кола українців (“Я говорю про вищі кола корінні, тутешні, не заїжджі”). На підтвердження великої зацікавленості країномовними виданнями Г.Квітки-Основ’яненка наводить факт, що “повісті вимагають кількох видань, театральні п’єси приносять власникам велику підтримку”. Характеризуючи свого читача, письменник підкреслює, що “із простого народу, черні читає ще мало хто,” і робить висновок, що “читає [українські твори– Л.Л.] багато хто, читають не знічев’я”. Що в Україні існували широкі кола країномовних читачів свідчить звернення письменника до свого опонента: “Якби випало Вам проїхати через усі наші губернії (а мало їх?) не по губернських містах, Ви б тоді переконалися, що можна і слід писати по-нашому”¹⁶. Міркування Г.Квітки-Основ’яненка, висловлені в цьому листі, характеризують мовну ситуацію як таку, що складається із двох основних складників (ми не беремо в даному разі до уваги участі французької і німецької мов) – живої української мови, що функціонувала переважно в усній формі, і книжної літературної російської. Подібна ситуація, коли у функції літературної виступає інша мова (наприклад, у Європі – латинська, у східних і південних слов’ян старослов’янська та витворені на її основі книжні мови українців, росіян, білорусів) не нова. Зростання самосвідомості народів приводило до обмеження функцій “чужої”

книжної мови переважно конфесійними сферами і до вироблення власних літературних мов. В Україні таким періодом інтенсивного формування нової української літературної мови був початок ХІХ ст. Про прагнення до запровадження української мови в літературу свідчить ентузіазм інтелігентної молоді, про який у тому ж листі пише Г.Квітка: “Про Ваше бажання посперечатися з нами в друкові я переказав тутешній освіченій молоді. Це слід би бачити, як увесь цей стан (їх, студентів, більша частина з губерній, що знають нашу мову) закипить, захвилюється, хапаються за пера писати проти Отеч[ественных] зап[исок]. Не знаю, чи напишуть, але багато збиралось”.

Із листування Г.Квітки-Основ'яненка зрозуміло, що в Україні першої половини ХІХ ст. існував український читач, причому як із дворянсько-поміщицьких та священницьких кіл, що стояли ближче до українського народу, через що й зберегли рідну мову, так і серед “черні” :”І серед черні, - пише письменник, - для якої, на жаль, не намагаються навіть і наші писати що-небудь, багато грамотних, багато читачів і жадних слухачів, що розуміють прочитане”. І на доказ того, що література українською мовою має читачів, Г.Квітка не одноразово наводить факт, що твори його перевидаються, а п'єси на сценах “тільки й грають”¹⁷. Те, що серед простого люду було багато грамотних, підтверджує традиційно широке коло освічених людей, традицію, яку в українців визначали віддавна.

Велику роль у розвитку української літературної мови 20-40- р.р. ХІХ ст. відіграла мова українських поетів-романтиків, особливо романтиків “харківської школи” – Л.Боровиковського, А.Метлинського, М.Петренка, М.Костомарова, поезія яких являла вже за своєю природою більш високий рівень літературного опрацювання мовного матеріалу, далі його очищення від бурлескно-травестійних мовних елементів. Романтична поезія була спрямована до читача-інтелігента, який не тільки розуміє українську мову, а й знає українську народну ліричну поезію, яка надихала романтиків.

Поети цього напрямку велику увагу приділяли формуванню, заохоченню українського інтелігентного читача до української поезії. При цьому вплив на читача письменники цієї школи справляли не тільки безпосередньо поетичним словом, а й науковими виступами і висловлюваннями, розглядаючи, як ми вже зазначили, питання про

сутність української мови, про її функціональні можливості, про перспективи її розвитку.

Перший аспект дослідження представляють українська грамика О.Павловського, “Заметки относительно южнорусского языка” А.Метлинського, “Розправа о языкѣ южнорусском и его нарѣчїях” Я.Головацького. Ці й деякі інші праці характеризують найвиразніші риси української мови і з цього погляду дають їй певні оцінки. Майже всі дослідники цього часу відзначають своєрідність української мови і її відмінність від мови російської. Так, А.Метлинський зазначає, що “назва південноруської мови має бути присвоєна тій мові, якою говорить понад 10.000.000 слов’ян, що живуть на півдні Росії і на півдні від Росії, і якою пісні співаються навіть у самій Польщі”¹⁸.

Найбільш повно схарактеризував місце української мови серед інших Із.Срезневський у праці “Погляд на пам’ятки української народної словесності”: “Тепер, здається, вже немає для кого і для чого доводити, - пише він, - що мова українська...є мова, а не наріччя – російської чи польської, як дехто доводив, і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов’янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного – це мова поетична, музикальна, живописна”¹⁹.

Другим питанням, що хвилювало письменників і вчених було питання про читача, – чи є він і який він, і, розглядаючи матеріали Г.Квітки, ми виявили, що український читач існував серед різних прошарків населення, що він вітав появу творів українською мовою і, як говорив Г.Квітка, “просять ще”.

Серед проблем, що обговорювалися в літературі і в колах інтелігенції від виходу “Енеїди” І Котляревського, актуальним було питання про виражальні можливості української мови: чи здатна вона до вираження вищих почуттів і думок, чи лише для грубих жартів. Останні твердження були пов’язані з тим, що українська мова розглядалася як діалект, а діалектові відводилося місце в низькому стилі, а отже, й література, писана таким стилем, має обслуговувати нижчі верстви, тобто не гідна уваги освіченої людини. При цьому залишався поза увагою факт існування високої народної поезії, що по

собі було свідченням високої поетичності української мови. Харківські поети-романтики й привертали увагу до цієї сторони мови, по-перше, невтомно призбираючи й публікуючи народні пісні, по-друге, створюючи власні твори з використанням художніх здобутків народної поетичної творчості. А.Метлинський з цього приводу писав: "...при вираженні будь-якої пристрасті, будь-якого почуття південорус не зустрине нестачі в рідній мові своїй"²⁰. І далі на підтвердження цієї думки наводить за приклад українські пісні: "Прочитайте пісні південоруса, якщо хочете знати, що мова його здатна виражати найніжніші душевні порухи у найніжніших відтінках їхніх; прочитайте думи південоруса, якщо хочете знати, що мова його може живописати і найвеличніші явища природи, і народні заворушення і чвари – може натякати на несповідимість божих шляхів у подіях, може виражати й відчайдушний регіт, що роздирає нам серце"²¹.

Про високу вартість української мови для вираження найрізноманітніших думок і почуттів говорили багато діячів української культури того часу. Згадаймо хоч би факт, що Г.Квітка, за його власними висловами, написав "Марусю" спочатку заради того, щоб довести можливості української мови, а потім уже з потреб творчості. У листі до М.Погодіна 1834р. він писав: "Вони [повісті – Л.Л.] написані для розв'язання суперечки, що на нашому нарідччі не можна написати нічого серйозного, ніжного, а тільки лише грубе, брутальне"²².

При цьому письменник завжди підкреслював, що українська мова й українська дійсність настільки своєрідні, що переклад творів на мову російську [загальну, за термінологією деяких російських діячів – Л.Л.] не відтворить неповторних рис української, ми б нині сказали, мовної картини світу: "...слід мати на увазі, - писав Г.Квітка до П.О.Плетньова року 1839, - видиму відмінність таких, а саме мов російської й малоросійської, що однією буде сильно, звучно, чисто, то іншою не справить ніякого враження, холодно, сухо"²³.

У зв'язку з питанням про комунікативні й виражальні можливості української мови стоїть у цей час і питання про перспективи розвитку української мови, а отже, і про її носіїв і читачів української літератури. Дехто з діячів культури й письменників першої половини ХІХ ст. вважав, що українська мова, за висловом О.Павловського, "ні жива, ні мертва" і її треба зберігати як пам'ятку минулого, яка має важливе значення для історії мови.

Вболіваючи за долю рідної мови, подібної думки дотримувався й А.Метлинський, вважаючи, що українська мова “тліє нині в могилі презирливої неуваги” через що й забувається²⁴.

Однак на протигагу подібним песимістичним поглядам висловлювалися вже в той час думки, що українська мова має могутній потенціал, що дозволить їй із часом досягти писемного розвитку. Г.Квітка у листі до А.О.Краєвського писав: “Знову до малоросійської літератури. Вона рухається і буде жити. Журнали... не зітруть її з лица землі...Ви можете посприяти їй. Дайте їй законний прихисток у Вашому журналі між оглядом інших літератур...Причисліть і нашу літературу до басурманських і, не включаючи огляд книг наших у російські, зробіть особливий відділ між німцями, французами й ін.”²⁵. На підтвердження того, що українська література, а отже, і мова має перспективу, письменник відзначає, по-перше високі достоїнності української мови і її своєрідність, а по-друге, – численність українського населення: „ ми повинні, – пише Г.Квітка в одному з листів, - присоромити і змусити замовкнути людей, з чудним уявленням, що на весь голос проповідують наче не слід тією мовою писати, якою 10 міл[іонів] говорять, яка має свою силу, свої красоти, що не можуть бути виражені іншою, свої звороти, гумор, іронію...”²⁶. Про майбутні перспективи розвитку української мови в рецензії на українські повісті Г.Квітки-Основ'яненка (1834) пише і Й.Бодянський, відзначаючи, що повісті ці “пробуджують надію, що Україна, ця колиска Русі, з часом поступово стане відомішою для вченого світу і її мова і народна поезія займуть належне місце в системі слов'янських народів”²⁷.

Отже, ми бачимо, що нова українська література, яка досить голосно про себе заявила на початку ХІХ ст., мала своїх читачів серед різних верств українського населення. Українські письменники цього часу доклали немало зусиль для заохочення до читання і писання рідною мовою, поступово вдосконалюючи мову своїх творів відповідно до потреб освіченого або й просто грамотного читача, виробляючи добрий смак у читачів, тим самим поширюючи читацьку аудиторію. У першій половині ХІХ ст. були сформульовані основні положення про українську мову як окрему слов'янську мову, що має достатні ресурси для вироблення розвиненої літературної мови. Розгляд питання про читачів у цей час доводив, що український читач є і він потребує літератури українською мовою в різних видах і

жанрах. Однак уже з перших кроків розвитку нової української літератури й літературної мови постає питання, для якого читача повинен писати український письменник і якою має бути мова цих творів.

Яскравою зорею в українській літературі першої половини ХІХ ст. сяйнув Тарас Шевченко. Його творчість ввела українську літературу в коло світових, а мова його творів стала віхою в історії української літературної мови. Дещо стихли дискусії, чи є українська мова окремою слов'янською мовою і чи можна нею виражати високі почуття й ідеї. Творчість поета не тільки поклала край цим спекуляціям, але й посилала увагу ширших кіл читачів до української мови, дехто почав вивчати українську мову, щоб читати Шевченка.

Після появи творів Т.Шевченка змінюється напрямок пошуків і визначення долі української мови. Цей пошук відбивається не тільки в художньо-літературній творчості українських письменників, але і в їхніх теоретичних роздумах, що часто виявляються в листуванні та в окремих публічних виступах. У становленні української літературної мови другої половини ХІХст. важлива роль належала проблемі читача, до якого українська література має спрямовуватися, а також питання про джерела, що мають живити літературну мову. Обидва ці питання взаємопов'язані і взаємозумовлені. У відповідності з народницькими поглядами того часу на шляхи соціального розвитку українського суспільства читачем, адресатом української літератури має бути селянин, для якого українська мова є рідною й органічно, а основним джерелом літературної мови – мова села, “мужицька” мова. Мабуть, звідси й пішло уявлення про українську мову як про “мужицьку” і українську літературу як літературу для мужиків, а це викликало й певну погорду щодо цієї мови, яка на тлі “панської” російської або польської виглядала біднішою. На жаль, подібне поцінування української мови зберігається в певних колах іще й донині.

Із появою творів І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського українські письменники виходять на більш широке коло читачів, вони розраховують уже на нову інтелігенцію і прагнуть підвищити культурний рівень, суспільну свідомість селянина. Письменники йдуть уже не за читачем, а попереду нього, освітлюючи шлях до вищих інтересів. Тому їхня мова перестає бути “фотографією” народної мови, а вдосконалюючись у зв'язку з новими темами і проблемами як за рахунок власних українських мовних ресурсів, так і

внаслідок контактів з іншими мовами. Письменники опрацьовують мову своїх творів у залежності від більш складних запитів часу, вони вже пишуть для мужиків про їх життя, але мовою інтелегента, тим самим прилучаючи читача-інтелегента до проблем села. Таким чином, письменник розширює читацьке коло, навертаючи його і до пекучих питань суспільства і до української літературної мови, хай неофіційно, підвишуючи її статус. Вихід за межі кола читачів-селян, звернення до пекучих проблем життя того ж селянина з необхідністю приводить до виходу за межі художнього стилю мови, викликає до життя стиль публіцистичний, початки наукового стилю.

Отже, наприкінці ХІХст. в Україні складається ширша за соціальним складом читацька аудиторія. Говорячи про російську читацьку публіку цього часу М.Рубанін відзначає її строкатість: “Коло читацьке розширюється в глибину і ширину...на зміну і , можливо, на підтримку читачам з культурних класів ідуть цілі натовпи читачів із народу, котиться читацька хвиля нова, свіжа.” Подібний , але не аналогічний, процес відбувається і в колі української читацької публіки. Подібність процесів полягає в розширенні й поглибленні читацького кола, відмінність, навіть протилежність їх у соціальному векторі: якщо в російській літературі й літературній мові поширюється читацька аудиторія за рахунок демократичних, народних прошарків, бо до того читацька публіка походила переважно з освіченого культурного середовища, то в Україні вона розширює своє коло, з одного боку, за рахунок грамотної частини народної, переважно селянської, маси, а з другого - внаслідок зацікавленості культурних верств українців своєю літературою, культурою і рідною українською мовою. Ідучи назустріч новому читачеві, письменники, як уже зазначалося, звертаються до нових тем, що потребують і нових мовних засобів.

Така складна читацька ситуація зумовлювала і нові власне літературні й мовні проблеми: значна частина письменників дотримувалася традиційного погляду на українську мову як на “мужицьку”, якою можна писати лише для мужиків про їхнє життя. Ця позиція, як вигідна панівним колам, відбилася у відомому указі, що дозволяв писати й друкувати нею твори тільки на сільську тематику.

Різні погляди на українську мову – як на мову, здатну виконувати різні суспільні функції чи як на засіб просвіти “мужика” відбивалися і в літературній творчості, і в публіцистичних та

літературно-критичних виступах. У процесі літературних змагань виявлялися й певні крайнощі: з одного боку, І.Нечуй-Левицький обстоює погляд на українську літературу й мову як на “мужицьку”, а з другого, - деякі діячі, особливо галицькі, забігали надто наперед, відриваючи українську мову від народу, накидаючи українській літературній мові невластиві народові риси, чим відштовхували читача від української мови.

Один із найпомітніших і ревних прихильників першого підходу І.Нечуй-Левицький писав: “Книжний літературний український язик повинен вироблятися на ґрунті живого сільського язика..., він не повинен шукати нових слів в інших слов’янських язиках”²⁸. Однак при такому підході в українській мовній картині світу “консервується” її архаїчний стан і, хотів того чи ні автор наведених рядків, він позбавляє українську літературну мову перспектив розвитку у відповідності з розвитком суспільства, із змінами в соціальному складі українців. Виникає в такий спосіб певна суперечність у поглядах: з одного боку, відзначається, що “пани [ширше – освічені кола – Л.Л.] вже говорять великоруським язиком”, а з другого українській мові відводиться роль селянського діалекту.

Часом письменницька практика вступала в суперечність із теоретичними положеннями, що сповідувалися. Так, І.Нечуй-Левицький пише повість “Хмари”, в якій і тематично і з мовного погляду виходить за межі селянського побуту. Панас Мирний обстоює погляд на українську мову як на селянську: у відповідь на пропозицію М.Коцюбинського взяти участь у збірнику творів із життя української інтелігенції він пише: “Чи варто нам за це діло братися, тягти досі живу нашу літературу на диби високих матерій і робити її не *оригінально-творчою*... треба головніше всього звертати увагу на життя і захоплювати те, що подає воно. Потроху та помалу, як життя виробе свою інтелігенцію, то й література скористується нею і подасть живі зразки...”²⁹. А з другого боку, п’ятьма роками раніше він же висловлює намір звернутися і до тем про інтелігенцію: “З життя інтелігенції до сього часу я так як би не писав, однак, розуміється, колись я звернусь і до тої сфери”³⁰.

Незважаючи на суперечності й складності українська література й літературна мова розвивалася в напрямку до світових естетичних пошуків, цілком природно залишаючись у колі національних інтересів українського народу. Саме поняття

“український народ” поступово розширює свій обсяг і не зводиться тільки до селянства. Цей процес відчуває й аналізує Іван Франко, який відзначає, що тогочасна літературна теорія і практика безмірно розширила границі літературної творчості, здобула для неї обширні терени, донедавна зовсім їй недоступні.

У ХХ ст. створюється велика за обсягом, глибока за змістом українська література. У зв’язку з різноманітною за жанрами й за змістом художньою словесною творчістю, а також великою працею вчених – мовознавців, літературознавців, соціологів, етнографів та ін. - українська літературна мова, незважаючи на не завжди сприятливі для її функціонування умови, досягла такого рівня розвитку, що не поступається іншим розвиненим мовам світу. Вона сформувала всі функціональні стилі, і сьогодні вже не треба доводити, що це окрема слов’янська мова, що вона може використовуватися в усіх суспільних сферах.

Українська література ХХ ст. різноманітна за тематикою – сільське життя, життя міста, виробничі, соціальні, психологічні, наукові проблеми – все підвладне їй. У своїх художніх засобах вона спирається то на принципи реалізму чи соціалістичного реалізму, то символізму, романтизму, імпресіонізму та ін. У залежності від особливостей творчої манери автора і представники кожного з напрямів знаходять достатній матеріал в українській мові, не тільки використовуючи його, а й збагачуючи в силу своїх художніх можливостей. І разом із розвитком літературної й мовної майстерності українських письменників збагачується мова читачів, розширюється і збагачується їх мовна картина світу.

Після всього сказаного складається враження, що читач, письменник і літературна українська мова досягли гармонії і далі говорити нема про що. Усі названі явища перебувають у безперервному розвитку через що зазнають змін і проблеми, пов’язані з ними. Полілог письменник – читач –літературна мова триває. Однак це питання потребує окремого вивчення.

¹Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971. С. 8; ²Білецький О.І. Збір.праць у 5-ти т. – К., 1966. – Т.3. – С. 17; ³Сивокінь Г.М. Одвічний діалог. – К., 1984. – С. 75; ⁴Мойсієнко А. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодуювання шевченкового вірша. – К., 1997. – С. 10; ⁵Сивокінь Г.М. Знач. праця. – С. 7; ⁶Полонська-Василенко Н.Історія України. Т.2. – К., 1992; ⁷Тимошенко П.Д.Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Частина перша. – К., 1959. – С. 113; ⁸Гам

само; ⁹Там само; ¹⁰Сивокінь Г.М. Зазнач. праця. – С. 18; ¹¹Полонська-Василенко Н.З. Зазнач. праця. – С. 286; ¹²Дорошенко Д. Нариси з історії України. Т.2. – К., 1992. – С. 271; ¹³Там само. – С.278; ¹⁴Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 490; ¹⁵Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до А.О.Краєвського, М.О.Максимовича, П.О.Плетньова. – Твори в 6 т. – Т. VI. – К., 1955; ¹⁶Там само; ¹⁷Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 186; ¹⁸Там само. – С. 210; ¹⁹Там само. – С. 207; ²⁰Там само. – С. 213; ²¹Там само. – С. 215; ²²Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зазнач. праця. – С. 181; ²³Там само; ²⁴Там само. – С. 217; ²⁵Там само. – С. 186-187; ²⁶Там само. – С. 183; ²⁷Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 220; ²⁸Там само. – С. 336; ²⁹Мирний Панас. Листи до М.Коцюбинського. // Збір.творів у 7-ми т. – К., 1971. – Т.7. – С. 352; ³⁰Там само. – С. 62.

Н.В. Слухай, д-р філол. наук

СУЧАСНА СТЕНДОВА РЕКЛАМА В СВІТЛІ ДАНИХ НЛП

У статті здійснено спробу осмислити специфіку фреймів сучасної реклами у зв'язку зі штучними рекламними картинками світу, дослідити провідні модальності (субмодальності) та особливі лінгвістичні засоби впливу рекламних текстів на свідомість реципієнта.

In this article, an attempt has been made to analyze the particular features of modern advertising frames as viewed in connection with artificial images of the world; to do a research into the leading modalities (submodalities) and the particular linguistic means of influence of advertising texts upon the recipient's consciousness.

Витонченість впливу комерційної реклами на споживача сьогодні обумовлена використанням рекламодавцями найсучасніших прозахідних маніпулятивних технологій, включно з технологіями НЛП, і майже повною незахищеністю реципієнта від згаданого впливу, передусім через непідготовленість психіки людини пострадянського суспільства до масованої медіа-атаки і несформованість етики відповідальності у сфері технологій масмедіа. Дана робота розвиває тези нашого дослідження джерел імплікації¹ і міфопроєктивних методик² стендової реклами в містах України. Відеотека досліджуваних у цій статті текстів зовнішньої реклами алкогольних напоїв у м. Києві, зібраних протягом 2002 - лютого

2004 років, становить сьогодні реєстр біля 200 одиниць; переважну більшість текстів складає реклама горілки (понад 70 %). За даними британських дослідників, звичайна зовнішня реклама у Великобританії приваблює увагу 40% пішоходів³; в Україні цей показник значно вищий через більший відсоток людей, які не користуються особистим транспортом і через привабливу новизну явища зовнішньої реклами для соціуму в цілому. З огляду на сказане актуальним видається завдання дослідження сучасної комерційної реклами у дзеркалі методик НЛП, які не є новими, страждають на еkleктичність, але визначаються інтердисциплінарністю, результативністю, орієнтацією на індивідуума, на формування позитивної картини світу⁴. У полі зору автора цієї статті знаходяться три питання: специфіка фреймів алкогольної реклами у зв'язку зі штучними рекламними картинами світу; провідні модальності та субмодальності текстів; особливі лінгвістичні засоби впливу на свідомість реципієнта.

Список фреймів сучасної комерційної реклами в Україні регулюється їхньою належністю до певних моделей світу. Рекламні моделі світу - не якісь особливі засоби членування світу, а специфічні для реклами семантичні конфігурації та їхня частотність в рекламних повідомленнях; узагальнюючим терміном для моделей рекламного світу швидше могло б стати визначення „ідіосинкратичний”, а можливо, і „міфологічний”⁵. Остання теза набуває все більшого резонансу в науковому середовищі: реклама складає в свідомості суспільства ідеальну і цілком міфологічну модель існування, якої варто прагнути⁶, генерує альтернативний світ з переакцентованими цінностями, новий, за словами В.Бородачова, світ-міф, котрий є не лише (і не стільки) фантазією або реальністю, а перехідним станом, станом напівсвітла – напівтемряви, світом нашого бажання повірити у нього⁷. Люди не стикаються у поведінці безпосередньо зі світом, а оперують моделлю того, що, як вони вірять, є світом; тож ознаками моделі світу є скорочення, викривлення і генералізація⁸. Моделі світу, які конструюються алкогольною рекламою в Україні, складають оглядний список, який включає психологічну, фізіологічну, економічну, соціальну, медичну, етнографічну складові. Їхнє наповнення показує особливості комерційної алкогольної реклами в Україні. **Етнографічна модель світу** представлена рекламою горілки „Диканька”, „Пісня” (слоган „А мені як солов'ю пісня. Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, а-я-я, ох-ох-ох”), „Улюблена Горілка”,

„Хлібний дар”, „Біленька”, „Вдала”, „Перлова”. Своєрідність фізичної географії рекламного світу алкогольних виробів вичерпується лише рекламою „Диканька”, решта представляють візуально-етнографічний образ української хатинки, садочка („Пісня”), запорожців, українки („Улюблена Горілка”), засновані на ідеографічних або словесних символах кольору, зерна, колосся, хліба („Улюблена Горілка”, „Хлібний дар”), етнічній пареміології, або „пам’яті тексту”, („Пісня”, „А мені як солов’ю пісня”; „Біленька” „А що йде до чорненького? – Біленька ...– така рідненька”; „Перлова”, „Можна не закусувати”); часопросторовій та функціональній суміжності („Вдала”). На відміну від російської глобалізаційної реклами, яка виходить з припущення про етно-антропологічну тотожність споживача в усьому світі⁹, на відміну від німецької реклами, яка свідомо і коректно дистанціюється від рекламного конструювання псевдоетнічної моделі світу¹⁰, українська комерційна реклама активно експлуатує етнографічну модель світу, а часом вибудовує її навіть як етно-національну. Наповнення **психологічної моделі світу** алкогольної реклами (включно з рекламою російських виробників) не лише показує гедоністичний світ позитивних емоцій, але й пов’язує уживання алкогольних напоїв з певними психологічними стереотипами, серед яких: *позитивні зміни* – „Златогор” (базовий слоган „Все змінюється на краще”), „Благов” (внутрішня форма назви), „Вдала” („Вдалого урожаю”, „Вдалої зими”), *душевність* – „Мягков” („Пліч-о-пліч. Душевна компанія”, „Новий смак для душевної компанії”, „Лягідна ягідка для душевної компанії”, „100% душевності”, „Душевні кадри”, „Мить особливой душевності”); *прагнення до перевороту, повної, докорінної зміни світу* – „5 капель” (базовий слоган „Переворот твого світу”), *впевненість, захищеність* – „Сотка” (базовий слоган „На всі 100...випадків життя”), „Пісня” („Спецназ. Прорвемся!”), „Хлібний Дар”, *відчуття комфорту аж до стану байдужості*– „Пісня” („А мені як солов’ю Пісня. І не холодно і не жарко”), *виокремленість як справжнього, улюбленого, рідного* - „Хлібний Дар” („Тобі. Справжньому”), „Улюблена Горілка”, „Біленька”. Привертає увагу той факт, що українські виробники („Златогор”, „Пісня”, „Хлібний Дар”, „Улюблена Горілка”, „Біленька”), на відміну від російських, навіть у межах психологічної моделі світу надзвичайно активно використовують в рекламі ідеографічні та словесно-символічні етнічні компоненти. **Соціальна модель світу** алкогольної реклами в

Україні є інтернаціональною і постулює високе соціальне становище, обраність споживача через його приналежність до сонму богів („Олімп”, „Афіна”, „Зевс”), володарів - „Володар” (слоган „Наливай і володій”), здатність споживати розкішні речі – „Перша гільдія” („Шанувальникам розкоші”), „Російський стандарт. Platinum” („Ознака розкоші”), „Шустов” („Живи достойно”), достойних поваги осіб – „Столичний стандарт” („Достойний поваги”), „Вагма Люкс”.

Економічна модель світу заснована на пошуку економічних засад реклами – постулюванні найвищої споживчої цінності – „Мѣрная” („Лучшая водка в наше время”), „Хортиця” („Вперше! Свято абсолютної якості”), „Вагма Люкс” („На всі часи”) за найнижчої ціни – „Дядя Ваня” („Качество выше, цена – меньше”) або надання додаткових стимулів – „Олімп” („Кожна третя – призова”). Економічна модель не є привабливою для рекламодавців і належить до числа слаборозвинених, як і медична. Парадоксально, але реклама алкогольних напоїв створює ілюзію піклування про здоров'я споживачів через **медичну модель світу**, яка заснована на обстоюванні високого ступеня очищення (тож нешкідливості) алкоголю – „Олімп” („Подвійне очищення? Не згоджуйся” – „Потрійне очищення”), „Златогор” („Дозатор. П'ять ступенів очищення. Сім ступенів захисту”), „Шустов” („100% унікального захисту. Жодної підробки за рік”). **Фізіологічна модель світу** алкогольної реклами, крім яскравої гедоністичності, характеризується відвертою маніпулятивністю: вона передбачає розщеплення свідомості споживача вже на рівні моделювання світу. Це знаходить вияв не лише в популярному в усьому світі прийомі суміщення смакових (ізолювано або в комплексі з візуальними, слуховими, дотиковими, нюховими) вражень з іншим типом фізіологічно вмотивованих – еротичними: „Афіна” („Тим, хто веде на Олімп”), „Шустов” („Час задоволення”, „Шустов № 2”, „Нове тіло Шустова”), „Чекушка” („Мировая подружка”), „Житомирська. На бруньках. Лагідна” („Візьми мене”), „Улюблена Горілка” („Знайди свою улюблену”), „Лампочка” („Вкрути!”), але й в прийомі заміщення одного типу вражень – іншим, що є вже власне маніпулюванням. Сьогодні існують численні варіанти визначення маніпулювання як виду прихованого свідомого комунікативного впливу однієї людини на іншу (на її знання, стосунки, наміри) з метою змінити їх в потрібному для суб'єкта маніпуляції напрямку за умови введення в оману об'єкта маніпулятивної комунікації¹¹. Цей

прийом демонструють усі названі реклами фізіологічної моделі світу, крім першої: вони засновані на навмисній категоріальній помилці, переважно в пошуку одного з двох об'єктів жіночого роду (жінка, горілка/пляшка) з різким некоректним наголошенням еротичного компоненту. Такі реклами відтворюють сценарії однієї чуттєвої спрямованості¹², які стимулюють одні і ті самі зони мозку, які відповідають за сприйняття насолод і створення стану ейфорії. За експериментальними даними психолога В.Дж.Рута і його колег, сексуальні образи в рекламі діють на підсвідомість і позитивно впливають на ставлення до торгової марки¹³. Відповідно, через підсилення і акцентування усталеного чуттєво-асоціативного зв'язку з еротичними враженнями стимулюється потяг до споживання алкогольних напоїв. На подібному прийомі заснована також одна з рекламних серій, яка розбудовує психологічну модель світу. Це реклама горілки „5 капель” (базовий слоган „Переворот твого світу”), яка передбачає розщеплення свідомості споживача через участь у семіотичній грі: усталений вираз „переворот твого світу” постійно корелює із зображенням перевернутої пляшки. Основу фізіологічної моделі світу складають дані органів чуття людини. Вони підлягають аналізу як модальності (моделі досвіду¹⁴, первісні репрезентативні системи¹⁵ і субмодальності (подрібнені компоненти моделі досвіду) рекламних текстів.

Алкогольна реклама заснована на стимуляції кількох „моделей досвіду”, але неодмінною складовою цього процесу є зображення (зоровий образ) як засіб стимуляції. Аналіз рекламних текстів дозволив зафіксувати такі типи чуттєвих модальностей як результат стимуляції: **моноmodalність**, яка передбачає розбудову реклами на стимуляції одного доміантного органу чуття (в алкогольній рекламі – смакових рецепторів): „Хортиця” („Вперше свято абсолютної якості”), „Диканька” та подібні; **заміщена моноmodalність**, яка є результатом стимуляції доміантного органу чуття, але іншою реалією (в даному випадку – іншим продуктом): „Біленька” („Що йде до чорненького? Біленька...така рідненька” із зображенням хліба), „Перлова” („Можна не закусувати” – із зображенням шашлику), „Вдала” („Вдалого урожаю”, „Вдалої зими” – із зображенням консервацій), „Благов” („Чемпіон застілля”) і подібні; **комплексна modalність**, яка передбачає стимуляцію кількох зон сприйняття, часто за умови збереження однієї доміантності: реклама „Хортиця” („Зимова спека”) через вербальний шлях (оксюморон) стимулює

водночас смакові та тактильні враження; реклама „Medkoff” („Скучив за справжньою м'якістю?”) досягає того самого ефекту через іконічний ряд (зображення їжачка або риби-дикобраза у бокалі); реклама „5 капель” (слоган-евфемізм „Якби була тверда, то гриз би”) заснована на поєднанні смакових і дотикових вражень, як і реклама пива „Славутич” („Обережно, лід”); „Мягков” („Лагідна ягідка для душевної компанії”) стимулює смакові та слухові (через асонантно-алітераційні ряди сполучення „лагідна ягідка”) враження та подібні; **розщеплена модальність**, яка є результатом стимуляції інших ментально-чуттєвих зон, наприклад, еротичної замість візуальної і смакової: „Чекушка”, „Лампочка”, „Улюблена горілка”, „Шустов” (кілька реклам) та інші; до цієї ж групи належать реклами, які поєднують ментальні і чуттєві враження через феномен багатозначності слова: „Французький бульвар. Аркадія”, слоган „Солодкі спогади” через багатозначність слова „солодкі” поєднує сценарій еротичного спілкування (підтриманий символікою зображення червоних троянд) зі смаковими відчуттями. Модальності другого, третього і четвертого типів забезпечують синестетичність вражень і сприяють розщепленню свідомості реципієнта через підвищену проникність свідомості за умови одночасної стимуляції кількох зон сприйняття. Твердження про те, що візуальна, аудіальна і кінестетична є первісними репрезентативними в західній культурі системами¹⁶ є універсальним для всіх культур феноменом, проте щодо реклами ця теза може розвиватися щодо різних груп рекламованих товарів. Наприклад, в рекламі алкогольних товарів на перший план виходять смакові репрезентації.

Не меншу від модальностей роль у сприйнятті рекламного тексту відіграють субмодальності як „фундаментальний операційний код людського мозку” і конкретні форми репрезентації модальностей. Субмодальності представлені певними усталеними списками (кінестетична модальність передбачає субмодальності локалізації, інтенсивності, тиску, ступеня, текстури, ваги, температури, розподіленості у часі, форми та подібні), є обов'язковими, безперервними або дискретними і в нормі змінюються поступово¹⁷. Проте сучасна реклама демонструє тенденцію до розщеплення свідомості з метою маніпуляції реципієнтом навіть на рівні субмодальностей мислення. Так, нормою візуальних субмодальностей в межах одного рекламного тексту стало два зображення одного товару: два фрагменти пляшки („Шустов”, „Час

задоволення”, „Мягков”, „Новий смак для душевної компанії”, „Лагідна ягідка для душевної компанії”, „100% душевності”, „Мягков Преміум. Мить особливої душевності”), два фрагменти дівочого тіла – стегон і грудей – за багатократно реалізованим принципом дзеркально-осьової симетрії („Шустов № 2”), використання водночас одно-, двох- і трьохвимірної глибини і варійованої різкості зображення за наявності багатьох образів („Сотка”, „На всі 100!...випадків життя”), дзеркальне відбиття назви „5 капель” („2004. Переворот твого світу”) таким чином, щоб перевернуте 5 утворило перший цифровий компонент числа „2004” із дзеркальним зображенням інших компонентів назви. Такі прикладі є непоодинокими. Сучасна комерційна реклама виявляє помітну тенденцію до двовекторної або кількавекторної презентації субмодальностей усіх типів.

Таким чином, розщеплення свідомості споживача реєструється на рівні змісту штучних рекламних картин світу, модальностей і субмодальностей рекламного тексту. Цей ряд доповнює феномен, який реєструється в структурі фреймів рекламних текстів. Нормативною для структури фрейма реклами алкогольних напоїв (товару) може вважатися позиція об'єкту в межах узагальненої формули „Споживач купує товар”. Проте рекламодавці, як правило, уникають нормативної кваліфікації алкогольного товару як об'єкту купівлі. У межах рекламного тексту алкогольна продукція найчастіше посідає позицію **інструменту** (перевороту, змін на краще, досягнення стану впевненості, захищеності, блага і тому подібне), **атрибуту** (розкішного життя, зустрічі з друзями, спілкування в душевній компанії, святкування, збору вдалого врожаю або проведення вдалої зими), **суб'єкту дії/носія стану** (однією з останніх реклам горілки „5 капель” є текст зі слоганом „Підозрюється у порушенні спокою” із зображеннями денця, пляшки і фірмової склянки на аркушах, вивішених на дошці міліцейських оголошень, що відцентровує псевдототожність „горілка – порушник” на основі уособлення; в рекламі „Біленька” („Що йде до чорненького? Біленька...така рідненька”) того самого ефекту досягнуто за допомогою епітету), подібно організовані всі рекламні тексти з еротичними імплікаціями; **предикату**: „Благов” („Чемпіон застілля”), „Улюблена Горілка” і подібні до останньої назви, які реалізують ідею уособлення через прописні літери. Таким чином, фрагментарне дослідження структури фрейму реклами алкогольних напоїв показує

специфіку функцій рекламованого товару і виразну тенденцію до його уособлення як предмету рекламування.

Переважає більшість фреймів рекламних текстів є **комплементарними** етнічним ментально-етичним суперфреймам; їхня впливовість обумовлена під'єднанням до потужних джерел етнічних стереотипів світобачення, частина з яких відцентровується як загальнолюдські стереотипи і, відповідно, веденням реципієнта річищем етнічних уявлень. Значно менша частина фреймів рекламних текстів заснована на принципі локального розриву з ментально-етнічними суперфреймами етносу чи загальнолюдської спільноти; методика локального розриву вмотивована настановою на пошук специфічної аудиторії (наприклад, молоді бунтарського віку – серія реклам „5 капель”) або на розширення групи споживачів (реклами „Шустов” другої половини 2003 р.). Такі фрейми є **контрарними**. Власне, в основі локального розриву також лежить принцип „ведення” реципієнта, але „ведення” парадоксального типу.

Ведення уможлиблюється за умови усвідомлення споживачем ідеї рекламіста, тобто за умови успішного „під'єднання” реципієнта. Алкогольна реклама в Україні демонструє активне розгортання потенціалу нейро-лінгвістичного програмування споживача іконічними та мовними засобами впливу¹⁸, серед яких зареєстровані: *зображення трансвої поведінки персонажа* рекламного тексту при зустрічі з товаром, який рекламується („Златогор”, „Все змінюється на краще” – зображення крупним планом чоловіка з вираженими очима і роззявленим ротом); *часова (вікова) регресія* (в рекламі алкогольних напоїв, як правило, представлені зображення дуже молодих привабливих жінок (юнаків) або респектабельних чоловіків середнього віку; часову регресію ілюструють реклами „Вагма Люкс” і „М'єрная”, пива „Львівське”, які постулюють ідею високої якості продукту, збереженої з давніх давен); *наведення трансвого стану за допомогою природного фону*: глді води, неба, безмежного степу, невинного руху природних чи штучних об'єктів („Шустов”, „Живи достойно” – маленьке зображення яхти на тлі безмежного моря), „Столичний Стандарт” – на всіх рекламах основна або значна площа відведена під зображення неба); *перевантаження тексту* (цей прийом активно використовує реклама торгової марки „Сотка”, де в одному тексті представлені 10 зображень людей, 9 з яких – дрібним планом, а також дев'ять інших різноструктурних інформаційних компонентів); *розрив шаблонів* - внутрішньосерійний (реклама

„Шустов” кінця 2003 - початку 2004 років), мікросоціальний (вся серія реклами „5 капель”) або етносоціальний; *акцентована невизначеність в перших текстах подвійних реклам*, яка привертає увагу і змушує шукати (чекати на) відповідь („Подвійне очищення? – Не згоджуйся”, і лише через через 6 тижнів з’явилося продовження реклами, відповідь на поставлене питання: „Олімп”, „Потрійне очищення”; аналогічно: „Скучив за справжньою м’якістю?” – „Medkoff”, „Новий знак м’якості”; „Що йде до чорненького?” – „Біленька... така рідненька”); *використання штучних слів, запис слів літерами іншого алфавіту* („Perlova”, „Medkoff”, „new дрінч”, „постійний rulezzz”, „шейканемо, бейби”, „оновлений лонгер”); *повтор явний і прихований; використання „терапевтичних метафор”*, що провокує порушення вибіркового обмеження – словесних („Благов” – **чемпіон** застілля; „**Живе** непастеризоване пиво” – „Сармаг”, горілка „**Лампочка**”, „Обережно, **лід**” – „Ice beer”, „**Золота** амфора”) або іконічних, які засновані на згорнутому порівнянні з авторитетною особою, зображеною в рекламному тексті: зображення братів Кличків (пиво „Чернігівське”), А.Шевченка („Рогань”). Терапевтичні метафори спрямовані на стимуляцію позитивних конотацій, створюються в рекламних текстах через прийом уособлення або на основі синестезії.

Серед мовленнєвих стратегій утилізації трансу в досліджуваних рекламних текстах зафіксовані такі: *трюїзми* („Ми того варті” – „Олімп”; „Достойний поваги” – „Столичний Стандарт”, „Завжди на висоті” – „Столичний Стандарт”; „За нами перемога” – пиво „Рогань”; „Пиво, зварене для Вас” – „Балтика”; „Пиво на різні випадки життя” – „Балтика”; „Залиш обмеження для інших” – пиво „22%”). Трюїзми належать до фраз з відсутнім референтним індексом, які невизначено і двозначно (того, завжди, за нами, для вас, різні випадки, для інших) описують психічний стан реципієнта, але кожним заповнюються конкретно і індивідуально¹⁹. *Ілюзія вибору* („Знайди свою улюблену” – „Улюблена горілка”, „Скільки душа забажає. Хлібний дар. Тобі. Справжньому” – „Хлібний дар” із зображенням пляшок трьох різних ємностей); *пресупозиція* („А тепер вина” – „Гетьман” із зображенням молодої пари на тлі морського пейзажу під час заходу сонця); *команда, прихована у запитанні* („Чого душа бажає?” – пиво „Рогань”); *підміна парадигм, або заміна однієї проблеми (команди одного класу) іншою проблемою (командою іншого класу)*: „Виграй перстень від князя!” – пиво „Львівське”

(замість „випий пиво”), „Вкрути!” – „Лампочка” (замість випий горілку); „Чого душа бажає? – Душа бажає свята” – „Рогань” (організатори акції обіцяли поїздки, в тому числі в далекі екзотичні країни); „Душевні кадри” – „Мягков” (аналогічні пропозиції); *номіналізація*, або перетворення дієслова на іменник, що формує іншу, більш статичну, карту реальності, стирає величезний обсяг інформації і тому набуло в наукових дослідженнях²⁰ назви „дракону метамоделі” („5 капель” – „Зашкалення твого драйву”; „Шустов” – „Час задоволення”; „Мягков – „Новий смак для душевної компанії”, „Мить особливої душевності”; „5 капель” – „Переворот твого світу”); *вбудовані команди* („А тепер вина!! – „Гетьман”, „Якби була тверда, то гриз би” – „5 капель”; „Хлібний дар. Тобі. Справжньому”; „Що йде до чорненького?” „Вдалого урожаю”) поряд з прямими („Наливай і володій!” – „Володар”; „Вкрути” – „Лампочка”).

Таким чином, огляд рекламних текстів у дзеркалі даних НЛП, разом з урахуванням психологічних механізмів навіювання, зараження, використанням принципу домінанти (стереотипу), ефекту ореолу, соціально-психологічної настанови та інших²¹, є результативним щодо з'ясування засобів впливу на масову та індивідуальну свідомість людей, тож потребує сьогодні глибокого осмислення.

¹Слухай Н.В. Джерела імплікацій вуличної щитової реклами сучасного Києва // Мовні і концептуальні картини світу. Зб наук. праць / Гол. ред. О.І.Чередниченко. – № 9. – К., 2003. – С.287-292; ²Слухай Н.В. Реклама і міф (на матеріалі зовнішньої комерційної реклами сучасного Києва) // Біблія і культура. Зб наук. статей. – Вип. 5. – Чернівці, 2003. – С.266-280; ³Росситер Дж. Р., Перси Л. Реклама и продвижение товаров. – СПб, 2002. – С.325; ⁴Белова А.Д. Індивідуальна картина світу: інтерпретація і використання лінгвістичних ідей в НЛП // Мовні і концептуальні картини світу. Зб наук. праць / Гол ред. О.І.Чередниченко. – № 7. – К., 2002. – С.36-43; ⁵Паршин П.Б. Заметки о моделях мира современной российской коммерческой рекламы // Проблемы прикладной лингвистики / Отв. ред. А.Н.Новиков. – М., 2001. – С. 560-561; ⁶Притчин А.Н., Теремко Б.С. Миф и реклама // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С.157; ⁷Бородачев В.П. Реклама как часть «американского мифа» // Мова і культура. – 2000. – Вип.2. – Т.1. – С.218-219; ⁸Бэндлер Р., Гриндер Д. Паттерны гипнотических техник Милтона Эриксона. – Сыктывкар, 2000. – С.10-11; ⁹Паршин П.Б. Знач. праця; ¹⁰Корнева Е.В. Национально-культурные стереотипы в рекламе (на материале немецких рекламных текстов) // Язык, коммуникация и социальная среда. – Вип.2. – Воронеж,

2002. – С.143-148; ¹¹Пирогова Ю.К. Стратегии коммуникативного воздействия и их отражение в рекламном тексте // Проблемы прикладной лингвистики / Отв. ред. А.Н.Новиков. – М., 2001. – С.551; ¹²Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К., 2000. – С.10; ¹³Росситер Дж. Р., Перси Л. Знач. праця. – С.181; ¹⁴Бэндлер Р., Гриндер Д. Знач. праця. – С.13; ¹⁵О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в нейролингвистическое программирование. – Челябинск, 1998. – С.45; ¹⁶Там само; ¹⁷Там само. – С.61; ¹⁸Горин С. НЛП: техники россыпью. – М., 2001. – С.441-445; ¹⁹Бэндлер Р., Гриндер Д. Знач. праця. – С.19; ²⁰О'Коннор Дж., Сеймор Дж. Знач. праця. – С.116-117; ²¹Лебедев-Любимов А. Психология рекламы. – Санкт-Петербург, 2003. – С.113-144.

В.М. Миронова, докторант

ЛАТИНА В ГАЛІЇ ДО ПРИХОДУ КАРЛА ВЕЛИКОГО

У статті розглядаються історичні умови та розвиток розмовної та письмової літературної латини в Галії до приходу Карла Великого. Матеріалом дослідження є твори Григорія Турського, хроніки Фредегара, збірки Анжуйських або Санських висловів.

This article investigates historic conditions and development of colloquial and written literary Latin in the province of Gallia before emergence of Charles Magnus. Various works by Gregory of Tour, chronicles by Fredegar, selection of quotations from Anjou or San.

Розмовна мова Пізньої Римської Імперії загалом зберегла латинську структуру, а падіння римської влади не призвело до безпосередніх новацій. У нових германських королівствах, заснованих на руїнах колишньої імперії, варварські князі не ставилися вороже до римської культури. Більшість з них пасивно сприймала її існування, інші ж, як Великий Феодорік, навіть сприяли розвитку освіти й науки. Звичайно країни дуже постраждали від нападів, завойовники грабували міста, спалювали їх, вбивали людей, але коли лихо минуло і міста було відновлено, життя римлян в цілому продовжувалося як і раніше. Переможці, а їх було небагато, мудро відновили більшу частину старої адміністративної системи, римський народ продовжував жити за своїми законами, граматисти і риторичні продовжували навчати (повчати) на майданах міст. Варвари

часто починали знайомитися з латинської культурою, латиною вони користувалися як мовою дипломатії та законодавства¹.

Однак, в результаті цього осмосу не збереглася антична культура. На півночі Галії, де частина варварського населення була досить значною, франки зберегли свої національні звички і їх авторитет у підкореного населення був настільки великим, що воно (населення) таки прийняло право та інституції варварів. Латиняни швидко запозичили у переможців слова такі, як *mundboro* (у латинських текстах *mundiburdis*), старофр. *mainbour*, *brunnia*, старофр. *broigne*, *gundfano*, фр. *gonfanon*, *baco*, фр. *bacon*. Значне число запозичень такого роду свідчить про зміну духу римлян у королівстві франків.

У 507 році франки витіснили тулузьких вестготів, у 536 вони приєднали бургундське королівство. Після цього вони поширили свій вплив на ті частини Галії, які до цього часу вірно зберігали свій римський характер. В Аквітанії, Провансі, Бургундії міське життя продовжувало існувати і міста наймали вчителів до кінця V ст. і навіть пізніше. Але за часів франкського завоювання, економічна ситуація в містах погіршилася, нові викладачі не могли цьому зарадити, а муніципальна влада була не в змозі оплачувати послуги граматистів чи риторів. Оскільки школи було закрито, класичну філологію вивчали лише в родинях аристократів, і в такому жалюгідному стані ця наука знаходилася майже століття. У другій половині VII ст. стара шкільна система повністю зникла. Ця система породила суто граматичну і літературну культуру. Через це антична школа могла здійснювати великий консервативний вплив на лінгвістичну еволюцію. Школи клерків та ченців, що були єдиною формою навчання тепер переслідували зовсім інші й більш обмежені (вузькі) цілі. Клерки й ченці прагнули мати доступ до святих писань, а для цього було достатньо вміти читати.

Після зникнення античної школи нічого вже не уповільнювало мовної еволюції. Розмовна латина у Галії швидко трансформувалася у старофранцузьку і старопровансальську мову. Скласти уявлення про цей розвиток можна, проаналізувавши певні лінгвістичні явища розмовної мови, які досить часто зустрічалися у латинських текстах.

Наприклад, відомо, що у I-й відміні форма *portas* витіснила старий номінатив *portae* у старофранцузькій і старопровансальській мовах, де в інших відмінах збереглася різниця між суб'єктивним і непрямим відмінком. Тут йдеться про зміну, яка прослідковувалася у

текстах багатьох авторів. Один з таких прикладів зустрічаємо наприкінці VI ст. у книзі Грегуара Турського (з Тура) *Vit.patr., 12,1 cohabitatores avescque illi erant*, але у текстах VII ст. число таких випадків збільшилося, а в кінці століття укладачі “Анжуйських висловів” повністю відкинули колишнє вживання форми *portae*. До того ж, ця форма зникла у деяких текстах VIII ст. і з цього можна зробити висновок, що ця еволюція завершилася близько 700 року, у всякому разі у регіонах, звідки походять ці тексти.

Розглянемо інший приклад у галузі синтаксису. У класичних авторів присвійний прикметник *suus* відносився до підмета речення, в якому він знаходився, а за певних умов до підмета головного речення; в інших випадках користувалися вказівними займенниками *eius, illius, eorum, illorum*. Однак вже у класичну епоху можна було зустріти винятки, а в більш пізніх текстах відбувалися численні непорозуміння і плутанина. Але починаючи з VI ст. в Галії у письмових текстах вимальовується нова система. Таким чином, у документі від 573 року читаємо *ixor sua in libertate permaneat*, “його дружина має лишитися вільною” замість латинської конструкції *ixor eius* і з іншого боку *A. et P. cum ixoribus eorum*, “А і П зі своїми дружинами” замість *cum suis ixoribus*. Таке вживання *suus* та *eorum* або *illorum*, яке має французьке і провансальське походження, поширюється у текстах VII століття. Завершилася ця еволюція книгою “Життя святого Бара” написаною десь у 700 році. Тоді нова синтаксична система була повністю впорядкована і відображала стан розмовної мови.

Ці дві зміни, самі по собі мало помітні, цікавлять нас, оскільки вони не є одиничними випадками. Їх кількість є настільки великою, що, у сукупності з іншими явищами, вони дозволяють зробити певні висновки щодо хронології розвитку. Все вказує на те, що близько 700 року розмовна мова в Галії змінила свою структуру таким чином, що її мали б назвати швидше романською, аніж латинською.

Починаючи з VIII ст. зустрічаються цілі фрази, що відображають стан розмовної мови цієї епохи і дозволяють нам безпосередньо передбачити відрізок часу охоплений цією еволюцією. Таким чином, давній Ліонський манускрипт зберіг латинський спів, до якого додається рефрен, який співав народ: *Christi, resuveniad te de mi peccatore*¹. Орфографія є наполовину латинською, замість *Christe, resubveniat te de me peccatore*, а от сама конструкція – романською (фр. *se ressuovenir de qch*). У латині уповали на *Christe, respise me*

peccatorem. Видно, що скриб з трудом написав на пергаменті фразу народною мовою, він намагався латинізувати орфографію, але мав лишити структуру такою якою вона є.

Більш цікавими є пародійні слова, що додаються до манускрипту “Салічний закон”, де можна прочитати наступну фразу: *ipsa cuppa frangant la tota, ad illo botiliaria frangant lo cabo, at illo scanciono tollant lis potionis*, що можна транскрибувати латинськими (або напівлатинськими) словами: *ipsam cupam frangant illam totam, ad illum butticularium frangant illum caput, ad illum scancionuum tollant illas potiones* “вони розбивають чашу, набридають виночерпцю і випивають усі напої”. Тут, між іншим, зустрічається означений артикль *la, lo, lis* (тобто *les<las*), аналітичний датив і романські форми *cuppa, botigliario, cabo*².

Сучасники не могли усвідомити лінгвістичну еволюцію, в якій вони не брали участь, і проаналізувати її наслідки. Лише на початку IX ст. на півночі Галії почали помічати, що різниця між письмовою та розмовною мовою є настільки великою, що письмову мову не міг розуміти той, хто її не вивчав.

У 813 році на знаменитому Турському соборі було вирішено, що всі єпископи у своїх клятвах дають необхідні настанови людям і що всі перекладають ці клятви на *rustica Romana lingua* або на німецьку мову, щоб всі могли зрозуміти, що вони говорять. Саме тоді вперше згадали про існування нової мови у Галії. Кілька років потому, у 842 році, “Страсбурзькі клятви”, написані старофранцузькою мовою, відкрили літературну епоху нової мови.

Після того, як ми розглянули історичні умови та розвиток розмовної мови, варто звернути увагу на письмову літературну латину в Галії у даний період.

Само собою, що поступовий занепад загальної культури відобразився у текстах. На початку VI ст. такий автор, як святий Цезар Арльський ще висловлюється чіткою і ясною латиною. Якщо мова його сучасника святого Авіта Віденського нам здавалася менш привабливою, то це через її риторичну техніку та витончений і пишномовний стиль такий дорогий серцю інтелектуалів пізньої Античності. Наприкінці століття Грегуар Турський у своїй книзі “Історія франків” проявив свою оригінальність і талант оповідача, але кожна сторінка свідчить про погіршення знань граматики. В будь-якому разі латина Грегуага є чудовою у порівнянні з латиною хроніки Фредегера, збірок Анжуйських або Санських висловів, Маркульора,

Дефенсора з Лігуже та інших авторів, які жили десь у 700 році. Видно даремно вони намагалися сформулювати свої думки латиною, хоча правильна мова вже давно вийшла з ужитку. Зупинимось, щоб проаналізувати різні елементи цього лінгвістичного варварства.

Латина за часів Меровінгів зазнала особливо великого впливу розмовної мови. Цей вплив може мати подвійне пояснення: або автори дозволяли собі вживання повсякденної говірки, або, навпаки, намагалися уникати явищ народної мови. Характерною була плутанина між *ae* та *e*. Протягом багатьох століть дифтонг спрощувався у вимові і через це типовими для текстів стали слова типу *que* та *eternus* замість *quae* та *aeternus*. Навіть у найважчі часи мали певне уявлення, хоча й дуже нечітке, про існування комбінацій *ae*. В Анжуйських висловах, що датуються кінцем VII століття, можна зустріти слова *diae*, *aei*, *aemitto*, *prosequaere*, *quaet* і т.д.; вони є своєрідною реакцією на повсякденну вимову і невдалою спробою писати класичною латиною⁴. Складним також було правильне вживання голосних *e* та *i*. Вірогідно, слова *menus* та *se*, що зустрічаються у тому самому тексті замість *minus* та *si*, відображають дійсну вимову; див. те, що ми говорили вище про розвиток *ĩ>e* і старофр. *se*. До того ж, форми старофранцузької мови *fis*, *fisl* та *li* є формами слів *fici*, *ficit*, та *illi* у народній мові замість класичних форм *feci*, *fecit* та *ille*. Але *viro* замість *vero* є безсумнівно орфографічною помилкою. Вагання між *ae*, *e* та *i* відчутне зокрема у неправильному вживанні закінчень, вимова яких послабилася на півночі Галії. Можна навіть було зустріти, наприклад: *sancti basileci* замість *sanctae basilicae* і *vidi* замість *vitae*.

Останній приклад дозволяє пояснити інше явище розмовної мови. У ній інтервокальні глухі стають дзвінкими, наприклад: *rota>roda>* старофр. *rode*, *roue*; *ripa>riba>* фр. *rive*; *securum>seguro>* старофр. *seür*. Отже йдеться про форми повсякденної говірки; в Анжуйських висловах читаємо *prado*, *nutrido*, *rabacis*, *proseuere*, *seuli* замість *prato*, *nutrito*, *rapaces*, *prosequere*, *saeculi*. Але автор чи автори робили все можливе, щоб уникнути таких форм; звідси гіперурбанізми такі, як *deli* і *coticis* замість *dedi* і *codices*, *paco* замість *pago*, і *ducas* замість *duas*.

Ми вже згадували про палаталізацію *c* та *d* перед *e* та *i* (див. в Анжуйських висловах *iesta=gesta*, *eieris=egeris*, *necliens=neglignens*, *cogiue=coniuge*). На півночі Галії *c* та *g* на початку слова палаталізувалися навіть перед *a*; див. *campus>* старофр. *champs*,

gamba>jambe, але *corpus>corps*. Тоді треба вважати, що *causa* спочатку стала *chausa* (вимовлялася як *tšausa*), а потім *chose*. Для хронології цієї еволюції цікаво зазначити, що про скорочення (спрощення) *au* до *o* в Анжу знали ще за часів укладання висловів, про які ми розповідали. Таким чином, пояснюються наступні написи: *austes* замість *hastis*, *austiliter* замість *hostiliter* і *caus* замість *quos* (вимовлялося як *cos*; див. *condam* та гіперурбанізм *quoequalis* у тому самому тексті).

Більш того, треба зазначити, що спрощення подвійних приголосних у розмовній мові дало такі слова, як *redere*, *nulatenus*, *consignasit* в Анжуйських висловах і з іншого боку, *summus* замість *sumus*.

Є, звичайно, й інші помилки, які являються результатом незнання латинської граматики і нездатності аналізувати мову. Таким чином, часто є помітною тенденція до механічної асиміляції закінчень. На початку Анжуйських висловів автор хотів написати *pro largitate tua*, але закінчення іменника на *-e* вплинуло на закінчення займенника, що врешті дало *pro largitate tuae*. В тому самому тексті подаються інші приклади такі, як *casa cum curte circumcinste* “дім з просторим двором”, *in tuae iure=in tuo iure*, *annolus valentus=anulos valentes*.

Чим менш глибокими були знання літературної латини, тим більшою була залежність від сталих висловів, коли намагалися виражати свої думки у письмовій формі. У латинських документах, наприклад, часто зустрічалися слова *cum aquis aquarumve decursibus*; будучи не в змозі проаналізувати функцію закінчень, їх просто запам'ятовували. Таким чином, в Анжуйських висловах *aquarumve decursibus* вживається в ролі прямого додатка: *cido (=cedo) tibi de rem paupertatis meae...pascuas, aquas aquarumvae decursibus*. І таких прикладів можна навести дуже багато. Ясно, що механічне записування фактів (як наприклад, *-ibus=-us*) ні до чого не приведе. Єдиний висновок, який можна зробити щодо живої мови, це те, що закінчення *-ibus* вийшло з повсякденного вжитку.

Письмова латина за часів Меровінгів була штучним утворенням, де змішувалися спогади про літературну латину, сталі вислови, що перейшли з інших епох, риси розмовної мови, зворотні написи або гіперурбанізми і явні помилки. Близько 700 року ця латина стала зовсім хаотичною. Мова, де *vidi*, *caus*, *abis*, *diligo*, *haec contra* могли мати значення *vitae*, *quos*, *habes*, *delego*, *econtra*, де *se* могло означати *si*, *sed*, *sit*, де плуталися *a*, *ab* та *ad*, де форми *murs* та

mur, суб'єктний і непрямий відмінок однини парадигми розмовної мови, передавалися, як *murus*, *muros* або *murum*, *muo*, *muru*, *mure*, *muri* і т.д., така мова не могла бути засобом спілкування в адміністрації або у житті церкви та в культурному житті великого королівства. Була необхідна реформа і теоретично можна було б вибрати одне з двох наступних рішень: чи систематизувати розмовну мову і створити нову літературну мову, чи повернутися до античної латини. Практично, перше рішення було неможливе. Створення нової письмової мови вимагало дуже високого рівня загальної культури та здатності аналізувати лінгвістичну ситуацію, на що ніхто не був спроможний. Над цим ніхто не замислювався і така ідея була навіть передчасною. Авторитет Античності був непорушним, латина була єдиною мовою європейської цивілізації. Єдиним засобом підняти загальний рівень було розпочати вивчення латинської граматики і літератури і реорганізувати школи.

З середини VIII ст. почали докладати зусиль для реформування освіти. Американський вчений Маріо А. Пей довів, що перші результати з'явилися вже у дипломах Піпіна Короткого⁵. Він порівняв мову двох груп королівських документів: перший датується 700-717 рр., другий (такого ж самого обсягу, що й перший) – 750-770 рр. У першій групі *e* наголошене не змінюється (лишається незмінним) 202 рази, а передається літерою *i* 175 разів. У другій групі цифри відповідно складають 399 і 37 разів, тобто можна вважати, що дотримувалися класичної орфографії, не беручи до уваги 37 випадків. У першій групі дифтонг *ae* зустрічається 81 раз і змінюється на *e* 90 разів, у другій читаємо *ae* 101 раз, а *e* замість *ae* лише 27 разів. Значне покращання орфографії можна також зазначити й для групи *eo/eu*. *Eo* замість *eu* (наприклад, у слові *seo*) зустрічаємо 26 разів у документах початку століття, тоді як *eu* зберігається 40 разів. У більш пізніх документах *eo* зустрічається 3 рази, *eu* 43 рази.

М.Пей порівняв також два оригінальні документи 716 і 768 року, з яких другий був укладений за зразком першого. У першому, наприклад, можна прочитати *ad aefectum*, *habyre*, *pristetirunt*, *estipendiis*, *estabilitate*, слова, які у другому змінилися на *ad effectum*, *habere*, *praestiterunt*, *stipendiis*, *stabilitate*. В першому документі зустрічаємо, між іншим, такі вирази як *de caduces rebus presente secolis*, *impertemus*, *pars ipsius monastiriae*, які більш пізній скриб змінив на *de caducis rebus praesentis saeculi*, *impertimur*, *pars ipsius monasterii*.

Піпін Короткий, який виріс у Сен Дені, де він отримав певну освіту, був ініціатором реформи. Його син Карл Великий, який прийшов до влади у 768 році завершив організацію шкіл.

¹Див. P.Riché, *Éducation et culture dans l'Occident barbare*, С. 55-56; ²див. MGH, PAC, IV, с. 651: ХСП; ³Вивчення питання пародії див. G.A.Beckmann, *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXXIX, 1963, С. 305-306; D'Arco Silvio Avalle, *Rivista di cultura classica e medioevale*, VII, 1965 .– С. 29-30; ⁴Formulae Andecavenses були опубліковані Зеумеров в MGH, Leg.sect., V. Наведені приклади див. E. Slijper, *De formularum Andecavensium Latinitate disputatio*, Amsterdam, 1906; ⁵M.A.Pei, *the Language of the Tigth Centuri Text in Northern France*, New York, 1932. – С. 364-365.

О.І. Хом'як, викл.

АСТРАЛЬНА МОДЕЛЬ СВІТУ В АСОЦІАТИВНО-ОБРАЗНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті аналізуються особливості семантико-стилістичного функціонування словообразів небо, сонце, місяць як об'єктів тропеїчної вербалізації у мовотворчості шістдесятників.

In this article the peculiarities of the semantic stylistic functioning of the images the sky, the son, the moon are analised. This images are considered to be the objects of tropeic verbalization in the works of men of sixties.

Особливе місце у творах українських авторів-шістдесятників посідає космонімічна лексика: символіка образно-художнього відображення дійсності, зокрема природних реалій, пов'язана з язичницькими віруваннями, що були першими знаннями про навколишнє середовище. Образне сприйняття небесних тіл пов'язане з їх фізичними властивостями – розташуванням, зміною форми, фаз, здатністю випромінювати світло та метафоричними особливостями сприйняття їх людиною.

Актуальність даного дослідження визначається необхідністю комплексного і системного аналізу вербалізації національного простору в українській прозі останньої третини ХХ ст.

Розв'язанню даної проблеми сприяють роботи українських дослідників: Т.М. Берест¹, де автор робить спробу дослідити семантику художнього слова в поезії 80-90-х років ХХ ст.; О.С. Переломової², в дослідженні якої увага була зосереджена на вивченні лінгвостилістики Вал. Шевчука; Т.А. Єщенко³ аналізує метафору в українській поезії 90-х р. ХХ ст.

Тропеїчна вербалізація національної моделі світу в українській прозі 80-90-х р. ХХ ст. ще не була об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження, хоч на окремих її рисах автори зосереджували увагу в підпорядкуванні іншій проблематиці.

Предметом нашого дослідження є метафоризоване осмислення словообразів **небо**, **сонце**, **місяць** як ключових у ідіостилістичній картині світу шістдесятників, зокрема В. Дрозда, Р. Іванчука та Вал. Шевчука.

Метою статті є спроба простежити тенденції символізації слова, що виникає внаслідок його переосмислення.

Формування барокової культури мало здебільшого релігійний характер. Витлумачення релігійних мотивів, зокрема неосяжності, безмежності, величі **неба**, зумовлюють осмислення його як доброї, владної і святої сили: *земля, вода, небо – все дихало весною, воскресінням, добром, братством людей, духовним розквітом* (Д, 128) – апелювання до християнської культури моделюється вказівкою на одне з найурочистіших християнських свят – **Великдень – воскресіння** (ставати знову живим, повертатися до життя після смерті; відроджуватися, відновлюватися (СУМ, I, 744)), що відбувається навесні, символізуючи духовне оновлення, розквіт та єднання; *небо прихилилося до вікна, заглядало до хати і сміялося іконним сміхом* (Д, 43) – дієслівні форми **прихилитися** (схилиючись, присуватися ближче до кого-, чого-небудь; відчувати приязнь, симпатію до кого-небудь; привертатися, прив'язуватися (СУМ, УІІ, 81)) і **заглядати** (освітлювати промінням, проникати світлом; проникати взагалі куди-небудь (СУМ, ІІІ, 80)) у цьому контексті можуть бути потрактовані як наповнення людського життя християнською мораллю та етикою, надією на вирішення протиборства добра та зла на користь добра, а тому й небо, що уособлює вищу силу – Бога, **сміється** – веселиться, радіє (СУМ, ІХ, 413) і цей веселий, радісний настрій відбивається на **іконі** – живописному, мозаїчному або рельєфному зображенні Бога або святого, якому поклоняються віруючі; образ (СУМ, ІУ, 16); *над*

церквою пакульською вікнина чистого **неба** синіла, обминало її вороння (Д, 557) – метафоричний комплекс, побудований за зразком барокової моделі протиставлення: **чисте небо – вороння** (збірне до ворона – хижий птах із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів (СУМ, I, 740), зовнішній вигляд і спосіб життя якого асоціюється у ментальній свідомості українців з жорстокістю, підступністю).

Звернімо увагу й на те, що небо було чистим, тобто позбавленим хмар, туману (СУМ, XI, 332) лише над церквою. Якщо провести паралель: безхмарне небо, церква – вороння, то у руслі релігійної барокової естетики це трактується як ствердження про вище начало попри духовний занепад та побутування зла й цинізму у світі, таке ж релігійно-філософське осмислення світу окреслюється і у метафоричній конструкції: **небо** хлюпало білим вогнем у нічне віконце (Д, 510), де барокове протистояння **добра і зла** вербалізується символом білого вогню, а значить – **світлого** – нічим не затьмареного; який виражає умиротвореність, заспокоєність, упокорення; має високі моральні якості; символ істини, розуму, освіти або радості, щастя; виражає чистоту, щирість почуттів, прагнень (СУМ, I3, 91) у нічному, а отже, **темному** (позбавлений світла; уживається як постійний епітет до слова ніч; поринулий у темряву, темноту; тяжкий, безрадісний, сумний (СУМ, X, 67-68)) віконці (зменшувальне до вікно), що є одним із сакральних місць дому – осередку родинного життя, звичаїв і традицій – та символізує перехід від мікрокосму (духовного світу людини) до макрокосму (система світобудови з її загальнолюдськими цінностями й орієнтаціями).

Показовим для барокової літератури є поєднання патетичної натхненності, одухотвореності з гротесковою буденністю та прозаїчністю. Творення гротескових антропоморфних метафор відбувається на базі конотативно-асоціативних значень дієслів: **підморгувати** – моргати час від часу або кому-небудь, звичайно звертаючи чию-небудь увагу, натякаючи на когось, щось або кепкуючи з когось, чогось (СУМ, VI, 458), **усміхатися** – сприяти, допомагати кому-небудь в успіху, удачі; обіцяти щось приємне, радісне (СУМ, X, 491), **давити** – налягати своєю вагою, натискати; гнітити (про почуття, настрій) (СУМ, II, 204), **озиватися** – подавати про себе звістку; нагадувати про себе, виявляти себе чим-небудь; ставати чутним (СУМ, V, 499): **небо** підморгувало до нього (Д, 40),

земля і небо усміхнулися (Д, 257), *небо низьке, давить у тім'я і мовчить, і ніколи вже не відзветься* (І, 218), *чорне небо не озветься більше журавлиним криком* (І, 219) (виражально-зображальний потенціал кольороназви *чорний* у поєднанні з лексемою *небо* складає семантичну єдність і несе значення приреченості, тривожного психічного стану, характерного бароковому світосприйняттю).

Розширення лексико-семантичних меж осмислення словообразу *небо* характеризується інтуїтивно-образним мисленням, притаманним епосі бароко: **небо** – **зачароване** – дієприкм. до зачаровувати – заворожувати; справляючи надзвичайно приємне враження, захоплювати, підкоряти своєму впливові (СУМ, III, 400), **здивоване** – сповнене здивування (СУМ, III, 536), **засмучене** – смутний, невеселий; похмурий, безрадісний (СУМ, III, 320), **непорочне** – морально чисте; безгрішне; незаймане, невинне (СУМ, У, 362), а також у мовній картині світу письменників воно має смак і властивість **кошлатитися** – ставати кошлатим (який розповзається клаптями, клубами в різні боки) (СУМ, IV, 316) й **непокоїтися** – відчувати хвилювання, тривогу, побоювання, занепокоєння (СУМ, У, 360): *сочилося м'яке зачароване небо* (Б, 441), *над ними стояло небо, здивоване й засмучене від того, що настає кінець його непорочності* (Б, 395), *смак небес* (Пзно, 245), *небо кошлатилося й непокоїлося* (Нпс, 79).

У прозі шістдесятників знаходять своє втілення традиційні для народної творчості образи – **сонце**, **місяць**, з якими в українського народу пов'язано багато звичаїв та вірувань. Розуміння змісту традиційних мистецьких явищ, їх контекстуальних зв'язків та ролі для інтерпретації тексту полягає у розкритті прихованих семантичних можливостей та нового прочитання.

Сонце – центральний образ-символ, що мислиться, як правило, у переносному значенні на рівні національно-культурного світовідчуття. Культ сонця, що у слов'ян-язичників займав чільне місце, трансформується у метафоричних комплексах українських прозаїків к. XX ст.: **сонце** може **царювати** – бути царем, правити царством, повноправно порядкувати, самовільно керувати; наповнювати собою, домінувати (СУМ, XI, 184), **вибачати** – виявляти поблажливість, прощати провину (СУМ, I, 348). Така семантика дає підстави інтерпретувати цей образ як уособлення Творця: *сонце сьогодні царювало* (Учаз, 84), *сонце вибачило йому цей переступ, воно було милосердним славителем і збиралося багато*

віддати тому ж дню, аби був світ та життя, рослини і тварини, а передусім люди на землі (Учаз, 85), але разом з тим цей словообраз асоціюється з **милосердним славителем** – авторський новотвір від славити – звеличувати кого-, що-небудь; оспівувати (СУМ, IX, 346), **лице** (сукупність ознак, що характеризують кого-, що-небудь (СУМ, IV, 500)) **Бога**, а також **вогню всесвітнього** – стосується до всесвіту, до законів його будови (СУМ, I, 765) і **всетворящого** – звернення до релігійного мотиву: *сонечко, ти – лице Бога єдиного, ти – лице вогню всесвітнього, що душі творить* (Д, 286), *сонце – се лице вогню всетворящого* (Д, 276).

У метафорах, основою яких є перенесення ознак психічного або фізичного станів людини, сонце асоціюється з істотою: *сонечко весняне спивало її (воду – О.Х.) вустами теплими* (Д, 291), *сонце не зіп'є з неї (трави – О.Х.) росу й полудень* (I, 50), *сонце знову цілує листя, милує його* (Пзно, 210), *сонечко з неба чистого до нас усміхалося* (Д, 557), *сонечко на небі ще не зчорніло от горя людського* (Д, 397), *вечірнє сонце вдарило раптом у наші вікна* (Стутр, 118), *глянуло сонце байдуже оком червоним* (Д, 290) – і це типowo для психології людини того часу, художнього моделювання світу, де перетинаються традиційна культура і знакові форми символічного світобачення часу (згадаймо постійний образ сонця, соняшника у І. Драча).

Характерною тенденцією семантичного розвитку лексеми сонце в авторському поетичному тексті аналізованого періоду є значеннева універсалізація, що постає як результат персоніфікації поняття. Вияв традиції бароко в авторському сприйнятті відбиває метафора, що передає боротьбу **білих – денних – добрих з темними – нічними – злими силами**: *дивлюся на сонце, яке їздить на білому коні і воює із численними вершинами ночі* (Б, 237), та тривожний душевний стан: *сонце тріпоче, міниться, дихає – в нього застромлено зусібч сотні списів* (Стутр, 103). Найвиразніше тенденція виявлена в тексті І. Драча, витоки поезики якого синхронізовані в часі з досліджуваним матеріалом: “І раптом побачив сонце, // Красиве, засмагле сонце // В золотих переливах кучерів, // у червоній сорочці навіпуск, // Що їхало на велосипеді, // Обминаючи хмари у небі...”⁴.

Часо-просторові та оцінно-естетичні функції, зосередженість на яких властива українській художній прозі 60-90-х років ХХ ст., виконують метафори на позначення властивостей небесного світила:

сонце лило море негарячого світла (Тл, 412), *весняне сонце* обливало цю липу (Нпс, 30), *згори лилося на нього велике сонце* (Нпс, 57), *сонце* щодень теплішало (І, 60), *сонце* золотіло над столицею (Д, 410). Сміслові зміщення, що відбуваються на асоціативному рівні, пояснюються семантикою дієслівних форм: **лити** – випромінювати, видихати, поширювати навколо себе (світло, пахощі, звуки) (СУМ, ІУ, 494), **обливати** – поширюючись, охоплювати, огортати (СУМ, У, 522), **литися** – випромінюватися, поширюватися в просторі (СУМ, ІУ, 495), **теплішати** – ставати теплішим; ставати м'якшим, ласкавішим, втрачати суворість (СУМ, Х, 79), **золотіти** – виділятися золотистим кольором; блищати, як золото (СУМ, ІІІ, 681).

Відомо, що одним із перших прообразів сонця на землі було колесо. У народних звичаях це явище відображене елементом купальських обрядів, коли з гори пускали колесо, обмотане запаленою соломою, що символізувало рух сонця на небі. Традиційно переосмислення цього образу у мові відбувається шляхом семантичного перенесення ознак сонця на лексеми, що позначають предмети круглої форми і є емблематичними бароковими образами швидкоплинності і циклічності буття: *червоний м'яч сонця* (Б, 16); *висіло жовте кружало сонця* (Б, 24); *червоний диск західного сонця* (Ступр, 117).

Осмилення семантики лексеми **місяць** у складі метафоричних конструкцій визначається гротесковим характером її поєднання зі словоформами: **сидіти** – міститися, розміщуватися де-небудь (СУМ, ІХ, 161), **вилазити** – лізучи, вибиратися звідки-небудь, кудись; підніматися нагору, лізучи, чіпляючись за що-небудь; з'являтися, показуватися де-небудь, пробиватися звідкись назовні, висуватися (СУМ, І, 419), **обідати** – споживати їжу серед дня, між сніданням і вечерею (СУМ, У, 503), **стирчати** – міститися, бути розташованим, вирізняючись у навколишньому просторі або з-поміж чого-небудь (СУМ, ІХ, 702), **безглуздо** – прислівник до безглуздий – позбавлений глузду; нісенітний, дурний (СУМ, І, 123), **висіти** – не маючи опори знизу, триматися на чому-небудь або бути прикріпленим до чогось, зачепленим за щось; триматися в повітрі майже без руху (СУМ, І, 485): *місяць* сидів у розгіллі клена (Б, 298), *місяць* поволі виліз із гілля (Б, 298), *місяць* обідав солодкою хмаркою (Пзно, 211), *вицвілий місяць* безглуздо стирчав серед сіризни (Б, 356), *місяць* дихав важко (Пзно, 225), *місяць* тремтів у великому жовтому колі й розсипав навкруги важкі мідні списи (Б, 382), *сєво*

місяця сиротливо бродило (Д, 407), *вплив місяць з-за гори* (Д, 341), *над містом висів круглий, чистий місяць* (Тл, 494).

Проведене дослідження дозволило зробити **висновки**, що лінгвостилістичне відтворення та моделювання образів астральної моделі світу здійснюється переважно у складі традиційних, властивих бароковій естетиці опозиційних пар: життя – смерть, добро – зло, сакральне – профанне. Загальні риси семантики слова зберігають ядро символічного значення, його узагальнюючий зміст, а також набувають нового, переважно персоніфікованого осмислення і словесного втілення. Образи цього типу відбивають етногенетичну ментальну свідомість народу і втілюють авторську ідею чи оригінальний погляд людини на світ природи.

¹ Берест Т.М. Семантика художнього слова в поезії 80-90-х р. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – Харків, 2000; ²Переломова О.С. Ідіостиль В. Шевчука: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – К., 2002; ³Єщенко Т.А. Метафора в українській поезії 90-х р. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – Запоріжжя, 2001; ⁴Драч І.Ф. Балада про соняшник // Драч І.Ф. Лист до калини: Поезії, поеми: Для ст. шк. віку. К., 1990.– С.14.

Список умовних скорочень

Б – Шевчук В.О. Барви осіннього саду: Повісті, оповідання. – К., 1986.
Д – Дрозд В.Г. Листя землі: Книга доль і днів минутих: Роман. – К., 1992.
І – Іваничук Р.І. Журавлиний крик: Історичний роман. – Львів, 1989.
Нпс – Шевчук В.О. На полі смиренному: Роман. – К., 1983.
Пзно – Шевчук В.О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К., 1998.
Стутр – Шевчук В.О. Стежка у траві. Житомирська сага: У 2. т. – Х. – Т. 1. – 1994.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980.
Тл – Шевчук В.О. Три листки за вікном: Роман-триптих. – К., 1986.
Учаз – Шевчук В.О. У череві апокаліптичного звіра: Історичні повісті та оповідання. – К., 1995.

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ ДІАЛОГУ В.С.БІБЛЕРА

*Стаття присвячена аналізу розуміння концепції
внутрішнього мовлення Л.С. Виготського В.С. Біблером*

*The article is dedicated to the analysis of understanding
Vygotskiy's conception of internal speech by V. Bibler.*

Концепція внутрішнього мовлення (далі ВМ), запропонована Л.Виготським, стала набутком сучасної гуманітаристики і входить у царину міждисциплінарних досліджень, що, в свою чергу, дає можливість поглибити розуміння цього явища для галузевих наук.

Російський філософ В. Біблер спробував розглянути поняття ВМ через призму діалогіки.

Метою роботи є виокремлення лінгвістичних аспектів розуміння ВМ в системі логіки діалогу В. Біблера. Для досягнення мети дослідження потрібно вирішити такі завдання:

- окреслити розуміння ВМ Л. Виготським;
- розглянути аналіз концепції вченого, запропонований В.Біблером;
- з'ясувати, якою мірою діалогічний підхід до проблеми ВМ може розширити лінгвістичне розуміння цього явища.

Новизна роботи полягає в тому, що осмислення В. Біблером проблеми ВМ не бралось до уваги. На нашу думку, це дає можливість розширити межі лінгвістичного аналізу цього явища. Діалогічний метод дозволяє узгодити ті суперечності, які виникли в концепції Л. Виготського.

Об'єктом вивчення є підхід до проблеми ВМ, запропонований В. Біблером.

Об'єкт дослідження є тією умовною реальністю, яка розкривається нам через наші знання про цей об'єкт. Об'єкт лише знаково приступний для дослідника і мислиться через певний спектр спостереження, в якому об'єктивуються знання про нього.

Верифікувати отримані результати дослідження можна, лише спираючись на структурну модель ідеального об'єкта, що зумовлює такий аналіз. Натомість, якщо результати, співвіднесені мислимою моделлю об'єкта внутрішнього мовлення переважно будуть хибними

к в своїй верифікації, так і в нашому підході до аналізу тих явищ, то в основі оцінювання критерій істинності поширюватиметься не на всю сферу існуючого об'єкта, а лише на знак, на проекцію цього об'єкта в вичленуваному дослідником предметі дослідження.

Саме ідентифікація моделі об'єкта з самим спостереженням об'єктом тривалий час стояла на заваді наукового опису мови. Лише у ХХ столітті мова як певна універсалія визначила засади комплексного міждисциплінарного вивчення на основі антропоцентричного принципу.

Глибинний рівень породження мовлення як об'єкта можна виділити лише умовно, оскільки сьогодні рівень наукових знань не може становити компетенції відповідного лінгвістичного дослідження. Умовність такого виділення зумовлює схематизацію, а відповідно і певний рівень абстрактності визначення самої природи ВМ. Проблема ВМ як об'єкта дослідження є наріжною для Л. Виготського і для аналізу, запропонованого В. Біблером.

Класичною працею, де досліджувалося ВМ, вважається "Мова й мислення" Л. Виготського, який був першим серед дослідників, які обстоювали цілковиту самостійність ВМ. У сучасній науці жодне дослідження ВМ не оминає характерних ознак явища, виділених Л. Виготським. Схематично природу ВМ, як його бачив дослідник, можна розбити на семантичний, синтактичний й прагматичний рівні:

1. На семантичному рівні Л. Виготський виділяє три основні особливості ВМ:

а) переважання смислу слова над його значенням (розрізнення смислу і значення здійснив Полан, і саме його поняттями користується Л. Виготський);

б) аглютинація як засіб утворення єдиних складних слів для вираження складних понять;

в) вплив смислу, ідіоматичність висловлювання.

2. Синтактичний рівень:

а) особливість синтаксису: уривчастість, фрагментарність тощо;

б) абсолютна предикативність.

3. Прагматичний рівень:

а) ВМ ні на що не спрямоване, воно не є одиницею повідомлення, бо не спрямоване на розуміння¹.

Якщо в цілому визначати характер ВМ, то його можна подати через модель “Суб’єкт–Суб’єкт”, де редукується момент інформаційного коду.

Генетичне дослідження природи ВМ зумовлювалося вивченням егоцентричного мовлення дітей, яке, на думку Л. Виготського, не редукувалося, як вважав Піаже, а переходило у ВМ. Характеристики обидвох різновидів мовлення здебільшого збігалися, тому егоцентричне мовлення давало усі підстави Л. Виготському збудувати модель ВМ, спираючись на його вивчення. Другим моментом у визначенні особливостей ВМ могло послужити зіставлення його з зовнішніми проявами говоріння, а саме усним мовленням і писемним.

В. Біблер бере за основу два визначення ВМ, сформульованих Л. Виготським, а саме: “це мовлення, в якому формується думка, це мовлення, що звернуто до себе”². На думку В.Біблера, ідеї, які мали б окреслити виключно психологічне значення, стали логічними. Пояснення природи ВМ лише інтеріоризацією зовнішньої соціальності не вичерпує культуроформуючий статут ВМ. Незважаючи на це, ідеї Л. Виготського потенційно надаються до розгорнення такого статусу. Для доведення своїх припущень В. Біблер пробує провести аналіз ідей Л. Виготського в контексті філософської діалогіки. Філософ звертається до розуміння Л. Виготським ВМ з позицій логіки діалогу, який став наріжним для його культурологічної концепції. Даючи логічний аналіз поняттю ВМ, він вбачає в підході психолога невідповідність метода й предмета. Оскільки Л. Виготський розуміє ВМ як одиницю діалектики “мислення-мова”, то як :

1) граничний, неподільний об’єкт психологічного аналізу – логічний суб’єкт;

2) як вихідна одиниця синтезу, як суб’єкт логіки мислення³.

Та, незважаючи на розмитість визначення предмета дослідження, Л. Виготський користується одновимірною дедукцією, не вдаючись до діалогічного дослідження.

Як ВМ виникає? Чи то є розмова з самим собою? Тоді ВМ є іншим, таким, що подає інформацію невідому для нас. Чи ВМ є розмовою з уявним іншим? Тоді ВМ вимагає включення суб’єктно-предикативної форми. Але маємо ситуацію, коли дві протилежні позиції становлять єдність і зумовлюють одна одну. Саме така

модель поєднання непоєднуваного характеризує ВМ як діалогічну одиницю, що спирається на:

1. Неідентичність предмета самому собі, а звідси розщеплення суб'єкта на Я і не-Я.

2. Ситуацію розуміючого / нерозуміючого.

Остання позиція характерна тим, що ВМ має предикативну основу, в якій суб'єкт поданий лише як певне припущення, мінус-прийом. Той, хто є носієм ВМ, зберігає суб'єктну компетентність. Оскільки йдеться про діалог, то мовець одночасно є тим, хто володіє знанням про суб'єкт, і тим, хто таким знанням не володіє. Разом з тим, якщо суб'єкт не має вербального визначення, то смисл його не зберігає чіткого означення й для самого мовця. Також і предикативність у ВМ втрачає своє первинне значення, оскільки предикат у ВМ виражає не значення, а смисл – “злипання смислів”. Предикат ВМ існує як потенція того, що можна розгорнути у зовнішнє мовлення (далі ЗМ), і того, що зберігає в собі “колишне буття” у ЗМ.

В. Біблер, розглядаючи механізми розвитку ВМ за Л. Виготським, доходить висновку, що ВМ розвивається не одновекторно – ззовні в середину, а одночасно – “зсередини – зовні і ззовні в середину”. Оскільки діяльність “на іншого” (зовнішнє спілкування) і діяльність “на себе” (самодія, внутрішнє спілкування) – дві вихідні, а не ті, що надбудовуються, не послідовні моменти (визначення). ЗМ і ВМ співіснують у одночасовості взаємопереходу, що зумовлюється також природою суб'єкта їхнього вираження. Це призводить до розуміння діалогу ВМ як діалогу між ВМ і ЗМ, до того ж діалогу двох протилежних суб'єктів – соціального й індивідуального.

ВМ, на думку В. Біблера, постає в граничному напруженні між переходом ЗМ у ВМ й переходом ВМ у ЗМ. Це процес смислотворення чи, по іншому, долучення нових смислів.

Процес перекодування зумовлений інтенційністю думки, тобто стратегічним спрямуванням її на верифікацію. Прагматика ВМ потребує вирізнення імпліцитного адресата, позиція якого, в свою чергу, означає коло компетентності ВМ. Під компетентністю в такому разі розуміємо ступінь наповненості ВМ смислом, достатнім для його декодування іншим, у ролі якого виступає сам мовець. Коли ж йдеться про художній текст, то в такій ролі виступає читач, який у ролі реципієнта втрапляє в смислове поле такої вербалізації.

В. Біблер розгорнув вчення Л. Виготського про ВМ в бік логіки діалогу, поставивши акцент на культуроформуючій функції ВМ. Ідентифікація ВМ із мисленнєвим суб'єктом, із природою породження смислу дає підстави до глибшого осмислення поняття ВМ в лінгвістичній системі координат і дозволяє поставити ряд важливих, як на наш погляд, питань. Власне означення ВМ як одного із визначень суб'єкта психічної діяльності дає можливість розуміння ВМ як складника формування мовної картини світу індивіда й, відповідно, розуміння того, що мовна свідомість в індивіді повстає у формі ВМ. У такому разі ВМ набуває глибиннішого осмислення і швидше постає не як інтериоризація ЗМ у ВМ, а як складник самоідентифікації людини. Існують можливості відчуження, виокремлення з пластів свідомості “Не Я”, тому в погляді, розвиненому В. Біблером, для нас, лінгвістів, важливою є саме смислопороджуюча функція ВМ, яка видозмінює напругу мовних значень.

Власне стилістичні дослідження синтактики ВМ лише побіжно стосувалися природи семантичних породжень ВМ. Логіка діалогу, що вводить ВМ в контекст онтології функціонування культури, має спонукати й лінгвістів до пошуку адекватних методів дослідження природи ВМ. На думку В. Біблера, предметом психології має стати не діяльність ВМ, що спричиняє вихід психології у суміжні сфери, а потенція такої діяльності. Для лінгвіста, навпаки, буде важливим саме діяльнісний бік ВМ в моменти взаємопереходу ЗМ у ВМ і з ВМ у ЗМ.

¹Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – М., 1999;
²Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два филос. введения в двадцать первый век. – М., 1990; ³Библер В.С. Понимание Л.С. Выготским внутренней речи и логика диалога (Еще раз о предмете психологии) // Библер В.С. На гранях логики культуры. – М., 1997. – С. 314-326.

МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

ОСНОВИ СКЛАДОПОДІЛУ І СИНТАГМАТИЧНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РУКОПИСНОГО ТЕКСТУ XVII-XVIII СТ.

Аналіз знаків переносу та пунктуації дає змогу простежити спадкоємні традиції у складоподілі та синтагматичному членуванні рукописних текстів XVI – XVIII ст.

By means of analysis of hyphenation and punctuation marks, the author traces continuity of tradition in syllabic and syntagmatic segmentation in the written texts of the 17 – 18 ct.

Аналіз знаків переносу та пунктуації дає змогу простежити спадкоємні традиції у складоподілі та синтагматичному членуванні рукописних текстів XVII-XVIII ст. Виявлені знаки переносу (дефіс чи за традицією – подвійний дефіс) в рукописному нотатнику (діаріуші), що ведений упродовж 1773 – 1777 р. красноколядинським священнослужителем з Прилуцького полку (ім'я автора невідоме)¹ під час неодноразових виїздів до Київської консисторії, видаються вельми важливими для з'ясування закономірностей складоподілу, який ліг в основу правил переносу слів з одного рядка в інший. Високий рівень грамотності записів засвідчує вишкіл досвідченого автора у синтагматичному членуванні різних типів речення, зокрема складного, яке подекуди ще тяжіло над правописом, хоча й не було на кінець XVIII усталеним.

Передусім зазначимо, що частини слів переносилися з рядка в рядок лише за складами з дотриманням відкритих і закритих складів. За цих умов, навіть у типізованих для зразка трьохстах випадках членування різних слів, виявляємо чітку тенденцію до залишення однієї приголосної у попередньому складі при подовженні чи збігові двох або більше на словотвірному шві. Раніше такий приголосний, пов'язуючись із закономірними змінами на фонетичному рівні, на письмі ставав виносним. Пор. приклади: девятнад<->цать, трид<->цать (I, 33862, 69 зв., 1773), шестнад<->цат (71), перес<->лано (71 зв.),

быв(=>шею, што(в)<->хнулъ (72 зв.), руб(=>цовъ, Чай(=>ковна (73 зв.), Пантели(=>мона (75), Кор(=>нѣя, молит(=>ве (78), вѣр(=>шою, горош(=>ной (81), сыт(=>ницу (88), выт(=>канье (88 зв.), куп(=>лено (89), мѣроч(=>никъ (89 зв.), спод(=>ницу, выбо(=>чаный (94), Михай(=>ломь (96), зим(=>ною (99), руден(=>кого (98 зв.), покой(=>ного (99 зв.), полуш(=>кою (101), опен(=>ковъ (101 зв.), четырнадцать (103), тамош(=>нимъ, род(=>ной (105), шев(=>цемъ, выш(=>нювки (110), прос(=>фиру (110 зв.), пот(=>рошены (110 зв.), Берез(=>ный (113 зв., 1775), Лит(=>вину (114), подос(=>ков (115), Лав(=>рѣну (116), Пан(=>телеймону (121) зв., выш(=>нювки (122 зв.), дег(=>тю, полквар(=>ти (124 зв.), пранич(=>ков (129 зв.), Андрущен(=>ком (136 зв.), глечи(ал)<->ную (137), бун(=>чукового (142 зв.), буб(=>лики (144 зв.), Пѣн(=>чук (146), панѣмат(=>чиному (145 зв. – 146), мос(=>ковской (147 зв.), понедѣл(=>никъ (147 зв.), Парас(=>кевы, печат(=>ный (149 зв.), Омел(=>ченку, покой(=>ной (150 зв.), кор(=>мил (153), ден(=>гу (158 зв.), Тростян(=>ки (160, 1777), суб(=>боту (161 зв.), лок(=>ти (164 зв.), служан(=>кою (165 зв.), без(=>мѣнь (166), бохан(=>цовъ (167), квар(=>ти (167 зв.), работ(=>никамъ, квар(=>ту, гор(=>шковъ (170), Кос(=>нюку (172), куп(=>лено 171, вин(=>нику (172), кор(=>ковых (172), лег(=>кунъ (177 зв.), вин(=>нику (179), четыр(=>надцат (180), под(=>ковом Климен(=>тій (181 зв.), баран(=>ный (147), кап(=>лоухый (182 зв.), вин(=>никъ (182 зв. – 183), свин(=>ной (186), кот(=>лы (188 зв.), издер(=>жано (188 зв.), привоз(=>ного (188 зв.), Стефанов(=>нѣ (189 зв.), згон(=>ника (193 зв.), цвѣтонос(=>ную (193 зв.), прош(=>лои (194), Пан(=>телеймону (199), подтор(=>жѣ (200) раз(=>ные (202 зв.), переплет(=>чик (203), поветей(=>ному (208), без(=>денежно (209 зв.), роз(=>дачи (212 зв.), коней(=>ки (214), доморос(=>лых (215 зв.), стрѣл(=>ницихъ (21), подсосѣд(=>комъ, работ(=>ников (216, 1778).

Ця загальна тенденція охопила й запозичення, як адаптовані: вѣр(=>шою (81, 1773), прос(=>фиру (116 зв.), полквар(=>ти (1775), Парас(=>кевы (149), суб(=>боту (161 зв., 1747), Сам(=>сона (163), без(=>мѣнь (166), квар(=>ту (170), полфун(=>та (179 зв.), Климен(=>тій (181 зв.), кан(=>чукъ (180), Анас(=>гасій (195), переплет(=>чика (203), грам(=>мату (268), так і неологізми: отвѣт(=>чику (205) кар(=>топли (116, 1775), под(=>судіи (140 зв.), канчук (180, 1777), своз(=>щику (203 – 1773), постер(=>наку (174 зв.). Тенденція переміщення однієї з приголосних до частини слова в попередньому рядку виявилася

настільки потужною, що трапився відрив літери *с* у традиційному виносному (лігатурному) буквосполученні, що виявляється послідовним у скоропису XVI – початку XVIII ст. Пор.: *сес*⟨⇒⟩*трѣ* (91 зв., 1773), *Нес*=*тора* (92 зв.), *намѣс*⟨⇒⟩*тника* (97), *трос*⟨⇒⟩*тянско*, *Трос*⟨⇒⟩*тянку* (104), *трос*=*тянско*му (109 зв.), *Юс*⟨⇒⟩*тины* (121 зв. - 1775), але: *пас*=*бу* (140 зв., власне, *пас*=*тбу*), на *крес*=*тины* (143 зв.), *Трос*=*тянку* (165, 1777), але: *по*=*ста* (139 зв., 1775), *шест*⟨⇒⟩*надцат* (174 зв.).

Якщо суф. **енк** у зменшено-пестливих словах розривається, то прикметниковий суфікс **ск** послідовно переноситься в інший рядок: *трос*тян⟨⇒⟩*ско*го (72 зв., 1773), *Орлов*⟨⇒⟩*ско*му (74), *Никол*⟨⇒⟩*ско*й (84), *трос*тян⟨⇒⟩*ско*му (95), *Кричев*⟨⇒⟩*ско*го (90), *второварвин*⟨⇒⟩*ско*го (99 зв.), *кнутов*⟨⇒⟩*ских* (115 зв.), *борзен*⟨⇒⟩*ско*й (197 зв.), *консистор*⟨⇒⟩*ско*го (202 зв.), *архієрей*⟨⇒⟩*ско*му (206), *Кієво*=*подол*⟨⇒⟩*ско*му (206 зв.), *новомлин*=*ско*му (210), *борзен*=*ско*му, *Дублян*=*ско*му *борзен*⟨⇒⟩*ско*го (214 зв.) та ін. Відповідно розщеплюється поступово поміж складами звукосполучення **кс** у словах грецького походження на означення відповідної літери. Пор.: *Мак*⟨⇒⟩*симу* (185 зв., 1777, 188 зв. – 2 випадки), але: *Ма*=*ксиму* (171, 1777). Виняток: *Макси*-*мъ* (142, 1775), *Але*-*ксѣ*ву (163 зв., 1777).

У цьому зв'язку трапляється відрив кореневого приголосного і в другому складникові композити: *новом*⟨⇒⟩*линско*й (214 зв., 1778). Хоча вище маємо: *новомлин*⟨⇒⟩*ско*му (210).

Префікси **за**, **роз**, **по**, **на** залишаються у першому рядку, не прибираючи до себе кореневого приголосного: *За*=*гладѣ* (178, 1773), *без*=*рукий*, *на*-*правку* (125, 1775), *по*⟨⇒⟩*трошечку* (105 - 105 зв., 1773), *роз*=*хватали* (149 – 149 зв., 1773), *по*=*кришкѣ* (164, 1777), *про*=*стригѣ* (206 зв., 1778), *пере*⟨⇒⟩*именовань* (96, 1774).

Синтагматичне членування простого і складного речення увиразнюється з розвитком історичної пунктуації, де визначальне місце займає кома і крапка, що відображали певні за тривалістю повідомлення паузи, особливі акценти та завершені дії і стани в цілому.

Усталене уживання коми підпорядковане в “Реестрах...” давній традиції, пов'язаній із вивіреною практикою синтагматичного членування контексту. При цьому засвідчується чітке виділення однорідних членів речення: *Во* *вторникъ* *куплено* *для* *Ивана* *Очатенка* ⟨,⟩ *его* *жены* *Маріи* ⟨,⟩ *Василя* *Бойка* ⟨,⟩ *Федора* *Трохименка* ⟨,⟩ *горѣлки* *за* *три* *копейки* (37, 1772). За наявності у препозиції родової назви з узагальнюючим значенням при перелікові виявляємо вже двокрапку, натомість у постпозиції замість тире ще побутує

кома. Пор. приклади: В понедѣльникъ оста(т)ній Великого посту куплено настѣнья <: морквы за полушку <,> фасоли за денгу <,> цибули за копейку съ одною денгою <.> (82 зв., 1774) Куплено для Василя Старченка весѣльныхъ <,> Василя Переварухи <,> Аврама Семѣненка <,> Кодрата Хатинки и прочи(x) пива гарнец у Марій за двѣ копейки <,> водки за три копейки <,> итого пять копѣекъ <.> (24 зв., 1771): В субботу в городѣ Козельцѣ куплено для себе водки за три денги <,> бражки за полушку <,> гурковъ шесть за денгу <,> булокъ за двѣ копейки <,> итого четыре съ пол <: 4 ¼ <.> (41 зв. 1772). Куплено картопли за денгу, сѣмя за копейку <,> гарбузь больший за пять полушекъ <,> итого 2^{ко} (191, 1778). Кома послідовно уживається для а) виділення відокремлених обставин, виражених дісприслівниковими зворотами: Во вторникъ куплено в Борзнѣ <,> пообѣдавши у рождественников іерея Іоанна Богдановского <,> пива по двѣ копейки <.> (42, 1772);

б) виділення зворотів, що обмежують або уточнюють зміст усього речення й починаються словами **кромѣ**, **намісто**: В понедѣльникъ дано панѣматцѣ <,> кромѣ давняго рубля <,> на сѣно двадцат копѣекъ (96, 1774);

в) виділення поширених прикладок до власного імені: Куплено для кумы Мар28ины <,> которая воспріимала мою дочь Феодору <,> дочери покойного Лукіана Самуйловича войскового товариша <,> а жены сотника второварвинского Якова Федоровича Магеровского <,> калачъ за десять копѣекъ (101; 1774);

г) виділення вставних речень на противагу усталеній традиції в актовій писемності – уживати дужки чи скісну лінію із двокрапкою²: Въ среду куплено двѣ миски, поливянихъ за четыре копейки <,> горшковъ за двѣ копейки <,> мисочку и макотру въ томъ числѣ (129, 1776). Дано ковалю за здѣлку до дверецъ задворковых кунички <,> мое железо <,> двѣ копейки <.> (200, 1777). Куп:[лено] восемь фунтовъ желѣза <,> каждый фунт по пять денегъ <,> за двадцать копѣекъ <.> (114 зв., 1776). Дано за направку окна Данилу Кутику <,> его три съ половиною аркушевые шибки <,> моихъ пять <,> десять копѣекъ (181 зв. 1777).

Високий рівень грамотності автора, його вишкіл у синтагматичному членуванні контексту й бездоганне оформлення записів засвідчує такий фрагмент: Куп<:)>[лено:] булок три за три копейки <,> которые принявъ в комнату <,> а пред отходомъ моимъ

выня(л) бы съ нихъ двѣ <,> и сказал <:> Буде съ мене и одной <,> А двѣ булки о(т)несено мною къ кіевскому мѣщанину Стефану Коломійцу <,> гдѣ сундучок стояв <,> Отнесено къ пану резенту В: Самойловичу <,> чтоб дозволиль <,> покамѣсть грамоту получу <,> пробыть в канцелярій жителством <,> булок за чѣтыре копейки <,> (41, 1772).

Складнопідрядні речення з підрядним означальним, обставинними місця, мети і часу, як і пряма мова, вклинена в означальне, у загальній сув'язі відображають реальну пунктуацію, що збігається із синтагматикою контексту. Означальне підрядне частіше поєднується за допомогою сполучника **что (що)**: И выдалъ того десятикопнишника <,> что Григорій Шульженко подарилъ (34 зв. 1772). Дано другому кравцу Ивану Московчику <,> что пошив Романку юпку <,> а Федорѣ сподничку <,> сѣмъ копѣек <,>. Дано пастуху мѣской череды <,> что пасъ черезъ цѣлое лѣто нашу корову сиву три копейки <,> Стефану Николаеву <,> (106 зв. 1774). Вражає вишкіл автора у граматичному оформленні синтаксичних стурктур за допомогою основних пунктуаційних знаків. Як свідчить одна зі складних (пікових) колізій, куди потрапляє автор через збіг непередбачуваних подій (перевірка вищим духовним сановником роботи храму), поданий у нотатникові хвилюючий запис відтворює не лише пережите потрясіння, але й покликання священнослужителя: Намѣстникъ жерей Андрей Григорович велель взять мене (за те, що не відправив 17 числа панахиди – В. Г.) в школу дячку николскому Василю и подячому Власу, съ коихъ Власа вдарилъ палицею дубовою въ рукахъ его Григоровича бывшею <,> и оную переломал <,> и дячка одного въ бокъ штовхнул <,> ... Я сказал: Добродѣю <,> вызирнувши въ окно <,> Я здесь <!> Он сказалъ: “Иди додому, отецъ діаконъ <,> (72, 1773).

Звичайно, виділення вставних конструкцій та речень комою в “Реестрах...” не становило єдиної орфографічної норми, яку послідовно відображають інші пам'ятки приватно-відомчої документації, зокрема книги видатків, незважаючи на нижчий рівень грамотності їх писарів. Наприклад, у книзі різницького цеху читаємо: “Як ходили подписовать на воротах кому съ какимъ орудиемъ выходитъ /:чего боже сохрани:/ на пожаръ здержано ключником ис Клехою на харчи денегъ / I, 246 (36, 1776). Послідовне використання дужок чи скісних ліній із двокрапками в середині знаходимо в офіційній документації вищих установ Гетьманщини XVII-XVIII ст., полкових і сотенних канцелярій (указах, листах, рапортах та ін.) Зразки пунктуаційної вправності виявляємо в універсалах гетьмана І.

Мазепи, виданих на ім'я полковника Л. Полуботка (1689). Пор. два фрагменти із вступного протоколу і викладової частини, які засвідчують чітке відокремлення однорідних членів речення, дієприкметникових зворотів, уточнюючих обставин, додатків і т. д.: Их же Црського Пре(с)вѣтло(г)[о] Величе(ст)ва Войска Запорожско(г) [о] <,> всеї старшинѣ и чернѣ <.> особливе пну по(л)ковниковѣ Чернѣговско(му) <,> старшинѣ полковой <,> сотникомъ <,> атамано(мъ), войта(мъ) <,> и каждому кому о томъ належи(т) вѣдати <,> ознаймуємъ симъ наши(мъ) писанємъ <.> (I, 5281 - арк. 1).

Село Савинки и в со(т)ницкомъ ключу лежа<=>чоє зо всѣми угоди <.> из лю(д)ми тяглими <,> з полями <,> сѣножатми <,> лѣсами <,> борами <,> з млынами <,> ставами <,> на гребли самотуж его повишше села Савинокъ <,> на речце Убедѣ построє(н)ными з млыномъ Мисковскимъ противко того ж села на рѣчцѣ Убедѣ выставленнымъ <.> З греблею довгою <,> ниже(й) того села Савинок <.> зо всѣми до нее належними властностями (Там же, 1 зв.)

Труднощі у визначенні значенневої відмінності, яку привносять складові паратактичні конструкції у межах складносурядного речення зумовлюються певною розмитістю синтагматичного зв'язку в реченнях відкритої структури, де виявляються аморфні єднальні і частково протиставно-з'ясувальні відношення через брак формальних корелятивів або ж невизначність їх елементів. Проте завдяки ретельній пунктуації, певний зв'язок і змістова єдність встановлюється контекстуально, пор.: Куп[лено]: ложечок десяток рябенкихъ за п'ять копѣекъ у москаля, еще у его жъ дві ложки куплено за копейку <,> одну онъ мнѣ таку жъ подарилъ <.> (187 зв. – 188, 1778). Принаймні, послідовність, наступність у вчиненій дії і водночас помітна протиставність як уточнення певної винятковості, не порушує тематичної єдності подій і вчинків, а формальний корелят **еще** посилює її.

Складнопідрядне речення з допустовими другорядними досі змішуються, на наш погляд, зі складносурядними протиставно-обмежувальною семантики, до яких, наприклад, чомусь зараховується в академічному курсі таке: Хо(т) в синех божих сут выступки и недостатки однак у них грех не панует (Крех. Апостол, 1560, 214) ³. (Див. Істор. Синтакс. С. 315) Допустові речення, як правило, займали в складній конструкції позицію висхідної синтагми, тобто розташовувалися перед головним реченням, чим увиразнювалось значення невідповідності між умовою підрядної частини і

несумісним з нею наслідком головної. Водночас наявні в обох випадках формальні кореляти хоч – **однак** не можемо ігнорувати, адже вони вказують на гіпотаксичні відношення: які частково можуть нівелюватися через недосконалість формального вираження наслідку з протиставленням: що виявляється через увиразнення наслідку на основі нанизування паратаксичних сурядних частин, що в однаковій мірі співвідносні не лише з головною, але й підрядною частиною, власне, допустовим реченням: В недѣлю хотя далъ Романку на бублики денгу, однакъ онъ купивши оных, сам не употребил <,> но хлопцы у его розхватили школьные <,> (149, 1776) Можливість ланцюгового сполучення якраз свідчить про особливу вагу маркерного корелята (хотя), поза яким маємо справу із сурядним зв'язком та сурядним реченням за умови подібного втручання у будь-які підрядні речення.

Складним видається запис зв'язного тексту зі спонтанним мовленням у т. зв. "Розысках", зокрема "роспросах" (інквізиціях), де пунктуація увиразнює синтагматичне членування контексту за логіко-смысловим і лише почасти – інтонаційним малюнком у межах дискурсу. Такі документи створювалися на місцях слідства – у сотнях і полкових канцеляріях, свідчення яких відображають досить усталені норми з певними відступами (хитаннями, недоглядами), що мотивується важкістю запису. Пор. приклади із "Полуботкового розписку" I пол. XVIII ст.: Иван Сердюк козакъ полуботковский сказалъ <,> которого когда питалисмо для чого не продавалъ тоє(й) же нивки Пну Лѣневичу <?> Теди о(д)казалъ <,> что объявлялъ, мови(т), я о той нивцѣ Грицку Россовскому ... але Россовски(й) мнѣ якъ сказалъ <,> же е(ст), каже, и безъ твоей нивки где гроши дѣвати <,> поневажъ на моровщиковъ и на инших работниковъ расходъ въ грошах не мали(и) <,> такъ я уже болшъ не ходячи до Пна Лѣневича оповѣщатися помянутую нивку ра(д) не рад для кра(й)не(й) своей ну(ж)ды же нѣзачо было хлѣба купи(т) продаемъ (I, 52826, арк.3).

На звороті аркуша у записі іншого скаржника – Петра Децика - того ж канцеляриста помічаємо виправлення недоглядів (виділено вставні слова та речення), при збереженні примату викінченої думки над формалізованим поділом контексту у складі єдиного синтаксичного цілого. При цьому дієприслівникові звороти частіше зливаються з конструкцією речення як смислове ціле, не сприймаючись як відособлена аргументація (незалежно від позиції). По суті витримується те ж правило, що стосується не відокремлення

на письмі прикладок, які вказують на соціальне походження, етнічні ознаки, місце проживання особи і т. ін. Пор.: Петро Децикь, мужикь и жите(ль) полуботковский созналь <: что пришедши </> мовит </> я до тако(й) мѣзерій же нѣчимъ было попухлихъ з голоду дѣтей мойхъ годововати и себе самого з жоною прокормити <, > любо ходилемъ по все(мъ) селу заставляючи за хлѣбъ нивку на чвер(т)ку <, > але нѣхто тоей нивки не принялъ в заставу <.> О(д)нак я не помираючи голо(д)ною сме(р)тю <, > помянутую нивку продалемъ Пну по(л)ковниковѣ за одинадца(т) золоти(х) <, > и далемъ о(д) себе купчую <.> (арк. 3 зв.)

Звичайно, ідеться про мову судових документів, де думка викладена безсторонньою рукою канцеляриста, а не мовлення спонтанне з його інтонаціями, певними відступами, паузами і т. ін. Та навіть і в ній останні елементи "читаються" як підтекст у компресивному викладі.

¹Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи; ²Див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. – К., 1993; ³Історія української мови. Синтаксис. – К., 1983. – С. 315.

А.А. Дем'янюк, викл.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АБСТРАКТНИХ КОМПЗИТИВ-ІМЕННИКІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI-XVII СТ.

У статті в структурно-семантичному аспекті здійснено аналіз композитних абстрактних іменників староукраїнської літературної мови кінця XVI-VII ст.

In the article the analysis of composit abstract nouns in Old Ukrainian literary language of the XVIth – XVIIth century in structural-semantic aspects.

Номінативна і когнітивна діяльність людини тісно взаємопов'язані. У процесі номінації важливими є семантичні,

синтаксичні, стилістичні та інші чинники. Поява абстрактних назв свідчить про здатність людського мозку до узагальнень, а композити – абстрактні назви можна вважати результатом одного з найскладніших номінативних процесів. Тому структурно-семантичний аналіз таких назв, відтворення послідовності словотвірних процесів допоможуть з'ясувати й особливості вибору ознак, через які людина номінує явища об'єктивної дійсності.

Серед композитів-іменників значну за обсягом групу становлять слова на позначення абстрактної якості, кількості, дії чи стану. Абстрактні композити на основі історичного матеріалу досліджували Л. Булаховський, І. Галенко, Л. Ілюшина, Л. Полюга, О. Лоза. Вони вивчали історію виникнення композитів, їх морфемний склад, словотвірну структуру, семантику та правопис, але не описували словотвірних типів і моделей складних слів.

Мета пропонованого дослідження – здійснити структурно-семантичний аналіз абстрактних композитів-іменників у староукраїнській літературній мові кінця XVI-XVII ст., зокрема виявити співвідношення композитів з простими словами словосполучень, на базі яких вони утворилися; розкрити механізм формування словотвірної семантики композитів; встановити словотвірні типи композитів і вказати на їх продуктивність.

Матеріалом аналізу є староукраїнські поетичні тексти кінця XVI-XVII ст., зокрема твори Даміана Наливайка, Гавриїла Дорофіївича, Олександра Митури, Касіяна Саковича, Давида Андрієвича, Софронія Почаського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Лазаря Барановича, Варлама Ясинського, Антонія Радивиловського, Івана Величковського, Димитрія Туптала, Петра Поповича-Гученського, Климентія Зіновієва, анонімних авторів.

Найбільш доцільним для досягнення поставленої мети видається поєднання трьох основних принципів дослідження композиції: формального, словотвірного та семантичного, що дозволяє здійснити всебічний аналіз складних слів. При дослідженні дериваційно-номінативних процесів у композитних абстрактних словах необхідним є застосування синтаксичного підходу, який не тільки передбачає відшукування синтаксичних корелятивів, що визначають формальну похідність композитів, а й спрямований на з'ясування семантичної похідності, на встановлення відношень як між твірним та похідним, так і між формантом та словотвірною основою.

Усі компоненти формальної структури умовно позначаємо літерами: І – іменниковий (компонент), П – прикметниковий, З – займенниковий, Пр – прислівниковий, Д – дієслівний, Ч – числівниковий, суф. – суфікс, Ø – нульове закінчення, закінчення подаємо в дужках.

Словотвірна структура композитів у межах кожного словотвірного типу представлена словотвірними моделями, які включають відсилкову та формуючу частини. Відсилкова частина композитів, на відміну від простих дериватів, складається з двох словотвірних основ, а формуюча включає словотворчий афікс і закінчення.

Частина абстрактних композитів, засвідчених у пам'ятках цього періоду, є кальками з грецької мови і має тривалу традицію вживання, про що свідчить їх фіксація у старослов'янській, церковнослов'янській і давньоруській мовах, інша частина – складні слова, утворені на ґрунті староукраїнської літературної мови за відомими моделями.

Складним абстрактним іменникам притаманна структурна різноманітність. Для проведення семантико-словотвірної класифікації ці композити за характером семантичних відношень між складниками доцільно поділити на об'єктні, атрибутивні та обставинні.

Серед композитів – абстрактних назв зі значенням якості, кількості та опредмеченої дії чи стану виділяємо одинадцять словотвірних типів, з них п'ять – це абстрактні назви зі значенням якості, один – зі значенням якості та кількості, один – зі значенням кількості і чотири словотвірних типи – зі значенням дії.

Залежно від того, якими частинами мови виражені компоненти композитів – абстрактних назв, як ці компоненти поєднуються між собою і за допомогою яких словотворчих засобів утворюються, до категорії композитів – абстрактних назв на основі атрибутивної синтагми зараховуємо такі словотвірні типи: 1) композити з формальною похідністю П + І + суф. ← ПІ: *злоразуміє* ← *злой разум*, *великодушество* ← *великая душа*; 2) композити з інверсійним порядком компонентів (означення стоїть після означуваного слова), які мають формальну похідність І + П + суф. ← ПІ: *пам'язлобіє* ← *злобная память*, *язиковредіє* ← *вредный языкъ*; 3) композити з формальною похідністю Ч + І + суф. ← ЧІ: *первородство* ← *первые роды*.

Абстрактні композити, що постали на основі обставинної синтагми, можна об'єднати в словотвірні типи з такою формальною

похідністю: 1) Пр + Д + суф. ← ДПр: *кливоумѣние* ← *умѣти кливо*; 2) З + Д + суф. ← ДЗ: *самолюбие* ← *любить самъ*; 3) Ч + І + суф. ← ІЧ: *единоженство* ← *единая жена*; 4) Пр + І + суф. ← ПрІ: *многоженство* ← *много жен*.

До композитних іменників – абстрактних назв, які утворилися на основі об'єктної синтагми, зараховуємо словотвірні типи з такою формальною похідністю: 1) І + Д + суф. ← ДІ: *водоносіє* ← *носити воду*; *радостотворство* ← *творити радость*; 2) І + І + суф. ← ІІ: *мужебойство* ← *бой мужа*; 3) І + І + (Ї) ← ІІ: *рукописаніє* ← *писаніє рукою*; 4) П (суб.) + Д + суф. ← ДП: *святокупѣство* ← *купувати святое*.

Класифікуючи складні абстрактні іменники за словотвірними типами, передусім виділяємо в них суфікси, за допомогою яких утворюються композитні іменники – узагальнювальні й абстрактні назви якості, кількості, опредмеченої абстрактної дії чи стану. Наші дослідження засвідчують наявність значної кількості віддієслівних абстрактних іменників у староукраїнській літературній мові розглядуваного періоду. При оформленні композитних абстрактних іменників використовуються словотворчі форманти, характерні і для абстрактних простих слів. Але на протигагу сучасній українській мові, де при творенні складних слів особливо активними є суфікси *-ння*, *-ость* /*-ість*¹, в утворенні композитних абстрактних іменників, засвідчених у мові староукраїнської поезії кінця XVI-XVII ст., найпродуктивнішим словотворчим суфіксом був суфікс *-ij + (e)*². Менш продуктивними були суфікси *-еніj + (e)*, *-аніj + (e)*, *-ств + (o)*, *-ость*; у поодиноких прикладах виділяємо суфікс *-тель*. У сучасній українській мові на місці суфікса *-ij + (e)* маємо лише закінчення *-(a)*, а суфікс *-ств + (o)* залишається активним словотворчим засобом, зберігає друге місце щодо продуктивності у творенні композитів – абстрактних назв зі значенням якості та кількості. З огляду на велику валентність суфіксів у структурі композитів – абстрактних назв фіксується велика кількість словотвірних моделей (26).

У лексичному складі староукраїнської літературної мови кінця XVI-XVII ст. абстрактні композити посідали значне місце. Аналіз розглядуваної групи композитів підтверджує, що в досліджуваний період функціонували абстрактні композитні іменники, успадковані з церковнослов'янської мови, які мали грецькі відповідники. Разом з тим у староукраїнській літературній мові певна кількість абстрактних композитів виникла за традиційними

книжними моделями, система яких була вже досить розгалуженою, щоправда порівняно з церковнослов'янською мовою в ній уже відбувся перерозподіл словотвірних типів і формантів за ступенем їхньої продуктивності.

Складні абстрактні слова, наявні у староукраїнській поезії, дозволяють констатувати, що композиція відігравала значну роль у процесі поповнення староукраїнської літературної мови кінця XVI-XVII ст. новими композитними лексемами. Бурхливі словотвірні процеси, у тому числі й основокладання, можна пояснити насамперед історичними умовами суспільно-виробничого, політичного і культурного життя українського народу в досліджуваний період, коли поява нових реалій, явищ та понять у цих сферах спричинювала активні номінативні процеси.

Отже, у період розвитку староукраїнської літературної мови творення та вживання абстрактних композитів було активним і закономірним. Між компонентами складних слів існували відношення залежності, в яких домінував другий компонент. Композитні абстрактні іменники мотивувались об'єктивними, атрибутивними і обставинними словосполученнями. Ця категорія складних слів утворювалася: на основі атрибутивної синтагми поєднанням прикметника й іменника, числівника й іменника; на основі обставинної синтагми – поєднанням прислівника і дієслова, займенника і дієслова, прислівника й іменника, числівника й іменника; на основі об'єктної синтагми – поєднанням іменника і дієслова, прикметника і дієслова, іменника й іменника. Як показують спостереження, в композитних абстрактних іменниках, засвідчених у мові староукраїнської поезії кінця XVI-XVII ст., найчастіше мотивувальною базою були атрибутивні словосполучення, де компонентами складних слів виступали прикметники та іменники.

Значна кількість складних абстрактних іменників, уживаних у староукраїнській літературній мові, активно функціонує і в сучасній українській мові (див. СУМ)³: *благовіщення, благоговіння, благодать, благоденство, благодіяння, благодійність, благодущність, благонадійність, благополучність, благопристойність, благородіє, благословення, благочестя, богобійність, богослов'я, братовбивство, бистроумність, великодушність, воеводство, всемогутність, всеозброєння, добродіяння, добродійність, довговічність, довголіття, довготерпіння, достовірність, одноголосність, одношлюбність, одностудність, землеволодіння,*

коновальство, красномовність, лиходійство, лихослів'я, лицемірність, маловживаність, милосердіє, багатоженство, первородство, правовірність, прелюбодіяння, різноголосся, самовладдя, самовільність, самолюбність, самочинство, святокрадство, славолюбство, славослів'я, сластолюбство, сміхотворність, старожитність, трудолюбство, чародійство, чорнокнижництво, священнодійство, православ'я, багатомовність, миролюбність.

¹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 152; ²Прокопович Е.Н., Хохлачева В.Н., Шелихова Н.Т. Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV-XVII вв. – М., 1974. – С. 195; ³СУМ – Словник української мови. – У 11-ти т. – К., 1970-1980.

Г.І. Дуброва, асп.

ПОЛЬСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В КАРПАТСЬКИХ ГОВОРАХ В ДІАХРОНІЧНОМУ АСПЕКТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПАМ'ЯТОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVII СТ.)

У статті аналізуються полонізми в пам'ятках карпатського регіону другої половини XVI – XVII ст. порівняно з їхніми відповідниками в сучасних українських говорах.

In the article the Polish loan-words in the Carpathian texts of the second half of the sixteenth – seventeenth century compared with their analogues in the contemporate Ukrainian dialects are analyzed.

Початок вивчення карпатських говорів сягає другої половини XIX ст. Першими основоположними дослідженнями були роботи І. Верхратського¹, на початку XX ст. – І. Панькевича², у другій половині XX ст. цією проблематикою займалися С. Бевзенко³, Й. Дзензелівський⁴, Л. Деже⁵, В. Добош⁶, К. Герман⁷ та ін. Польськими запозиченнями в карпатських говорах цікавилися як українські (Й. Дзензелівський⁸, М. Онишкевич⁹), так і польські мовознавці (З. Штібер¹⁰, К. Дейна¹¹, В. Курашкевич¹², М. Лесів¹³ та ін.).

Й. Дзензелівський у закарпатських говорах виділяє значну кількість польських запозичень, які він аналізує у плані хронології та територіального виявлення. На думку дослідника, польські

запозичення засвідчені в місцевих та інших українських пам'ятках з XIV ст., наприклад, *цвинтар'*. Функціонували вони і в XV ст.: *жебы* “щоб”; у XVI ст.: *барз* “дуже”, *біскуп* “єпископ”, *ведл'а* “згідно з”, *гадwab* (*гедwab* та ін.) “шовк”, *д'абел* (*д'абел*) “диявол”, “чорт”, *дуфати* “сподіватися, покладати надії”, *лишка* “лисиця”, *офіра* “пожертва”, *трафити* “потрапити” та ін.; у XVII ст.: *алмужна* “пожертва, милостиня”, *боцян* “чорногуз”, *вшелякий* “всякий”, *сварити* “говорити” та ін¹⁴.

Дослідник зауважує, що інтенсивність західнослов'янського (і зокрема, польського) впливу на різні говори закарпатського ареалу була неоднакова. Найбільше він виявляється в західних районах Закарпаття. Автор зазначає, що більшість полонізмів була засвоєна або безпосередньо з південно-східних польських діалектів, або за допомогою сусідніх лемківських, бойківських та гуцульських говорів. Західнослов'янзми з вужчою локалізацією функціонують у латеральних говорах і здебільшого не фіксуються місцевими пам'ятками другої половини XVI – XVII ст. А це, на думку Й. Дзензелівського, свідчить про їх порівняльно недавнє засвоєння¹⁵.

Першою значною пам'яткою закарпатської української літератури вважають Нягівські повчання (або Нягівську Постиллу) XVI ст. У тогочасній літературі немає ніяких відомостей про автора цього твору. Деякі проповіді Нягівських повчань були написані спеціально для священників, тому Л. Деже робить припущення, що він міг працювати у грушевському монастирі, який був на той час одним із центрів церковного життя на Закарпатті. Як зауважує дослідник, автор пам'ятки відрізняється від своїх сучасників тим, що він послідовно послуговується народною мовою, хоч і використовує певні “незакарпатські особливості”, насамперед запозичення: мадаризми (*варьш* “місто”, *к'ѣнь* “м'юка”, *к'ѣль* “форма”), полонізми (*кощовати* “спокушати”, *покартати* “покарати”, *плуд* “плід”, *столецъ* “престол”) та ін¹⁶.

Серед пам'яток XVII ст. передусім варто виділити “Углянський ключ”¹⁷ – збірник повістей, написаних народною мовою. Письменник вільно переказує старо- і новозавітні сюжети, згадує про Олександра Македонського, героїв “Gesta Romanorum” (“Римських діянь”). Автор збірника був людиною освіченою, а за релігійною приналежністю був уніатом, як і полеміст Михайло Андрелла. Для стилю цих письменників характерним є використання великої

кількості полонізмів (напр., *крьлевна* “королевна”, *офѣра* “пожертва”, *трафити* “потрапити”, *моц* “сила” та ін.).

Крім “Углянського ключа”, на Закарпатті у XVII ст. були досить відомі інші збірники, написані народною мовою, які склалися з проповідей, житій святих, оповідань, притч, повчань. Найпоширенішими були збірки оповідань “Magnum Speculum” (“Великеє зеркало”) і згадані вище “Gesta Romanorum” (“Римські діяння”). До наших днів дійшли лише уривки з них¹⁸. С. Бевзенко зробив припущення, що на Закарпатті цих збірників зовсім не існувало і навіть у XVII ст. вони були відомі як окремі оповідання¹⁹.

Серед апокрифічних треба виділити збірник Стефана Тесловецького, віднайдений, опублікований і досліджений І. Франком²⁰.

Пам’ятки ділового стилю карпатського регіону представлені насамперед війтівськими книгами XVI – XVII ст. села Одрехови²¹, написані народною мовою, характерною для Лемківщини зазначеного періоду. На відміну від закарпатських збірників, вказана пам’ятка є оригінальною, а не перекладною. Проте іншомовні слова, перш за все полонізми, становлять значну частину словникового складу документів (*вєзнати* “визнати”, *ктурый* “який”, *обѣцати* “обіцяти”, *примушеня* “примус”, *тераз* “зараз” та ін.). Велика кількість полонізмів, які вживаються в “Актах с. Одрехови”, функціонує в сучасній діалектній лексиці, причому не тільки в карпатських, а й в інших говорах південно-західного наріччя.

Варто зазначити, що в другій половині XVI – XVII ст. велика частина полонізмів, яка фіксується в карпатських пам’ятках, використовувалася й у творах, які походять з інших територій. Звичайно, в основному це повнозначні слова, серед яких іменники і дієслова кількісно переважають.

Наприклад, в актових книгах с. Одрехови зустрічається іменник *дѣдовизна* (пол. *dziedzictwo* [SJP 1978, 498]) “спадок” (*выписує(т)са з неѣ о(д)даллюючи са(м) себе и пото(м)кы своѣ так о(д) дѣдовизны (я)к и о(д) бабизны* [АОдр., 51]). У сучасних говорах карпатського ареалу слово *дідизна* (*дідицтво*) зберегло значення “спадок”: в гуцульських говорах *дідизна* – це “спадщина після смерті діда” [Гуц., 60], а в бойківських *дідицтво* – це просто “спадщина”, без конкретизації, після кого вона залишилася [Онишкевич 1984, 219].

Дієслово *казити* (пол. *kazić* [SJP 1978, 906]) “шкодити” (у Нягівських повчаннях: *Али хрестянине, абы не бывъ нѣкто межи вами что бы казив церкви* [Дэжє 1985, 6]), яке зараз функціонує в

південно-західних говорах, також майже не змінило свого значення: напр., гуцульське *казіти* “псувати”, “нищити” [Гуц., 89], у буковинських говірках – “ламати”, “псувати” (*Забири малого, най ни казит міні шкіну* [Т-ці]) [МСБГ 1976, 8].

Прикметник *остатний* (пол. *ostatni* [SJP 1979, 555 – 556]) “останній” (...*при котороу(и) остатной соумъ я Оле(х)но по(д) страчение(м) соумы таковои дроугои плтдесл(т) зло(т) боудоу винен...* [АОдр., 48 – 49]) у сучасних діалектах має кілька значень: у бойківських і буковинських говірках *остатний* – це теж “останній” [Онишкевич 1984, 27; МСБГ 1979, 101], але в гуцульських і частково в буковинських [Заст., Кіцм., Вижн., Стар., Глиб., Нов.] зустрічається значення “неслухняний”; “найгірший”: *Ще й такий остатний міні буди вказувати* [Б-ці] [МСБГ 1979, 101; Гуц., 141]. У сучасній польській мові існують обидва значення, первинним є “останній”, а “найгірший” є його переосмисленням, отже, це часткові семантичні відмінності.

Займенників, запозичених з польської мови, у досліджуваних пам’ятках менше, ніж іменників і дієслів. Напр., *жадний* (пол. *żaden* [SJP 1981, 1083]) у значенні “жоден” (...*не е(ст) повине(н)<. > жадны(х) повинности(и) ани чи(н)шу о(д)давати* [АОдр., 87]) функціонує в бойківських і буковинських говірках як аналогічний займенник: *То шо жадного хлопца ни сподобала собі* [Ш-ць]; *Тибє жадний уже ни послуха, бо ти любиш крутити* [Д-ці] [МСБГ 1971, 47], а також як омонімічний прикметник зі значенням “жадібний”, “спраглий (чогось)” у гуцульських (правда, тут існують інші фонетичні варіанти цього прикметника: *жідний, жедний, жінний*) [Гуц, 68] і “пожадливий”, “ненаситний”, “зажерливий” в буковинських говорах (*А ти такий жадний, що забрав би всьо* [Р-н]) [МСБГ 1971, 47]. Омонімія є наслідком формального збігу слів, утворених від різних коренів.

Числівники польського походження, які співвідносяться із сучасними діалектними лексемами, також не досить поширені в пам’ятках карпатського регіону другої половини XVI – XVII ст.: напр., *єден* (*jeden* [SJP 1978, 830]) “один” (в Углянському збірнику “Ключь”: ... *єдного часъ полюбив си Нинѣи, корол Асійскій*. [Яворский 1931, 116]) зустрічається з аналогічним значенням у бойківських (*Йеден к’їу пл’ит не удержит* [Х-в]) [Онишкевич 1984, 243 – 244] і буковинських говірках (*Моя єдна донька жие у Кіцмани* [Б-ці]) [МСБГ 1971, 41]. Крім того, у бойківських говорах це слово

функціонує зі значеннями “неозначений займенник “один, одна, одне” (**Йенні сіли на підсіна, другійі сіли в новийі сіни** [Б-ля]) і “той самий”, “такий самий” (**Йедного тата-мама, та не йедні діти** [Н-чі]) Це слово функціонує у сталих виразах *по йедно* “по одному” [Х-в]; *по йедну* “по одній” (*Мудрий йїу по дв’і галушки, а дурний по йедну* [Ж-н]; *Выбила д’іти по йедно* [Х-в]) [Онишкевич 1984, 243 – 244]. Відповідні лексичні явища перебувають у полісемантичних відношеннях на основі спільного значення одиницності.

Польські прислівники є більш частотними в досліджуваних творах, ніж числівники. У Катехізисі 1698 р. з єпископства Мукачівського згадується прислівник *латво* (*латв’їй*, пол. *łatwo* [SJP 1979, 69 – 70]): *Прето, абы я моей досить шчынилъ повинности и вы абы знали и латв’їй могли шчыти людїи...* [Сабов 1893, 13], який і понині функціонує в сучасних гуцульських говірках без змін у значенні [Гуц., 110].

Службові слова, запозичені з польської мови, у текстах другої половини XVI – XVII ст. зустрічаються досить часто, проте їх небагато порівняно з масивом іменників і дієслів у пам’ятках.

Серед прийменників поширеною була лексема *през* (пол. *przez* [SJP 1979, 1023 – 1024]) “крізь”, яка зустрічається в усіх зазначених пам’ятках (в актових книгах с. Одрехови: *...два вольты, корову едну с теллте(м) ко(т)роє им’ѣнѣ есть шшцовано през присл(ж)ники...*[АОдр., 62]; в Углянському збірнику “Ключь”: *...б’ѣжит ... зо през горы и вертепы...*[Яворский 1931, 120] та ін.) і зафіксована (правда, з позначкою *застаріле*) в словнику “Гуцульські говірки” зі значенням “через” [Гуц., 156].

Прийменник *опроч* (пол. *oprócz* [SJP 1979, 533]) “крім” (*... застави ему ла(н) на взгорской [земли] и(з) луками з обо(х) ко(н)цю(в) половицею та(к) ролю яко и луку о(д) меж’ѣ вы(ш)не’ѣ: опро(ч) ста(и)едны(х) котры’ѣ де(р)жа(т) Голды(ш)чата* [АОдр., 88 – 89]) з певними фонетичними модифікаціями (чергування о/у, *опруч*) функціонує в сучасних бойківських говірках [Онишкевич 1984, 23].

Досить частотним сполучником є *албо* (*альбо*, пол. *albo* [SJP 1978, 30]) “або” (напр., у Нягівських повчаннях: *привюгъ и жиды поганы и натокмивъ на одну в’ѣру, не на дв’ѣ, албо на булие, али на одну* [Дэжє 1985, 7]; у рукопису XVII ст. з єпископства Мукачівського: *Парохїяне своем’ѣ парохові, и дякови, повинни плац’ѣ дорочн’ю час’ѣ своего ѡ(т)дати, з ѡреков п’нских з каждой кварты, корец жита, корец ѡв(ъ)са, албо снопами ...* [Сабов 1893, 6]), який

зустрічається без змін у значенні в бойківських [Онишкевич 1984, 34] і в буковинських говірках (*Альбо ти господар, альбо я* [В-но]) [МСБГ 1971, 7].

Не менш частовживаним у карпатських пам'ятках другої половини XVI – XVII ст. є сполучник *жеби* (пол. *żeby* [SJP 1981, 1088]) “щоб”, напр., у повістях “Gesta Romanorum”: *Гдыжъ емъ тую пыху у нема увидѣвъ, издеръ емъ изъ него той кепенякъ, жебы ся смириу* [Яворский 1929, 14], а також у сучасних говорах: *Малé створіне жеби найбільша колода то вона й зрушит* (блоха) [Верхратський 1912, 110]; *Чорненькой маленькой, жеби яку колоду рушит* [Верхратський 1894, 184]; *Зышли ся всѣ місяці до купы - дванацет їх там - і там сой радили. І запросив Марец Грудня на гостину, жебы до нього приїхав...* [Верхратський 1902, 164]; *Я му мовію, жебы пришоу до м'єне* [Верхратський 1900, 101]. Треба вказати на функціонування цього сполучника в латеральних українських говорах у Східній Словаччині: *І краль ше похóрел раз, та відзел, же мѹші ўмрец. Йак відзел, же му уж не буде льєпше, мѹт мінѹстра, та завóлал го до сѣбе, а го пѹтал краснѹ жеб бул такі дóбри, жеби ѹго сѹна узѹав, ажѹбі з нѹм ішол по сѹвіце на вандрѹіу на кѣльа рóкі, бо за мо го нѹхѹце дóма з'охабиц прѹ мѹткі бо óна барз нѹдóбра гу льѹдзом та жебі он ше так нѹ наўчел, альѹ жебі ше льєпшего наўчел...* [Гнатюк 1898, 68].

Частки польського походження зрідка трапляються в досліджуваних творах. Напр., Ю. Яворський подає частку *предѹм* (пол. *przecież* [SJP 1979, 958]) “все ж”, “все-таки” у словнику до видання “Ветхозаветные библейные сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII века” [Яворский 1927, 77], яка збереглася в сучасних говорах як підсилювальна частка: *предѹці, преці* (Галицьке наріччя) – “особливо” [Пискунов 1882, 209]; *преці* “адже”, “адже ж”, “але ж”, “та ж” [SDUP, 137].

Отже, у другій половині XVI – XVII ст. полонізми були важливою частиною текстів карпатського ареалу. Аналіз пам'яток засвідчив, що основний масив полонізмів становить загальна лексика (*плаца* “плата”, *пѹток* “п'ятниця”, *стрик* “дядько”, *огень* “вогонь”), побутова (*корец* “міра ваги”, *купно* “куплене”, *обрус* “скатертина”, *рантух* “шмат полотна”), ділова (*квѹт* “запис”, *квѹтовати* “записувати”, *зєзнавати* “визнавати”, *правний* “законний”), абстрактна (*пожитокъ вѹчний* “вічне блаженство”, *сакрамент* “заповідь”, *тєстамент* “заповіт”, *офѹра* “жертвоприношення”).

Більшість її у другій половині XVI – XVII ст. мала статус літературної норми, про що свідчить її фіксація в лексикографічних працях зазначеного періоду (напр., у “Лексиконі славенороському” Памва Беринди 1627 р.), а також в пам’ятках, написаних на інших територіях. Велика кількість полонізмів функціонує нині в південно-західних говорах з аналогічним значенням (*пѣнязѣ* “гроші”, *сторона* “сторона”, *вшиткий* “всякий”), з частково зміненим значенням (*рантух* “шмат полотна”/ “фабричне полотно”, *роля* “земельний наділ”/ “весняні всходи”, “земля, неорана кілька років”, “глибоко зорана земля”, “сходи вівса”) або з повністю зміненим значенням (*причинок* “додаток”/ “закваска на хліб”). Основний масив слів, який є предметом нашого дослідження, мав статус літературної норми у польській мові в другій половині XVI – XVII ст., а також функціонує в сучасній польській літературній і діалектній мові, про що свідчить його фіксація у відповідних словниках.

¹Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. І. Говори з наголосом движимим. – Львів, 1899; II. Говори з наголосом сталим. – Львів, 1901; Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902; ²Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Частина I, Звучня і морфологія. – Прага, 1938; Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. I. Фонетика // Acta Universitatis Carolina. Philologica. I. – Praha, 1958; ³Бевзенко С.П. До характеристики мови оповідань з “Фізіолога” з Угляньського збірника XVII ст. “Ключ” // Доповіді і повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна. – 1959. – № 4. – С. 35-38; ⁴Дзендзелевський І.А. К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат. – М., 1964; ⁵Дэжѣ Л. Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967; ⁶Добош В.І. Синтаксис українських південно-карпатських говорів. Текст лекцій. I – II. – Ужгород, 1971 – 1972; ⁷Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини. – Чернівці, 1995; ⁸Дзендзелівський Й.О. Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі. – К., 1969; ⁹Онишкевич М. О. Польские элементы в диалекте бойков // Исследования по польскому языку. – М., 1969. – С. 229 – 252; ¹⁰Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. – Łódź, 1956 – 1964. – zesz. I – VII; Stieber Z. Wpływ polski i słowacki na gwary dawnej Łemkowszczyzny // Sprawozdania PAU. – Kraków, 1936; ¹¹Dejna K. Elementy polskie w gwarach zahodnomaloruskih // Język polski. – 1948. - № 28; ¹²Kuraszkiewicz W. Szkic polonizującej się ruskiej gwary archaicznej w Dratowie pod Żęcnaj // Slavia Occidentalis. – 1947. - № 18; ¹³Łesiów M. Polszczyzna na gruncie gwar zahodnoukraińskich // Język Polski. – 1956. - № 36; ¹⁴Дзендзелівський Й.О. Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі. –

К., 1969. – С. 170; ¹⁵Там само. – С. 172 – 173; ¹⁶Дэже Л. Деловая письменность русинов в XVII – XVIII веках: Словарь, анализ, тексты. – Nyirehaza, 1996. – С. 198 – 199.; ¹⁷Яворский Ю.А. Новые рукописные находки в области карпаторусской письменности XVI – XVIII веков. – Прага, 1931; ¹⁸Яворский Ю.А. Повести из “Gesta Romanorum” в карпаторусской обработке конца XVII в. – Прага, 1929; ¹⁹Бевзенко С.П. Из спостережень над мовою пам’яток розповідних жанрів на Закарпатті (Повісті з “Римських діянь” в Закарпатській обробці XVII ст. // Наукові записки Ужгородського університету. – Т. 35. – 1958. – С. 92; ²⁰Франко І.Я. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1 – 5. – Львів, 1896 – 1910; ²¹Керницький І.М. Фонетичні особливості мови вйїтських книг XVI – XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1961. – Т. IV.

Список умовних скорочень назв джерел

АОдр. – Акти с. Одрехови. – К., 1970.
Верхратський 1912 – Верхратський І. Говір батюків. – Львів, 1912.
Верхратський 1894 – Верхратський І. Говір замішанців // ЗНТШ. – 1894. – Т. 3.
Верхратський 1902 – Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.
Верхратський 1900 – Верхратський І. Про говір долівський // ЗНТШ. – 1900. – Т. 35/36.
Гнатюк 1898 – Гнатюк В. Русини Пряшівської спархії і їх говори // ЗНТШ. – 1898. – Т. 22.
Гуц. – Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997.
Джэ 1985 – Джэ Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). – Дебрецен, 1985.
ЗНТШ – Записки наукового товариства імені Шевченка.
МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6.
Онишкевич 1984 – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. К., 1984. – Т. 1 – 2.
Пискунов 1882 – Пискунов Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівшан Російської і Австро-Венгерської цесарії. – К., 1882.
Сабов 1893 – Сабов Е. Хрестоматія церковно-славянських и угро-русских памятников с прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных наречиях. – Унгвар, 1893.
Яворский 1927 – Яворский Ю.А. Ветхозаветные библейные сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII века // Науковий збірник товариства “Просвіта”. – Т. V. – Ужгород, 1927.
Яворский 1929 – Яворский Ю.А. Повести из «Gesta Romanorum» в карпаторусской обработке кон. XVII в. – Прага, 1929.
Яворский 1931 – Яворский Ю.А. Новые рукописные находки в области карпаторусской письменности XVI – XVIII веков. – Прага, 1931.

SJP – Słownik języka polskiego/ red. M. Szymczak. – Warszawa, 1978 – 1981. – Т. 1 – 3.
SDUP – Studia nad dialektologią ukraińską s polską. – Kraków, 1975.

Список скорочень назв районів і населених пунктів

Б-ля – Бітля Турківського р-ну Львівської обл.
Б-ці – Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
В-но – Вікно Застанівського р-ну Чернівецької обл.
Вижн. – Вижницький р-н Чернівецької обл.
Глиб. – Глибочицький р-н Чернівецької обл.
Д-ці – Давидівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Ж-н – Жукотин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
Заст. – Застанівський р-н Чернівецької обл.
Кіцм. – Кіцманський р-н Чернівецької обл.
Н-чі – Нагуєвичі, н.н. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Нов. – Новоселицький р-н Чернівецької обл.
Р-н – Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Стар. – Старожинецький р-н Чернівецької обл.
Т-ці – Топорівці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Х-в – Хашів Турківського р-ну Львівської обл.
Ш-ць – Шурбанець Застанівського р-ну Чернівецької обл.

І.Л. Шевчук, асп.

ПРО СТАТУС ІМПЕРАТИВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено спробу кваліфікації категорії імператива в українській мові, враховуючи специфіку відношення дії до дійсності, наявність власної парадигми особових форм дієслова, модифікаційні маркери спонукального значення та відповідне інтонаційне оформлення.

In the article an attempt of qualifying the categories of the imperative in the Ukrainian language has been made taking into account the specificity of the relation between action to reality, the presence of a distinct paradigm of the personal verbal forms in the imperative mood as well as the modifying markers of incentive meaning and the appropriate intonation shape.

Проблема статусу імператива належить до цікавих, але все ще дискусійних питань сучасної науки, інтерес до якого значно виріс в останній час. Специфіка стосунків між учасниками мовного

спілкування та способи їх мовного втілення активно вивчаються сьогодні як у лінгвістиці, де з'явилися фундаментальні дослідження граматичних, семантичних, прагматичних і типологічних особливостей імперативних конструкцій і правил їх функціонування в мовленні, так і у філософії, логіці, етиці, правознавстві, соціології, у дослідженнях штучного інтелекту. У мовознавстві дискусійним залишається питання самого статусу імператива й імперативних конструкцій, синтаксичних одиниць, які належать до них; додаткових аргументів потребують також факти транспозиційного варіювання імперативного значення, пов'язані з імперативною парадигмою та ін.

Завданням нашої статті є спроба визначити диференційні ознаки категорії імператива, його місце в синтаксисі української мови.

Як показує огляд наукової літератури, в системі дієслівних категорій української мови поняття імператива у сучасному мовознавстві часто ототожнюється з наказовим способом дієслова (імператив $\leftrightarrow$ наказовий спосіб)¹, а поняття “імперативні речення” – з поняттям “спонукальні”² тобто імперативними називаються такі речення, “які виражають різні форми волевиявлення, від прохання чи застереження до категоричного наказу. Вони являють собою тип речень, що об'єднуються загальним значенням волевиявлення мовця, впливу на співбесідника, спонукання його до дії. Такі речення можуть означати наказ чи розпорядження, вимогу, запрошення, заклик, прохання, пораду, роз'яснення, побажання, заохочення, заклик, зосередження уваги”³

Протиставлення умовного й наказового способів дійсному було започатковане в концепції О.О.Потебні, який вважав, що умовний і наказовий способи на відміну від дійсного виражають “не дійсну подію, а ірреальну”, яка існує тільки в думці мовця⁴ Таке тлумачення ірреального способу пізніше було творчо осмислено й уточнено: ірреальна дія може бути або припущенням, передбаченням, або ж дією бажаною, що виражає волевиявлення. Передбачувану дію позначає умовний спосіб, дію бажану, що виражає волевиявлення, – наказовий спосіб.

Аналізуючи категорію способу дієслова й описуючи граматичні та лексико-граматичні засоби, що реалізують спонукальну функцію мови, та продовжуючи концепцію О.О.Потебні, В.М.Русанівський у своїй монографії про структуру українського дієслова твердить, що всяка дія, яка відбувається в реальній дійсності і пов'язана з її виконавцем (особою), обмежена певними часовими

рамками. Однак є дії, протікання яких було б бажаним чи необхідним, потрібним чи непотрібним для діяча, але вони можуть бути здійснені тільки при певних обставинах або існують лише в уяві їх виконавця чи якоїсь іншої особи. Такі дії вчений закономірно називає ірреальними.⁵ Семантичну суть категорії способу мовознавець справедливо вбачає саме у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним (не дійсний спосіб).

Ірреальні дії, на думку В.М.Русанівського, “обов’язково пов’язані з оцінкою ситуації, в якій вони протікають, і передають одночасно побажання чи наказ, вказують на сумнів особи-мовця щодо їх виконання і под. Тобто всі ірреальні дії... пов’язані з оцінкою характеру зв’язку дії з діючою особою або предметом: *ти піди і зроби* (наказ), *коли б ти пішов, то зробив би* (вказівка на умову, при якій може бути виконана одна з дій), *ти б пішов і зробив* (побажання) і под.”⁶

“Грамматика української мови”, трактуючи спосіб як граматичну категорію дієслова, яка виражає ставлення мовця до можливості, бажаності, необхідності й інших умов здійснення дії чи реалізації стану, подає чотирьохчленну способову парадигму, яка представлена наказовим, умовним, спонукальним і бажальним способами. Наказовий, спонукальний і бажальний способи, на думку авторів, об’єднує те, що їхнє призначення полягає у створенні модальності спонукання. Але ці три способи позначають різні відтінки волевиявлення. Якщо наказовий спосіб виражає значення “необхідності виконання дії співрозмовником (співрозмовниками), особами, що не беруть участі у розмові, й, нарешті, самим мовцем”, то спонукальний спосіб передає послаблене значення апелятивності: дія може відбутися “тільки при повній добрій волі особи, до якої звертаються”⁷. Семантика ж бажального способу базується на волевиявленні мовця, зверненому до самого себе або до третіх осіб. Бажальний і спонукальний способи вважаються авторами “Граматики...” різновидами ірреальних (умовного й наказового) способів у їх протиставленні реальному (дійсному).

Незважаючи на різні спроби диференціації значень ірреальних способових форм дієслова, очевидним є те, що форма наказового способу визнається дослідниками основним засобом вираження спонукального модального значення.

Проблема категоріальності модальних значень активно досліджувалася на матеріалі російської мови, де було виявлено й

описано факти транспозиційного вживання способових форм: імперативні форми можуть виражати не тільки значення спонукання, а, наприклад, умовне значення: *Прийди він на п'ять хвилин раніше, ми б з ним зустрілися*, і, навпаки, за певних умов дієслова умовного й дійсного способів можуть набувати спонукального значення: *Прийшов би ти хоча б на п'ять хвилин раніше; Прийдеш на п'ять хвилин раніше*. Академік В.В.Виноградов небезпідставно стверджував, що наказовий спосіб є домінуючим, але не єдиним засобом створення спонукальної модальності: значення спонукальності ширше, ніж значення імператива дієслівної форми. Модальне значення, за В.В.Виноградовим, як категорія синтаксична не тотожне способовому значенню дієслова, категорії морфологічній, хоча вона й становить типовий і досить поширений засіб його вираження⁸.

О.О.Шахматов, визначаючи спосіб як словесне вираження відчуття зв'язку між суб'єктом і предикатом, розрізняє, “з одного боку, морфологічні способи, а з іншого, синтаксичні: морфологічні – це ті словесні засоби, якими виражається відчуття зв'язку між суб'єктом і предикатом у формах дієслова, синтаксичні способи – це ті словесні засоби, якими взагалі може бути виражено таке відчуття”⁹.

Це положення знаходить втілення й подальший розвиток у сучасних синтаксичних описах української мови, які виходять із того, що модальні значення, в тому числі й спонукальні, створюються в результаті взаємодії різних рівнів мовної системи.

Так, у своїх дослідженнях наказових конструкцій української мови XIV – першої половини XVII ст., А.П.Ярещенко розглядає граматичну категорію способу як таку, що виражає відношення дії до дійсності, яке визначається суб'єктом, та оцінку реального зв'язку між дією і її виконавцем. Форми категорії способу відбивають стосунки між мовцем і адресатом, відношення адресата і мовця до дії. Вони можуть виражати і вольовий момент: спонукання до виконання дії.

Далі автор зауважує, що формальною сферою вираження спонукання до виконання дії є наказовий спосіб – імператив, який відрізняється від інших способів спеціальним модальним значенням, емоційно-спонукальною насиченістю, експресією, інтонаційним оформленням, своєрідністю формоутворення та структури.¹⁰

Визначення наказового способу, яке існує в сучасному українському мовознавстві, не відбиває, на думку дослідника (і ми з ним погоджуємося), всіх специфічних особливостей волевиявлення

цієї граматичної категорії: у ньому акцентується увага лише на категоричності волевиявлення. Він вважає, що правильніше називати наказовий спосіб “вольовим” (таку назву наказового способу використовує ще П.А.Бузук¹¹), у якому точніше відбивається функціонально-семантична специфіка способу: вольовий момент присутній при будь-якому вияві імператива.

Л.В.Бережан, виходячи за рамки суто морфологічного поняття імператива, у своїх дослідженнях акцентує увагу на способах і засобах реалізації імперативності, зокрема на імперативних реченнях, трактуючи їх так: “Імперативними називаємо такі прямоспонукальні речення, які виражають категоричний наказ, категоричну вимогу або категоричну заборону виконати чи виконувати певну дію”¹². Л.В.Ажнюк, розглядаючи імперативне значення, зауважує, що воно “характеризує імперативну синтаксичну конструкцію у вузькому розумінні; складається з модального й змістового компонентів. Модальний компонент імперативності передає значення волевиявлення мовця, а змістовий – значення конкретної дії”¹³.

Р.В.Пазухін за формальними ознаками кваліфікує імператив як „гібридну форму дієслова і вигука” і ставить його в один ряд з дієприкметниками, дієприслівниками та інфінітивом.¹⁴

Традиційно визнається, що парадигма імператива у східнослов'янських мовах функціонує у поєднанні синтетичних дієслівних форм 2-ої особи однини та множини й аналітичних форм 3-ої особи однини та множини. У лінгвістиці існують також поняття „широкої” і „вузької” імперативної парадигми (див. праці М.П.Муравицької, М.П.Некрасова, В.В.Виноградова, О.О.Шахматова

В останні роки спостерігається тенденція до розширення значення імперативності. Цьому сприяє введення поняття “синтаксичного наказового способу”, яке, на наш погляд, дає змогу повніше передати поняття імператива. Адже одні з дієслівних форм наказового способу є імперативними за своїми основними граматичними значеннями (синтетичні та аналітичні форми), інші тільки в певній консітуації можуть виступати у функції імперативних спонукальних конструкцій (форми теперішнього та майбутнього часів, умовного способу, інфінітив, перформативні речення та ін.).

Імперативні речення з формами наказового способу дієслова становлять центр імперативної спонукальності. Що ж до непрямих

імперативних висловлювань, то вони становлять периферію імперативності.

У роботі “Про граматичний статус наказового способу” Д.А.Штелінг висловлює думку, що категорія імперативності може бути вирішена лише у плані комунікації, що функціонально наказовий спосіб не є категорією дієслова, тобто частини мови, яка виражає дію, й що існує принципова різниця висловлювань із вираженням волі мовця (яких і стосується наказовий спосіб) від інформативних висловлювань – повідомлень комусь про щось¹⁶.

Такі міркування призводять до того, що виникає необхідність виходу за межі лише морфологічного обґрунтування імперативних конструкцій, тобто, на нашу думку, їх треба аналізувати, виходячи із сутності мовленнєвої діяльності взагалі, із цілеспрямування мовлення зокрема. Тому взаємовідношення між імперативом та імперативними конструкціями можна подати за допомогою формули: наказовий спосіб → імператив → синтаксичний наказовий спосіб → імперативність → спонукальність

Форма синтаксичного наказового способу має складну організацію, у якій використовуються як морфологічні форми наказового способу, так і синтаксичні форми із значенням імперативності. У цьому аспекті переконливим, на нашу думку, є вислів Д.А.Штелінга, який наголошував, що “до лінгвістичного аналізу варто підходити з функціонального боку і що мова є системою засобів вираження, яка служить якійсь певній меті”¹⁷, адже, як зауважував ще О.М.Пешковський, “ми завжди говоримо для чогось, з якоюсь метою”¹⁸, а не для того, щоб співвіднести дію з дійсністю, тобто цілеспрямування мовлення пов’язується насамперед із прагматичним аспектом.

Вислів є саме самовираженням мовця і безпосередньо направляється адресату, чи опосередковано – через співвідношення з дійсністю. Кожен із компонентів, що констатують цю опозицію, мають свою семантику, структуру й граматичну характеристику, але в той же час – це єдність протилежностей, причому моментом, що їх об’єднує й співвідносить, є спрямованість висловлювань адресату (на відміну від вигуків типу “*Ой! На жаль!*”, що не характеризуються такою спрямованістю) і ряд відповідних граматичних характеристик.

Мова виникає з потреби, із необхідності спілкування з іншими людьми, а мовленнєва діяльність є спільною діяльністю мовця та слухача. Тому чітко визначити функцію мовної форми, не

враховуючи при цьому як мовця, так і слухача, як правило, неможливо, адже “природним центром мовленнєвої ситуації є мовець: як із звукового, так і зі змістового боку мовленнєвий акт є завжди актом мовця. Незалежно від мети висловлювання та видів мовленнєвої діяльності слухач завжди мовчить. Активним творцем мовлення є “я” і лише “я”: це я висловлюю свої емоції, спонукаю свого адресата до яких-небудь дій, я задаю питання чи відповідаю, я розповідаю про щось”.¹⁹

Хоча імператив і є дієслівною формою, все ж функціонально, семантично і просодично він виражає не процес, не дію як таку, а волевиявлення мовця – його наказ чи побажання того, щоб хтось здійснив дію. Але думка про бажане далеко не те ж, що сама дія.²⁰ Наприклад, у ситуації, коли мовець попереджає слухачів про небезпеку у випадку виникнення пожежі, одне слово „*Пожежа!*” служить засобом вираження спонукання до дії (тобто мовець наказує одночасно відреагувати на джерело виникнення цього лиха, допомогти людям, які цього потребують, негайно покинути приміщення тощо), але це не означає, що всі зрозуміють цей заклик саме так і виконають необхідне: хтось розгубиться і почне панікувати, хтось не почує цієї команди та ін. У іншій же ситуації, коли, наприклад, учитель на уроці розповідає про стихійні лиха, це слово асоціюватиметься у слухачів з тим, що вони знають про пожежу з власного досвіду, з телепередач та ін., і не викличе ніякого бажання діяти.

Цікавою особливістю імператива є те, що він не пов’язаний з повідомленням про щось, про якісь явища дійсності. Якщо будь-яке питання, з яким звертається мовець до слухача, передбачає відповідь, тобто його мовленнєву діяльність, то імператив не обов’язково передбачає зворотну мовленнєву діяльність – це спонукання слухача до діяльності, причому немає принципової різниці між спонукальними реченнями типу *Увійдіть!* і *Говоріть!*: обидва дієслова передбачають один із видів людської діяльності взагалі. Звертання й імператив часто адресується не людині, а тварині, наприклад: *Рябко, візьми!* Зауважимо також, що бажане, яке виражається іменним імперативом, часто передбачає не дію, а стан людини, наприклад: *Будьте обережні!*; *Будьте здорові!*

Специфічність імператива проявляється також і в тому, що іманентно притаманна йому інтонаційна оформленість завжди функціональна в мові: вона виражає спонукання (когось) до

діяльності з боку самого мовця – звідси неможливість уживання спонукальних речень у формі питання, в той час як у сфері повідомлення про дійсність, природно, можливі й питальні речення.

Отже, імператив в українській мові можна кваліфікувати як граматичну категорію дієслова, що, виражаючи відношення дії до дійсності, відображає волевиявлення мовця, має власну парадигму особових форм, яка реалізується системою специфічних синтетичних і аналітичних одиниць, що характеризуються широким спектром модифікацій спонукального значення при відповідному інтонаційному оформленні.

¹Див: Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К., 2000. – С.221; Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С.93, 283; Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С.355-356; Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Грамматика української мови. – К., 1993. – С.228-232; ²Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С.93; ³Там само. – С.283; ⁴Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М., 1968. – Т.4. – С.179; ⁵Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – С.263; ⁶Там само. – С.264; ⁷Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.Грамматика української мови. – К., 1993. – С.228-232; ⁸Виноградов В.В. Основне вопросы синтаксиса предложения // В.В. Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С.254-299; ⁹Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С.481; ¹⁰Ярещенко А.П. Повелительное наклонение глагола в языке украинской народности (На материале письменных памятников XIV – первой половины XVII в.): Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Х., 1967. – С.4; ¹¹Бузук П.А. Нарис історії української мови. – К., 1927. – С.81-83; ¹²Бережан Л.В. Імперативні речення в системі спонукальних конструкцій // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.13. – Чернівці, 1997. – С.119; ¹³Ажнюк Л.В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII: Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Київ, 1996. – С.8; ¹⁴Пазухин Р.В. Так называемое “повелительное наклонение” и его парадигма / Studia Rossica Posnaniensia. – Posnan, 1974. – №6. – С.85-95; ¹⁵Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // В.В.Виноградов. Избр. тр. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С.254-299; Муравицкая М.П. Полисемия императива // Математическая лингвистика. – К., 1973. – Вып.1. – С.50-60; Некрасов Н.П. О значении форм русского глагола. – СПб., 1865. – С.113-116; Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941; ¹⁶Штелинг Д.А. О грамматическом статусе повелительного наклонения. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка.– М., 1982.

– Т.41. - №3. – С266-271;¹⁷Штелинг Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения // Русский язык за рубежом. – 1973. - №3.– С.64-70;
¹⁸Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков. – М., 1965. – Ч.2. – С.392; ¹⁹Штелинг Д.А. Знач. праця. – М., 1973. – С.65. *Просодія (від гр.prosodia – наголос, приспів) (просодика) – 1) система фонетичних засобів (висотних, силових, часових), які реалізуються в мовленні на всіх рівнях мовленнєвих сегментів (склад, слово, словосполучення, синтагма, фраза, надфразова єдність, текст) і відіграють роль змісторозрізнення; 2) загальна назва для фонетичних суперсигментних характеристик мовлення як на рівні сприйняття (висота тону, гучність, тривалість), так і на фізичному рівні (частотність основного тону, інтенсивність, час) (Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С.401);
²⁰Штелинг Д.А. О грамматическом статусе... – С.267.

СУЧАСНІ ПАРАДИГМИ АНАЛІЗУ ТЕРМІНІВ І ТЕРМІНОСИСТЕМ

Г.М. Наєнко, канд. філол. наук

ТЕРМІНИ *МАТЕРІЯ* І *ФОРМА* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу функціонування та семантичних змін термінів матерія і форма у староукраїнській літературній мові.

The article analyzes the semantic evolution of terms materia and forma in Old Ukrainian literary language.

Проблема спадкоємності мов та культур особливо актуальною постає при визначенні статусу та потенціалу літературних мов, що мають нетривалу історію у функції державних. Яким корінням живиться сучасна мова, з якого часу починається її історія? Які надбання інтелектуальної думки попередніх епох визначальні для сьогоденного побутування засобів збереження та передачі результатів наукового пошуку? Багато в чому відповідь на ці питання надає історія лексичного рівня мови. Розвиток лексики української мови від праслов'янського періоду до другої половини ХХ ст. був предметом і узагальнюючих досліджень (ІУМ/ЛФ), і спеціальних, присвячених історії окремих тематичних груп¹. У статті розглянемо джерела та побутування термінів *матерія* і *форма* у староукраїнській літературній мові.

У Г. Сковороди зустрічаємо вживання термінів *матерія* і *форма* у викладі його метафізичних засад у діалозі “Потоп зміїн”: “Всѣ три мыры состоят из двух едино составляющих естеств, называемых *матерія* и *форма*. Сии *формы* у Платона называются идеи, сирѣчь видѣнія, виды, образы. Они суть первородныи мыры нерукотворенныя, тайныя веревки, преходящую сѣнь, или *матерію*, содержащія. Во великом и в малом мирѣ вещественный вид дает знать о утаенных под ним *формах*, или вѣчных образах. Такожде и в символичном, или біблїчном, мирѣ, собраніе тварей составляет *матерію*. но божіе естество, куда знаменіем своем ведет тварь, есть *форма*. Убо и в сем мирѣ есть *матерія* и *форма*, сирѣчь плоть и дух, сѣнь и истина, смерть и жизнь”².

Важливою для прочитання авторського слововживання є проблема чинників, шляхів та способів запозичення лексем, що в сучасній українській мові репрезентовані як омоніми (СУМ, IV, 647; X, 617-619). Це латинізми, історія яких в українській мові починається приблизно з XVI ст. Етимологи, простежуючи за долею терміна *матерія*, передбачають або прямі контакти з латиною, що виявлялися тоді спільними для староукраїнської, старопольської, старочеської мов³, або посередництво інших мов, зокрема французької, визначальне для становлення термінологічного значення “об’єктивна реальність”(ЕСУМ, III, 413). Природним був шлях формування другого значення у марксистській філософії XIX-XX ст. Що ж до вітчизняної світоглядної думки, представником якої й був Г.Сковорода, то більш вірогідним є перший шлях.

Лексема *матерія* у латиномовних текстах староукраїнського періоду засвідчує комплекс значень “матерія, речовина”, “пальний та будівельний матеріал”, “їжа”, “предмет, тема, матеріал, сюжет”, “привід, причина”, “нахил, талант”, “порода”, медичний термін “нагноєння”. Серед них дослідники латинських першоджерел звертають увагу на значення “матерія як повна невизначеність”, що протиставляється в своїй глибинній визначеності зовнішній формі, та “матерія, що входить до структури самої форми і не відрізняється від цієї форми” (ЛУС, 394). (Різними словниками проблема багатозначності – омонімії розв’язується по-різному). Відповідно ідіома *materia et forma* визначає співвіднесеність та діалектичну залежність понять речовини та її зовнішнього вигляду, внутрішнього та зовнішнього. Позначаючи протилежні поняття, терміни набувають характеру конверсивів.

У латиномовних творах того часу *форма* - це “вигляд, зовнішність”, “обличчя, лице”, “краса”, “зображення, малюнок”, “літера”, “креслення”, “нарис”, “видіння, привид”, “форма, чекан”, “різновид, вид”, “форма слова”, “указ”. Значення філософського терміна : “форма, поєднана з матерією у складі індивідуальних субстанцій” (ЛУС, 273). Отже, домінуючою є сема “зовнішне, зовнішній вигляд”.

У староукраїнській мові лексема починає з’являтися в середині XVI ст. спочатку як термін ливарного виробництва “форма на кулі” (1552), а потім як відповідник церковнослов’янського *образ*⁴. За висновками П. Цимбалістого, шлях засвоєння лексеми - з

латинської, через старочеську - старопольську, до української, а потім - до російської мови, де перша фіксація датується 1639 роком.

Хронологічно до ранніх слововживань віднесемо функціонування термінів *матерія і форма* у Петра Могили. Дослідники його діяльності в галузі реформування церковно-обрядового життя України підкреслюють, що вчення про матерію, форму та інтенцію, застосоване ним у описі чинів, запозичене з католицького обряду. Тут простежуються: по-перше, послідовне глосування термінів, які з'являються в супроводі слов'яноноруських відповідників, та, по-друге, ототожнення *форми* з зовнішнім словесним втіленням обряду (словеса, молитва, слова прощення гріхів): *Форма, сі єсть, вбразъ, или съвершеніе єа, сѹт словеса съвокупляющіхса, изволеніе ихъ внѹтрнее пре(д) іереємъ* (Тр.,1, 359); *Матеріа, сі єсть вещь тайны стагѡ Єлеушценіа, єст Єлей Масличный... Форма, сі єсть ,съвершеніе, или образ тайны сєа, єго же стаа съборнаа вѣсточнаа цркѡѡ оупотребляетса, єсть, великолѣпнаа инаа матѡва...(1, 445); Четвертаа єсть форма, сі єсть вбразъ, или съвершеніе сєа тайны (1, 217); Къ съставленію же Тайны сєа, три вещи прислѹшаютъ, сі єсть вбразъ, или съвершеніе: и слѹжитель. W(т)долнаа оубо матеріа или вещь, сѹтъ грѣхѹ: приближнаа же сѡкрѹшеніе ср(д)чное, Исповѣдь, и доветвореніе кающагоса. Форма, или съвершеніе, сѹтъ раздрѣшателнаа словеса (1, 337).*

Лексема *образ* – спільнослов'янська, фіксується з термінологічними значеннями ще в перших старослов'янських текстах зокрема як відповідник гр. εἶδος, одне із значень якого й передавалося лат. *forma*, інші значення - “вид, подоба”, “різновид”, “зображення” тощо (СС, 396-397). Світські джерела середньоукраїнського періоду свідчать про активне функціонування цих лексем разом із спільнокореневими: *Матерія мѡропомазанія єсть олиѡа змѣшанаа зъ балсаномъ ; Ѣѡни зъ двоякой матеріи, то єсть на сподѣ каменные, а на верхѹ зъ дерева горы Ливанской (ЄТ.М. –1, 423). Вѣрѹ въ сердцѣ нашемъ формѹетъ (ЄТ. М. – 2, 455).*

Лексикографічні праці староукраїнського періоду фіксують взаємозв'язки лексем *матерія* з слов'янізмом *вещество, вещь*, а *форма* – з *образ*: *вещество: матерѡа. или вещь: рѣчь, пр.а. справа, потреба, трѹдност, затрѹдненіе (ЛБ, 15), Вбразъ: фѣгѹра, вывбраже(н)е, або форма, кшталт, прикла(д). зри*

образъ, и икона (148). Materia. а вещь, вещество, матерія рѣчь (М, 1, 716), Forma. вбразецъ, вбра(з), зракъ, доброта, видъ. доброзрачіє. составъ, составленіє. кшталт(т) лице, подобіє. зразецъ (1, 468).

Таким чином, уже в староукраїнській мові розрізнялися загальноновживані та термінологічні значення лексем, що мали різну перспективу: загальноновживані сучасною мовою *зберігаються* майже повністю (“тканина”, “річ”), термінологічне філософське - *трансформоване* в “речовина”. Функціонування терміна впродовж двохсот років (від засвоєння до Сковороди) засвідчує все зростаючу роль латини і загалом інтернаціонального компонента в літературній мові. Спочатку непроникна для запозичень, сакралізована слов’яноруська поступово еволюціонує, зближуючись із книжною.

У творах викладачів Києво-Могилянської академії про *матерію та форму* йдеться у курсах філософії природи (фізики). Розробка натурфілософської проблематики зумовила звертання до проблеми реабілітації матерії, що виступає основою буття, активним самостійним началом, має активну формоутворюючу функцію⁵. Показовим є тлумачення взаємодії матерії та форми у латиномовному курсі Георгія Кониського, прочитаному в 1749-1751 р., що за часом та осмисленням найближчий до контекстів Г.Сковороди: “*матерією* світу є всі тілесні субстанції, про які вчить фізика - як прості тіла, яких нараховується п’ять: небо, земля, вода, вогонь, повітря, так і змішані, і вони, як недосконалі - метеори, і досконалі - неживі, як метали і копалини, та живі - як рослини й істоти”⁶. “Матерія за Кониським - “пасивне начало, з якого виводиться вся різноманітність світу. Це та сама Аристотелева потенція, можливість, яка стає дійсністю завдяки формі”⁷. “Завдяки формі вона (матерія) детермінується в окремі предмети і речі”⁸. Форма світу є предметом розгляду окремої глави курсу Фізики. “Одні хотіли, - говорить Г.Кониський про попередників, - що *формою* світу є бог, другі - небо, треті - його фігура [зовнішній вигляд], інші - порядок речей, інші, нарешті, наділяли увесь світ окремою від інших і загальною душею. І ці дві останні думки були найбільш відомі. Світ є живим (одушевленим)... Так само вважали Піфагор і Платон та їхні послідовники, які часто називають світ створінням і визнають у нього загальну душу...”⁹.

“Власне ж діалектика “форми та “матерії”, - пише Л. Ушкалов про Г.Сковороду, - виявляється тут перманентним актом

“creatio ex nihilo” - безконечним процесом становлення речей. За Скворородою, у світлі надсущого Блага постають “ідеї” як предковічні парадигми речей, первісні продукуючі моделі, шляхом прилучення до яких аморфна матерія ... отримує буттєвий статус”..., в цьому виявляється “платоніко-неоплатонічний характер скворородинівської онтологічної моделі”¹⁰. Таким чином постає наступна проблема - кваліфікації творчості Г.Сквороди як суто наукової (“Професійний теоретичний трактат з філософії пишеться й адресується спільникам по цеху. Він передбачає аудиторію не учнів, а колег, фахівців. Мабуть, чи не перші зразки такого типу професійно-філософської творчості демонструють діалоги Г.Сквороди”¹¹), чи як художньої на наукові теми. Відповідно постає проблема кваліфікації лексем як термінів у прямому вживанні чи як детермінологізованих одиниць.

Епоха європеїзації науки, поступове витіснення слов’янізмів з активного арсеналу наукової та художньої творчості, зв’язки лексем *форма - ідея - дух - божіє єстество* - репрезентують момент пошуку універсального образу, функціонуючого в “екзистенціальній синтезі літератури й філософії”¹². Цілком прийнятним для нас є висновок: для Сквороди антитеза двох форм осягнення дійсності - наукової й художньої - “знята”¹³.

Отже, у слововживаннях Г. Сквороди ми знаходимо вузькі спеціальні значення термінів *матерія - форма*, специфічно трансформовані в руслі неоплатонічного ідеалізму, похідні від латиномовних контекстів, і, відповідно, втрачені новою українською літературною мовою. Культивовані бароковою схоластиком (Горський) антитетичність, окреслення світу жорсткими опозиціями (плоть - дух, життя - смерть, вещество - существо, *матерія - форма*) мали своїми джерелами: глибинне автохтонне усвідомлення множинності світів, біблійну картину світу, що обмежувала *вселенну* праведним і гріховним, трансформовану на питомому бароковому ґрунті античну філософію, осередком поширення якої була слов’яно-греко-латинська академія, водночас відкрита до діалогу з європейськими культурними набутками доби реформації та раннього Просвітництва. Антонімічність лексем *матерія* та *форма* забувається, коли культура українського бароко, за словами Чижевського, “догоріла повним полум’ям до кінця та враз згасла”¹⁴.

Водночас лінгвістична термінологія з такими одиницями як *внутрішня форма мови, внутрішня форма слова* тощо засвідчує, що історія й подальший семантичний розвиток лексем продовжувався і в

XIX сті. Дослідники цих мовознавчих понять слушно відзначають, що з'ясування їх походження можливе з урахуванням розробки категорій змісту та форми в філософії новітнього часу, і зокрема класичної німецької філософії, яка збагатила попередні вчення новим поняттям - змісту, що "охоплює собою і форму і матерію"¹⁵. Протиставлення зовнішньої та внутрішньої форми пов'язане з витісненням із активного термінообігу лексеми *матерія*, що узагальнено осмислюється як об'єктивна реальність: "Коли О.О.Потебня вживав термін внутрішня форма слова, то прикметником внутрішня він, напевно, і хотів протиставити цю внутрішню форму слова формі зовнішній, тобто фонетичній оболонці слова"¹⁶. Така семантика послідовно збережена й сучасним літературознавством, що прочитує опозицію змісту й форми як матеріального й ідеального: "...слово в момент свого народження постає як образ, троп, мініатюрний художній твір зі своєю "зовнішньою формою" (глибинне значення його первісної основи) і теперішнім значенням. Так еднаються у слові форма і зміст, матеріальне й ідеальне"¹⁷. У сучасному мовознавстві ототожнення матерії та форми може й не прийматися: "План вираження традиційно репрезентує форма, в якій акцентовані функціонально важливі властивості міжіндивідуального рівня мовної комунікації... Останні ж нерідко прямолінійно ототожнюються з матерією, субстанцією мовлення, особливо якщо матеріалом аналізу є інструментально фіксований артикуляційний чи акустичний сигнал..."¹⁸. Новітнє осмислення першопричини буття та його організації, відображення його в категоріальному апараті філософії та філологічних наук XIX-XXст. ще потребує спеціального дослідження. Водночас не менш перспективним для висвітлення є значення фразеологізму *високі матерії* (ФСУМ, 1, 467), що може бути глибинно пов'язаним із спадщиною старої літературної мови.

¹Німчук В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992; ²Сковорода Г. Твори: У 2-х тт. – К., 1973. – Т.2. – С.139; ³Symbalystyj P. Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680 – 1760 – London. – 1991. – P. 236-237; ⁴Ibido. – P. 379; ⁵Захара І.С. С.Яворський в історії вітчизняної філософії // Яворський С. Філософські твори: У 3 тт. – К., 1992. –Т.1 – С. 28; ⁶Кониський Г. Філософські твори. У 2-х т. –К., 1990. – Т.2.– С. 213; ⁷Кашуба М.В. Георгій Кониський і його філософський курс// Кониський Г. Філософські твори. – Т.1. – С. 15; ⁸Там само. – С.16; ⁹Кониський Г. – Там само – Т.2. – С.213; ¹⁰Ушкалов Л. Нариси з філософії

Григорія Сковороди. – Х., 1994. – С. 8; ¹¹Горський.В. Філософія в українській культурі. К., 2002 – С. 114; ¹²Ушкалов Л. Світ українського барокко. Філологічні етюди. – Х.; 1994. - С.56. ¹³Там само. ¹⁴Цит. за: Горський В. Філософія в українській культурі – С. 133; ¹⁵Селігей П. Про походження і смисл терміна *внутрішня форма мови* // Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія. Збірник наукових праць – К., 2001 – Ч.1. –С. 355; ¹⁶Там само – С.357; ¹⁷Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К., 1998. – С.6; ¹⁸Дудник З. Артикуляторний жест: онтологія і аналіз. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2004– С.1.

Список умовних скорочень назв джерел

ЄТ.М. – Є.Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХУ- ХУШ ст.- У 2 кн. / Підгот. до вид. В.В.Німчук та Г.І.Лиса. - К. - Нью-Йорк. - 2003.

ГУМ/ЛФ– Історія української мови. Лексика і фразеологія. - К., 1983.

ЛБ - Лексикон славенороський Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. - К, 1961.

ЛУС – В.Литвинов. Латинсько-український словник.- К.- 1998.

М – Іван Максимович. Лексикон латинсько-слов'янський (1718-1724). Факсиміле. Фотопередрук Олекси Горбача. Частина I - II. - Рим, 1991.

СС – Старославянський словарь (по рукописям X-XI веков) / Под. ред Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой. – М. - 1999.

СУМ – Словник української мови. : В 11-ти томах. – К. – 1970-1977.

СУМ – ХУІ- I пол. ХУП - Словник української мови ХУІ-першої половини ХУП ст.: Вип. 1-8. - Львів, 1994-2001.

Тр. – П. Могила. Евхологiон, або Молитвослов или Требник. – К. , 1646.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн.– К., 1993.

ТИПОЛОГІЯ СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ЮРИДИЧНИХ СУБМОВ

На підставі історичного екскурсу представлено наукові підходи до української та польської юридичних терміносистем.

On the basis of historical excursus the article presents scientific approaches to Ukrainian and Polish legal terminology systems.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки мову класифікують за різними, логічно і структурно впорядкованими критеріями. Поділами, що зустрічаються найчастіше, залишаються ті, які зосереджують увагу на морфологічній, лексичній, синтаксичній та фонологічній структурі мови. Кожен із ярусів цієї структури складає окрему систему, а мова в цілому є системою вищого порядку, тобто системою систем. Сьогодні ми розглядаємо мову як мовний код свідомості, складений відповідно до граматичних, логічних, культурних та інших вербально представлених законів буття. Юридична мова, як така, що є лише складовою частиною певної функціональної системи літературної мови, є підсистемою цього коду – субкодом, або інакше субмовою. Важливість її вивчення вмотивована інтралінгвальними і екстралінгвальними потребами сучасного наукового знання, що визначає актуальність проблеми.

У випадку мов, які входять до однієї мовної групи, як наприклад українська і польська, методом, що найширше використовується є **метод типологічного аналізу** (гр. *typos* = відображення, картина + *logos* = наука, слово). Саме він найкраще відповідає потребам дослідження, оскільки має на меті розкрити істотні риси мовної структури та визначити системні зв'язки як між явищами, що відбуваються в момент формування й функціонування термінів у даній терміносистемі, так і між терміносистемами.

Незважаючи на відродження наукових досліджень у сфері спеціальних мов та вибух термінографічної діяльності, сьогодні, на жаль, відсутні ґрунтовні праці щодо вивчення характеру системних відношень юридичної термінології в компаративному, українсько-польському аспекті. На брак таких досліджень вплинули екстралінгвістичні фактори, зокрема різне трактування культурної

історії українського і польського народів, де мова є визначальним складником національної самосвідомості.

Крім цього, сьогодні субмові права в Україні притаманна дещо патологічна ситуація. Наслідком довготривалого функціонування у законодавстві й судочинстві російської мови, яка і досі активно використовується в юридичній практиці, є повна неузгодженість термінів, яка призводить до неточності висловлення. Наслідком такої ситуації є непоодиноке паралельне існування двох термінів, один із яких є не завжди вдалим калькуванням з російської (необгрунтована синонімія). Іноді такі необдумані кальки виникають навіть у державних актах. Нерідко термінологічна або стилістична помилка законотворця в законі чи іншому нормативному акті тиражується в тисячах примірників, а в результаті стає квазінормою.

Потребу нагального впорядкування української юридичної терміносистеми помітили українські юристи (С.Головатий, Ю.Зайцев) та мовознавці (О.Сербенська, Н.Артикуца). Сама українська юридична терміносистема була предметом **системного лінгвістичного дослідження** в роботах між іншими Я.Головацького, Б.Ларіна, Ф.Філіна, С.Обнорського, М.Бріцина, Л.Полюги, Ф.Ткача та ін. У польській науці варто згадати дослідників – здебільшого юристів-практиків, таких як Б.Врублевський, Є.Врублевський, З.Зембінський, М.Зелінський, Т.Гізберт-Студницький (B. Wróblewski, J. Wróblewski, Z. Ziemiński, M. Zieliński, T. Gizbert-Studnicki), рідше мовознавців, що, однак, мають й юридичну освіту. Це – Б.Келяр, Є.Пенькос, О.Войтасевич (B. Kielar, J. Pieńkos, O. Wojtasiewicz). Проте за довгі століття лінгвістичних досліджень ні в українській, ні в польській науці не було жодної спроби аналізу окремих терміносистем національних юридичних субмов.

Однак не можна заперечувати того, що протягом доволі тривалого часу польська та українська мови, а отже і їх різні терміносистеми активно взаємодіють. Крім цього, історичні процеси Польщі та України так само тісно взаємопов'язані та впливають один на одного. Водночас формування юридичної термінології органічно і тісно пов'язане з історією держави, суспільних відносин, політичного, соціального, економічного розвитку, культурного життя. Тому проблема вивчення системних відношень української та польської юридичних субмов здається нам надзвичайно актуальною на сьогодні, особливо з огляду на сучасний етап розвитку взаємних відносин.

Треба відмітити, що, в порівнянні з українською, польська юридична терміносистема утворилась набагато раніше, а розвиток термінології йшов іншим шляхом. О.Сербенська стверджує, що польська мова ще з 30-х років XIX століття мала вже системно сформований офіційно-діловий стиль і відповідну термінологічну лексику¹. Польська юридична субмова, як частина офіційної лексики, відчула потужніший вплив латини і німецької мови. Українська мова, в свою чергу, зазнає виразного впливу полонізмів, хоча в різний час неоднаковою мірою. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів за ред. С.Єрмоленко свідчить, що протягом XI–XVIII ст. писемні пам'ятки української мови реєструють такі полонізми, як: уряд, війт, гроші, злочинець, державець, маєтність та ін.

В Польщі найстаршими історичними пам'ятками правничої писемності вважаються *Віслицькі статuti* (1333-1370), метою яких було уніфікувати право. На українському ґрунті т.зв. актовa мова активно заявила про себе в *Грамотах Галицько-Волинських* XIV – XV століття. Однак ще *Руська правда* вказує на те, що в XI ст. юридична субмова була вже достатньо розвиненою, для того щоб забезпечувати не тільки вимоги державно-політичного життя, але й збільшуватись шляхом творення нових терміноодиниць.

Це свідчить, що юридична термінологія почала формуватися ще в найдавніші часи. Тому в дослідженні слід чітко розмежувати ці два початки – витoki термінології та момент її зародження як системи в нашому сьогodнішньому розумінні.

Першу спробу систематизації української юридичної термінології й **осмислення її як терміносистеми** вчені пов'язують з появою у Відні 1851 р. першого українського термінологічного словника „Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe”.

Укладання словників завжди пов'язане з виробленням певних принципів в оцінці терміна як дефінітивно визначеної назви, а також формулюванням концептуальних засад термінотворення. Так, автори юридично-політичного словника послідовно дотримувалися традиційних термінотворчих, граматичних та орфографічних правил, які ґрунтувалися здебільшого на власних наукових дослідженнях². Їм належать перші спроби досягнення точності виразу та вивчення джерел термінотворення. В цей період також вперше виникла

проблема неспіввідносності двох правових систем, а отже потреба пошуку механізму узгодження правових понять і термінів двох мов.

Властивими для названого періоду законами термінотворення були: 1) орієнтація на народний елемент національної мови, що засвідчено у словнику значною кількістю термінів та термінізованих виразів із загальнонародною основою: *законъ, правознавецъ, наочный свѣдокъ* та ін.; 2) використання в термінотворенні церковнослов'янської мови; 3) уникання інтернаціоналізмів або їх супроводження паралельними перекладами на терміни в більш „народному дусі” (в такому випадку часто використовувалося їх структурне чи семантичне калькування); 4) запозичення з інших слов'янських мов (вони розглядалися як результат історичної, економічної і культурної спільноти споріднених слов'янських народів).

Якщо початок розвитку української правничої термінології як терміносистеми припадає на сер. XIX ст., то на польському ґрунті мову права почали систематизувати ще в старопольський період. Це засвідчують збірки правничих термінів, які у Польщі з'явилися ще на початку XV століття. У 1531 р. Я.Цервус з Тухолі (J.Cervus z Tucholi) видає „*Farrago actionum civilium Juris Maydeburgensis*”³, в залучений до якого словник вміщує багато правничих термінів. Цей напрямок роботи розвиває Б.Гроїцкі (B.Groicki) в 1567 р. у дослідженні під назвою „*Rejestr do Porzadku i do Artykulów prawa majdeburgskiego i cesarskiego*” знайдемо розділ „*Słowa prawne w rzeczy sobie podobne*”.

Характерною рисою сучасної польської юридичної терміносистеми є велика кількість **лексичних запозичень** переважно з **латинської та німецької мов**. Процес запозичання слів, як правило, зумовлений історично-культурними або економічними відносинами, а також інтеграцією наукового знання.

З прийняттям християнства в латинському віросповіданні перейнявся також основний носій західної культури – латина, якою починають користуватися церковний стан, духовенство, а в кінці середньовіччя – правники та судочинство. Латинізм фіксується ще в пам'ятках часів Казимира Великого, який ввів у Польщі право писане, склавши вищезгаданий *Віслицький статут*.

Німецька мова активізується в юридичній субмові Польщі разом із прийняттям магдебурзького права в XIII ст. і одночасно з німецькими поселенцями. У сер. XV ст. польською мовою було перекладено магдебурзькі ортілі та статuti магдебурзького права.

Саме з німецької запозичено назви установ та понять німецької правової системи (*wójt, ortyl* та ін.).

Сьогодні дослідники стверджують, що найстійкішими виявилися запозичення з латинської мови, в той час як німецькі функціонували досить короткий проміжок часу⁴.

Незважаючи на наявність запозичень, польські термінознавці та історики права помітили, що **праслов'янська спадщина**, виражена у культиватії традиційного звичаєвого права, є чи не найважливішим фактором розвитку юридичної термінології давньої Польщі. На думку дослідника давньої мови права А.Зайди (A.Zajda), завдяки саме праслов'янському джерелу старопольська юридична термінологія відзначається **великим ступенем питомості** і відносно невеликою кількістю запозичень (чого не можна сказати про церковну та медичну термінологію, де є величезна кількість слів з німецької, чеської та латинської мов)⁵.

Водночас А.А.Бурячок висловлює схожі погляди щодо української юридичної термінології⁶. Великий шар юридичної польської та української лексики свідчить про спільне джерело походження юридичних термінів обох мов. Так, наприклад, від праслов'янського кореня **kara, *karati* походять українське *карати* та польське *karac*, які мають однакове значення, зберігаючи первісне значення праслов'янського слова. Так само **zakonъ*, що означав 'за кінцем; межа, яку не можна переїти' – в українській *закон*, а у старопольській існувала відповідна лексема *zakon*, що в сучасній польській мові відповідає лексемі *prawo*.

Науковий підхід А.Зайди щодо природи старопольської юридичної термінології різко відрізняється від твердження Н.Горбачевського, який у передмові до „Словаря древняго актового языка Северо-Западного края и Царства Польскаго” (Вільно, 1874) зазначає, що **ціла польська юридична термінологія – латинська**. Сам словник містить слова і вирази винятково юридичного характеру, як латинські, так і західноукраїнські, яких або зовсім немає в звичайних польських і латинських словниках, або якщо і є, то такі, що в юридичній мові отримали особливе значення.

Позицію Н.Горбачевського про **майже повну латинізацію** польської юридичної термінології поділяє Я.Рябінін (J.Riabinin). Його книга „Materiały do lubelskiego słownika aktowego” має описовий характер, тобто зосереджена на тлумаченні юридичних термінів. Проте автор, уникаючи власних інтерпретацій, використовує словник

Горбачевського та працю Ш.Загорського (S.Zagórski) „Formulae juridicae in castro Lublinensi usitatae” (Люблін, 1786), а також велику кількість латинських термінів, які неможливо відділити від понятійної системи власне польських.

Схожою рисою юридичних терміносистем української та польської мов можна вважати спільні запозичення латинських юридичних термінів. Причому такі лексеми потрапляли спочатку до польської мови з німецької та французької, а вже через посередництво польської до української мови. В кінці XVI ст. в українських історичних джерелах фіксується термін *універсаль* – через пол. *uniwersal* – з лат. *ūniversālis* (‘загальний’), що спочатку мав у польській та українській мовах однакове значення: ‘розпорядчий акт адміністративно-політичного та юридичного характеру, який у Польщі видавали королі, сейм тощо’. Згодом його семантика розширилася і в Україні ним позначали ‘відозву, звернення гетьмана до українського народу з закликом до боротьби з шляхетсько-польськими загарбниками’⁷.

На зламі XVII-XVIII ст. в українських текстах реєструється слово *маніфест*, синонімічне наведеному *універсаль* – з лат. *manifestus* у значенні ‘явний’, ‘очевидний’, яке було запозичене з нім. *Manifest* або фр. *manifeste* (‘відозва’, ‘звернення’) спочатку до пол. *manifest* з аналогічним значенням.

У кінці XIX ст. закладено основи **наукових засад** українського термінотворення та терміновживання, зокрема і в юридичній субмові. Позиція тогочасних вчених сприяла виробленню певних категорій в оцінці терміна як дефінітивно визначеної назви. На шпальтах журналу „Часопис Правника”, друкованого під егідою Наукового товариства ім. Шевченка, відбувалися дискусії щодо природи терміна, який в той час розглядається вже у системі понять. Теоретичні засади термінотворення формувалися на основі Віденської школи та з урахуванням надбань філософської думки Києво-Могилянської академії, де було розроблено теорію онтології терміна. Формулюються такі положення: термін мусить бути коротким і вмотивованим, а у формуванні терміносистем логічно дотримуватися гармонізації українського і міжнародного стандартів; синонімія в термінології можлива, але не бажана; функціональна апробація терміна зменшує кількість синонімів; термінологія має бути загальноукраїнською; підхід до термінотворення повинен проектуватися не тільки на науку, але й на освіту⁸.

Чергову спробу вирішити питання української юридичної терміносистеми зробив Соціально-економічний відділ Української Академії наук, коли у 1919 прийняв рішення створити Правничо-термінологічну комісію, наслідком роботи якої стало видання в серпні 1926 р. академічного „Російсько-українського словника правничої мови”. Для складання термінів і термінологічного словника Комісія виробила й дотримувалася власної наукової методології. Координатор робіт Комісії, головний редактор словника А.Кримський прийняв засаду, яка панує і в інших слов’янських народів: термінологія має бути своєю, національною, а не чужомовною. В такій мотивації, українська термінологія мала розійтися з російською, що здавна будувалася на інтернаціональній основі.

Вдалою можна вважати спробу використання у словнику, як джерельній базі, термінопонять стародавньої української юридичної термінології, давніх українських актів, що відповідало поглядам історика слов’янських прав О.Бальзера (O.Balzer) щодо необхідності вивчення лексики давніх польських юридичних документів. О.Бальзер твердив: потрібно звернути особливу увагу на термінологію давнього польського права – це дасть підґрунтя для вивчення сучасної термінології. Адже, віддзеркалюючи стан розвитку права даної епохи, необхідно виражати поняття тими назвами, які вже існували в мові⁹.

Слід підкреслити, що словник А.Кримського був не просто правничим словником, але й **словником правничої мови**. Укладачі не обмежилися тільки юридичними термінами, але дали й ті часто вживані слова, що потрібні правникові в його широкій громадській діяльності і дозволяють не звертатися до інших словників. У праці слова подаються переважно в контексті, багато слів задокументовано, зокрема ті, які упорядники ввели з актів та інших пам’яток старовини.

В останній третині XIX ст. і в 20-і рр. XX ст., у зв’язку зі створенням національної термінології у різних галузях науки, в українському термінознавстві активно виявилися **пуристичні тенденції**. Визначалася тенденція, за якою термінологія повинна складатися з елементів народних, передусім з елементів уживаних у Галичині та частково запозичених з інших мов. Саме А.Кримського Ю.Шевельов вважав крайнім пуристом.

У XX ст. українська мова значною мірою відчула екстралінгвістичний вплив: її структуру відкрито запозиченням, а

діалектну основу як фактор впливу на літературну норму зрушено на схід¹⁰. Юридичну термінологію намагалися наблизити до російської. Мовна політика того періоду була зосереджена на інтернаціоналізмах, спільних для терміносистем усіх мов колишнього Радянського Союзу.

Безперечно, були і позитивні моменти. Радянській термінологічній школі завдячуємо кращими розробками теорії терміна та метода практичної лексикографії. Так, Словникова комісія, що діяла з 1957 р. при АН УРСР визначила основні принципи і розробила лексикографічні основи укладання термінологічних словників. Комісія керувалася положеннями, що словники мають: віддзеркалювати сучасний рівень розвитку науки і техніки; упорядковувати використання термінів певних галузей знань; закріплювати реальну практику вживання термінів у науковій літературі. До термінологічних словників рекомендовано вводити і деякі загальнонавчальні слова, що обслуговують певну галузь знання, а також поширені синоніми до них, за винятком архаїзмів, діалектизмів та професіоналізмів вузького вживання.

Звісно, чужомовні впливи і запозичення гальмують вільний розвиток національної термінології, тому, якщо теоретичні положення про системність юридичної субмови досягли в той час високого рівня, то система термінопонять української юридичної термінології була у поганому стані.

Аналогічна ситуація спостерігається й у Польщі. З моментом повернення незалежності після Першої світової війни стало зрозуміло, що за роки поділу країни між трьома імперіями не лише юридична субмова постраждала від іншомовних впливів, а й інші терміносистеми мови науки. Тому в 1923р. Академія технічних наук скликала Комісію технічної лексики, завданням якої було виробити єдині наукові і відомчі регулюючі принципи для отримання гомогенної термінології.

Варто усвідомлювати, що **боротьба за чистоту** національної мови, а отже і юридичної термінології, на початку ХХІ ст. виглядає по-іншому, ніж у ХІХ ст. Явище пуризації в цьому контексті є характерним для суспільств, що змагаються за національне і державне існування. В історичному аспекті в період державотворення наукова термінологія ще не була достатньо розроблена, не мала таких великих міжнародних зв'язків як сьогодні, і ставилися до неї швидше як до невід'ємної частини національної мови і, одночасно, як

перспективи її розвитку. Кожен іншомовний неологізм, із такого погляду, міг бути для мови загрозою, або навіть своєрідним сигналом до зменшення шансів на створення суверенної держави.

Зараз, коли незалежність України і Польщі у безпеці, і водночас процес **інтернаціоналізації** національних терміносистем всіх світових мов є фактом, важливе місце займає напрямок узгодження українського та польського юридичних лексиконів з міжнародними стандартами. Світові інтеграційні процеси передбачають формування єдиної законодавчої бази на території ЄС, що зумовлює гармонізацію юридичних понять, позначених термінами.

Наголосимо, що однак, наближення національного понятійного апарату до міжнародного, передбачає насамперед упорядкування внутрішньої термінологічної ситуації. Саме таку мету поставила перед собою Українська правнича фундація для видання в 1994 р. „Російсько-українсько-англійського словника правничої термінології. Труднощі терміновживання” (за заг. ред. Ю.Зайцева). У словнику поставлено завдання не тільки фіксації певних мовних явищ, а й **нормування** української правничої термінології. Таким чином, словник реально сприяє уніфікації та кодифікації української правничої терміносистеми.

Від 1995 р. в Україні діє Центр правничої термінології, перекладів та словників, одним із головних напрямків роботи якого стало впорядкування української правничої термінології. Перед укладанням нормативних словників було вирішено опрацювати весь масив лексики, зафіксованої у спеціалізованих лексикографічних джерелах, в актах законодавства та правничій літературі, виявити труднощі вживання термінів. При цьому дослідники усвідомлювали, що „кожна природно сформована термінологічна система розвивається за законами спадковості”¹¹, керувалися тим, що відповідники до вже усталених правничих понять треба добирати дуже обережно, оскільки ризка та необґрунтована їх заміна може призвести до небажаних наслідків у правничій практиці. Крім того, однією з головних засад цього добору визнано пріоритетність українських слів, оскільки саме вони органічно та безболісно можуть увійти до терміносистеми, що склалася, не порушуючи цілісності мовної та юридичної матерії.

Слід наголосити, що польської мови, а отже і терміносистеми галузі права, уніфікаційні процеси торкнулися раніше. А.Зайда у роботі „*Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*”

(Краків, 2001) на прикладі семантичних полів стародавніх юридичних термінів відзначає їх динамічний характер: у всіх семантичних полях простежується постійний рух – поява та зникнення слів і зміна значень.

З цього можна зробити висновок про загальну редукцію давньої полісемії семантичних полів та їх спрощення, що є наслідком уніфікації мови та набуття лексичним запасом національної мови рис термінологічності, здатності до вербалізації понятійності, співвіднесеної з системою.

За останні роки у Польщі широко розгорнулася наукова діяльність щодо нормалізації науково-технічної термінології та її узгодження з правилами і стандартами ISO (*International Organization for Standardization*). Контролює цю діяльність РКН (*Польський нормалізаційний комітет*). У Варшаві існує низка організацій, які також продуктивно займаються цим питанням, як наприклад ISTO (*International Specialized Terminology Organization*).

Процес нормування термінології, на думку переважної більшості польських вчених, пов'язаний передусім із питанням інтернаціоналізації лексичного складу мови. Гармонізація термінологічного лексикону, як позиція польських термінологів, полегшує рух професійної комунікації на міжнародній арені. Саме ці ідеї складають положення Варшавської термінологічної школи, серед представників якої є такі вчені, як: С.Гайда, М.Мазур, В.Новицький, З.Стоберський (S.Gajda, M.Mazur, W.Nowicki, Z.Stoberski).

Ідеї щодо інтернаціоналізації наукової термінології та її стандартизації, які визначають основи польської термінологічної думки, дуже наближені до досліджень харківських вчених (В.Акуленко, В.Калашник, О.Медведева, М.Черпак та ін.), які, продовжуючи радянські термінологічні традиції, аргументують інтернаціоналізацію словникового складу мови.

Дещо відмінний підхід до термінології презентують увчені з Західної України (Б.Рицар, О.Сербенська та ін.), які більш схильються до ідей, закладених на поч. ХХ ст., ґрунтуючись на надбаннях НТШ та пуристичних основоположеннях словака Я.Коллара (J.Kollár).

Цікавими здаються і спроби аналізу такого широкого поняття як „**мова права**”. Польській науці відомі дослідження щодо уточнення обсягу його понятійності і відокремлення в ньому спеціальної мови законодавства та мови юристів (*język prawny* і

prawniczy). Необхідно звернути увагу на те, що в польській мові межа між цими двома поняттями є нечіткою і майже недиференційованою.

Уперше увагу на цю проблему звернув Б.Врублевський (B.Wróblewski)¹², теорію якого продовжив його син Є.Врублевський (J.Wróblewski)¹³. Згодом до цих питань звертається і Т.Гізберг-Студницький (T.Gizbert-Studnicki)¹⁴, який застосував засоби дескриптивного аналізу щодо дослідження відношення мови юристів до мови законодавства. Основою цього наукового спостереження стали принципи соціолінгвістики та теорія ілокутивних актів Дж. Остіна (J.Austin). Автор доходить висновку, що **мова законодавства** – це такі використання висловів мови права, які за своїм характером є продуктивними (нормативні акти, рішення), тоді як **мова юристів** – це репродуктивні акти (наприклад, догматика права).

Як бачимо, протягом століть погляди на юридичну субмову різко змінилися. Якщо на початку становлення термінологічної галузі лінгвістичного знання основним принципом її осмислення була описовість, то в наші дні термінологічне знання є концептуальним, структурованим і практично втіленим у розвинутій системі термінопонять. Юридичну субмову сприймаємо як один із системних параметрів функціонування літературної мови, який складає специфічно, парадигмально організовану групу лексики, що активно розвивається та взаємодіє з іншими лексичними парадигмами української мови.

Привертає увагу факт, що в польській науці діахронний аспект у дослідженні юридичних термінопонять є більш розробленим, ніж в роботах українських вчених. Польські наукові роботи стосувалися головним чином вивчення семантики та семантичних полів певних термінів, шляхів їхнього виникнення та структуризації.

Якщо увагу польських науковців зосереджено саме на теоретичних питаннях, то в Україні завжди більш поширеною була словникова справа. Українські лексикографи намагалися спочатку створити і впорядкувати термінологію, фіксуючи значення окремих термінів у словниках і довідниках, а вже потім узагальнити досвід. Сьогодні актуальним є напрямок аналізу термінології, коли одночасно з лексикографічною роботою розвивається вчення про термін і його визначення, а також розробляються фахові словники, які засвідчують реалізацію концептуальних засад українського термінотворення і сприяють виробленню термінологічних стандартів.

Дуже важливим здається і те, що в останні роки обидві держави намагаються регулювати процес стандартизації термінології в законодавчому порядку, для чого створюються відповідні, фахово зорієнтовані установи та організації.

У підсумку можна сказати, що вироблення єдиних принципів стандартизації юридичної термінології сприятиме наближенню юридичних субмов до субмов інших високорозвинених мов світу, таких як англійська, німецька чи французька. Доречним, на нашу думку, буде також згадати, що професію „термінознавця” Європейський Союз визнав однією з найважливіших професій XXI ст., такою, що допомагає розвитку світової цивілізації.

Сербенська О. Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка. – Л., 1993. – С. 88; ²Передмова // *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe.* – Wien, 1851. – S. XII; ³Karplówna M. *Słownik Jana Cervusa z Tucholi.* – Wrocław, 1973; ⁴Zajda A. *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.).* UJ. Rozprawy habilitacyjne. – Kraków, 1990. – Nr 192; Pieńkos J. *Praecepta iuris, łacina dla prawników: Terminy, paremie, wyrażenia.* – Warszawa, 1999; Kuryłowicz M. *Słownik terminów, zwrotów i sentencji prawniczych – łacińskich oraz pochodzenia łacińskiego.* – Kraków, 2001; ⁵Zajda A. Там само. – С. 15-16. ⁶Бурячок А.А. *Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східно-слов'янських мов.* – К., 1983; ⁷Там само. – С. 92; ⁸Мова і духовність нації. Відповід. ред. Т.Панько. – К., 1992; ⁹Balzer O. *O potrzebie słownika wyrazów prawa polskiego i ich metodzie* // *Przegląd Sądowy i Administracyjny.* – Lwów, 1887. – Z. XII. – S. 632-633; той самий: *O słowniku wyrazów prawa polskiego* // *Przegląd Literacki (dodatek do tygodnika „Kraj”).* – Petersburg, 1887-1888. – T. VII. – № 52; *W sprawie słownika wyrazów prawa polskiego* // *Studia nad prawem polskiem.* – Poznań, 1889; ¹⁰Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус.* – Чернівці, 1998. – С. 137; ¹¹Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. *Українське термінознавство.* – Л., 1994. – С. 7; ¹²Wróblewski B. *Język prawny i prawniczy.* – Kraków, 1948; ¹³Wróblewski J. *Metody logiczno-językowe w prawoznawstwie* // *Metody badania prawa, pod red. A.Łopatki.* – Wrocław, 1973. – S. 47-76; той самий: *Zagadnienia polskiej terminologii prawnej i prawniczej* // *Studia Prawno-Ekonomiczne.* 1987. – T.39. – С.17-34; *Wykładnia prawa a terminologia prawna* // *Państwo i Prawo.* 1956. – Z. 5-6. – С. 843-865; ¹⁴Gizbert-Studnicki T. *Czy istnieje język prawny?* // *Państwo i Prawo.* 1979. – Z. 3. – С. 49-60; той самий: *Język prawny a język prawniczy.* *Zeszyty Naukowe UJ.* – Kraków, 1972. – Z. 55, – С. 219-233.

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ КІБЕРНЕТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Аналізуються різні лінгвістичні аспекти аналізу кібернетичної термінології, формулюються критерії її структурно-типологічного, системного та функціональних напрямків дослідження.

The different linguistic aspects of the analysis of a cybernetic terminology are analyzed, the criteria her structural typological, system and functional directions of study are formulated.

Лінгвістика терміна (термінознавство) є одним із перспективних напрямків сучасного мовознавства, який закономірно відбиває функціональну природу мови як засобу спілкування, пізнання та моделювання певних фрагментів “картини світу”, зокрема наукового.

Лінгвістичний аспект дослідження термінів передбачає: опис способів і засобів творення термінів (дериватологічні процеси у термінології з урахуванням специфіки терміна, виявлення словотвірних моделей), визначення основних і постійних джерел поповнення термінології (генеза галузевих термінологій, орієнтація на інтернаціональну базу, можливість переходу на національну основу – з урахуванням неоднозначності, суперечливості підходів до аналізу), з’ясування відповідності між мовною нормою та основами впорядкування термінології (виявлення природи терміна, його ознак, встановлення вимог до нього та критеріїв дослідження термінолексики на всіх мовних рівнях, розмежування понять “термін” та “номен”, з’ясування місця та ролі терміна в терміносистемі, структурно-системних зв’язків, парадигматичних відношень тощо.)¹. **Термінознавство**, отже, “поступово утверджує свої самостійні функції на перетині кількох наук: лінгвістики, логіки та відповідних науково-технічних спеціальностей”².

Ще з середини 70-х рр. ХХ ст. мовознавці розглядали термінознавство як самостійну й комплексну наукову дисципліну, що вийшла за межі лінгвістики, а отже дослідження та розробку її об’єкту необхідно здійснювати спільними зусиллями гуманітаріїв та спеціалістів технічного знання³. Зазначається, що “термінологічне

мислення (дослідницька інтенція) повинна бути органічною єдністю структуралізму, функціоналізму та когнітивізму, і це знаходить своє відображення вже в роботах О.О. Реформатського про розрізнення в терміноописі категорій “логоса” та “лексиса”⁴.

При різних підходах до аналізу лексичних систем сучасна лінгвістика (як теоретична, так і прикладна) дослідження терміносистем актуалізує передусім у структурно-типологічному та функціональному аспектах. Водночас спостерігаємо тенденцію і до когнітивної дослідницької парадигми. Проблеми термінознавства корелюються в такій постановці питання з актуальною загальнолінгвістичною проблематикою.

У синхронному аспекті, як відомо, мова визначається не лише як функціональна, але і як знакова система, а отже кваліфікується як семіотична система найвищого рівня складності. А.О. Білецький, виділяючи мову серед інших знакових систем, розглядав її як **особливу знакову систему**, наголошуючи на тому, що “знакова природа мови дозволяє людині творити мовні знаки, шифрувати або кодувати з їхньою допомогою інформацію різного роду, зберігати зашифроване в своїй пам’яті, відтворювати їх і дешифрувати одержану в знаковій формі інформацію”⁵. Таким чином, мовні знаки можна кваліфікувати як своєрідний код при зберіганні, систематизації й передачі інформації, що виконують при цьому функцію повідомлення (інформативну або комунікативну) в процесі мовного спілкування людей, а також пізнавальну (когнітивну). Мовні знаки здатні розрізнявати й розмежовувати знаки вищого класу – змістові знаки, або через них виражати ті чи інші значення. Саме завдяки їх загальноприйнятості в мові, розрізняваним, повторюваним, описовим виявам зумовлюється взаєморозуміння у процесі спілкування, як у мові в цілому, так і в сучасній мові науки.

Відповідно до названих критеріїв можна розглядати термін із семіотичних позицій, оскільки він є мовним знаком із певним ступенем знаковості, з ознаками знака-терміна, якщо йдеться про інші мовні знаки.

Пріоритетними для лінгвістичного опису, отже, є такі напрямки дослідження: визначення стану, статусу, з’ясування структури і функціонування кібернетичної термінології у складі національної літературної мови. Оскільки “термінознавство досліджує будову і функціонування термінів у системі літературної

мови”⁶, то найперше постає питання розгляду сутності терміна й терміносистеми.

У сучасній лінгвістиці немає єдиної думки про характер відношень між терміном і загальноповживаним словом⁷, як і немає загальноприйнятого визначення поняття “термін”, оскільки кожен із дослідників пропонує свою дефініцію. Так, В.П. Даниленко наводить дев’ятнадцять визначень терміна, підкреслюючи, що цей перелік може бути продовжений⁸. Існують різні підстави визначення терміна – логічні, лінгвістичні, наукознавчі, технологічні та ін. І це природно, адже кожна з наук виділяє в терміні ті його сторони й властивості, які необхідні для розв’язання її завдань. Очевидно, для такого багатоаспектного явища як термін взагалі не може бути сформульоване одне визначення, і фактично повинні існувати лінгвістичні, наукознавчі, технологічні та інші визначення терміна, а отже й вимоги до нього⁹.

У лінгвістичній літературі поняття “термін” здебільшого визначається за семантичними ознаками, залежно від значення або функції відповідних мовних одиниць¹⁰. Загальне, що включається в різні визначення терміна, зводиться до трьох положень, термін – це слово або словосполучення певної природної мови; змістом терміна є наукове або інше спеціальне поняття; функцією терміна є організація виробництва. Послідовники Д.С. Лотте, зокрема Л.А. Капанадзе, виходить із того, що терміни – особливі слова, які мають специфічні семантичні або формальні ознаки, і протистоять словам загальнолітературної мови¹¹. Суперечливим із цього погляду є визначення Г.О. Винокура, за яким “в ролі терміна може виступати будь-яке слово, яке б воно не було тривіальне, і що терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції”¹². Інакше кажучи, слово або словосполучення, виступаючи в ролі терміна, виражають наукове, технічне, технологічне, ширше – спеціальне поняття. (Б.М. Головін називає останнє “професійним”). Ця точка зору на термін стала згодом домінуючою. Разом із цим термінологію Б.М. Головін називає “сукупність термінів, пов’язаних один із одним на поняттєвому, словотворчому (дериватологічному) та граматичному рівнях”¹³. Робоче визначення терміна дає Т.Л. Канделакі: “під терміном розуміємо слово чи лексикалізоване словосполучення, що вимагає для встановлення свого значення у відповідній системі понять побудови дефініції”¹⁴. Водночас М.С. Зарицький визначає термін як “ідеалізовану знакову модель

певного об'єкта дійсності”¹⁵. Іншим є погляд О.С. Ахматової: “термінологія будь-якої науки – це не просто список термінів, а семіотична система, тобто вираження певної системи понять, яка у свою чергу віддзеркалює певний науковий світогляд”¹⁶.

Незважаючи на різнопідставність визначень терміна, його дефінітивні характеристики мають спільні риси, а отже можуть певною мірою узагальнюватись. Так, Т.Г. Соколовська робить спробу загального дефініювання терміна, з урахуванням його семантичних ознак, і визначає термін як “мовну одиницю (слово чи словосполучення), що належить до науково-технічної або професійної сфери вживання та репрезентує її спеціальні поняття, виявляючи певну сукупність ознак та утворюючи терміносистему”¹⁷. Саме в терміносистемі, вступаючи у поняттєві зв'язки, термін набуває характерних ознак. Однак при цьому слід чітко відмежовувати таке поняття як професіоналізм (або професійний жаргон) та розмежовувати поняття “термін” і “номен”.

Логічно, на наш погляд моделювати термін як мовний знак, що позначає та виражає спеціальні поняття певної галузі знання, вступає в парадигматичні відношення з іншими термінами окресленого термінополя, виявляючи специфічні ознаки та утворюючи терміносистему.

Актуальність дослідження української кібернетичної термінології зумовлюється відсутністю її комплексного системного опису. **Новизна** запропонованого дослідження виявляється у визначенні стану і статусу відповідної термінології, формулюванні критеріїв її структурно-типологічного, системного та функціонального напрямків аналізу, з'ясуванні концептуальних засад, на які спирається лінгвістичне термінознавство: питання ознак кібернетичного терміна, критеріїв виділення, системної організації, взаємозумовленості термінів при функціонуванні.

Визначаючи стан і статус української кібернетичної термінології, зауважимо, що це термінологія нового часу, яка творилася системно, за певними правилами, відповідно до теоретичного осмислення принципів формування терміносистем, які склалися в нових літературних мовах. Особливістю даної термінології є орієнтація на інтернаціоналізми, використання як греко-латинських формантів, так і західноєвропейських, здебільшого англійських.

Проте, визначаючи місце терміна в лексичній системі мови, слід враховувати те, що термін насамперед звичайне слово. Тому “все, що стосується слова взагалі, обов’язкове й для терміна”¹⁸. “Двоїста природа терміна виникає в результаті змін, пов’язаних з його виникненням”¹⁹.

Термінологія, як сукупність термінів, складає частину спеціальної лексики. Але спеціальна лексика функціонує в певних мовних підсистемах, без аналізу яких важко зрозуміти її специфіку. На думку А.А.Реформатського термінологічний “сектор” мови звернений на цілеспрямоване відображення та вираження соціально організованої дійсності (наука, техніка, мистецтво, політика, право та ін.)²⁰.

Термін, як особлива мовна одиниця, здатен водночас бути і засобом позначення наукової реалії, у даному випадку, кібернетичної, і засобом пізнання її сутності. Зокрема на двоїстому характері терміна, що поєднує в собі лексис і логос наголошував Реформатський²¹. Поява нового терміна зумовлена як логосом, так і лексисом: необхідність у тому чи іншому терміні та його загальний вид мотивуються сферою логоса (розвитком наукового знання), а його конкретна форма визначається в значній мірі сферою лексиса (лексичною системою мови і конкретною терміносистемою мови з її термінологічними потребами)²².

Терміни як і загальноживані слова мають широкий значеннєвий діапазон – від дуже об’ємного (абстрактні, загальні, збірні) до досить звуженого (одиничні, конкретні). При аналізі термінів із загальною та збірною семантикою виникає потреба відокремлення їх від загальнолітературної абстрактної лексики, а при доборі термінів для називання одиничних понять їх необхідно відрізнити від номенклатурних назв-номенів.

Термін виникає в певній галузі знання, функціонує в терміносистемі відповідної галузі, а отже й набуває функціонально мотивованих ознак, що задовольняють вимоги сучасної мови науки і техніки, відповідно до яких необхідно здійснювати аналіз кібернетичної терміносистеми (як і будь-якої взагалі). Загальні вимоги до терміна, отже, можна класифікувати за такими ознаками (виділяють Т.І. Панько, А.С. Д’яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько, Т.Г. Соколовська, С.А. Руденко)²⁵, відповідно до яких термін повинен:

- 1) відповідати правилам і нормам національної мови;
- 2) бути поняттям у системі понять;
- 3) мати точну наукову дефініцію;

- 4) бути відносно незалежним від контексту;
- 5) бути точним, хоча в субмовах можливі численні “хибно орієнтовані” (термін Д.С. Лотте) одиниці;
- 6) в ідеалі задовольняти вимогам відсутності певних базових парадигматичних класів – синонімії (заважає взаєморозумінню лексико-семантичного рівня мови), омонімії, полісемії (тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля);
- 7) відповідати вимозі подвійної зумовленості (з позицій “лексису” та “логосу”) – як елемента лексичної системи мови і як вербального чітко дефінованого відбитка фрагмента наукової “картини світу” (за Реформатським О.О.);
- 8) спиратися на регулярну формально-мовну оформленість як різновид системності – утворення;
- 9) характеризуватися переважно вузькою професійною сферою вживання і водночас мати відмінність від професійних та професійно-жаргонних лексем;
- 10) бути стилістично нейтральним;
- 11) спиратися на інтернаціональний характер походження термінів, зважаючи на науковий ареал вживання;
- 12) бути милозвучним.

Слід зауважити, що всі ці вимоги висуваються до так званого ідеального терміна. Разом із цим терміни в мові не існують ізольовано. Вони перебувають у певних відношеннях між собою і зі словами загальнолітературної мови²⁴. **Специфіка терміна** визначається приналежністю до логіко-понятійної системи певної галузі знання й водночас лексичної системи загальнолітературної мови, що має особливий характер функціонування переважно у сфері професійного спілкування, де найповніше реалізуються властивості терміна.

Головна риса, яка відрізняє терміни від усіх інших типів, – зв’язок з науковими концепціями. Ця екстралінгвальна характеристика впливає на мовний статус терміна, оскільки у терміні як слові відображаються й спостережені дослідниками факти та їх теоретичне осмислення. Наслідком цього є тісний зв’язок термінологічної роботи з предметним значенням тієї галузі, поняття якої термінологізується. Разом з тим термін залишається словом, яке зовнішньо підпорядковується закономірностям тієї мови, у якій воно з’явилося, а також мови, в якій воно вживається (якщо в основі терміна – слово іншої мови).

Виникає необхідність пошуку критеріїв наукової класифікації галузеві термінології з метою відокремлення її від нетермінологічної лексики. Одним із таких критеріїв при визначенні термінологічності слова є поділ термінів на родові й видові. У зв'язку з цим заслуговує на увагу критерій входження спеціальних слів до певної наукової класифікації, яка дає можливість чітко окреслити певне тематичне коло (поле) термінів, визначивши в ньому вихідні та підпорядковані назви.

Незважаючи на наявність спільного між терміном і загальноживаним словом, це різні мовні одиниці, що насамперед виявляється в їх семантиці. Значення слова-терміна співвідносить його передусім із класом, рядом, типом предметів, професійним, науковим або технічним поняттям. І хоча для розрізнення термінів і загальноживаних слів існує кілька критеріїв, найбільш прийнятним серед них є критерій входження певного кола слів у ту чи іншу комунікативну сферу науки або техніки, що неминує зумовлює творення відповідної терміносистеми.

Отже, термін має свої ознаки, що визначають його приналежність до певної терміносистеми й формують критерії термінологічності даної лексичної одиниці. Так, Т.Г. Соколовська виділяє такі критерії дослідження термінологічної лексики²⁵, з урахуванням всіх ознак терміна:

- критерій системності (точне співвіднесення дефініції терміна із поняттям, регулярність формально-мовної оформленості та відсутність парадигматичних зв'язків – омонімії, синонімії, паронімії);
- генетичний критерій (специфічний, зокрема, інтернаціональний характер джерел походження терміна);
- стилістичний критерій (стилістична нейтральність терміна);
- соціолінгвістичний критерій (приналежність терміна до вузької сфери вживання, але відмінність від професіоналізму).

Відповідно можна розрізнити онтологічні (соціолінгвістичні, стилістичні, почасти генетичні критерії) та небажані щодо системних ознак критерії.

Розглянуті вимоги до терміна забезпечують сферу його системно-мовного існування. З'ясуємо характер функціонально-мовленнєвих характеристик термінів. Відомо, що терміни, якщо їх розглядати в аспекті мовленнєвого функціонування, не є однорідними за характером своєї участі у вираженні різних

семантичних нашарувань висловлювання. Одні терміноодиниці ближчі до предметно-логічного аспекту висловлювання, інші – до оцінно-характеризувального плану повідомлення, треті – поєднують у собі (у своїй семантиці) обидва плани. Однак, загалом функціонально-семантична спрямованість терміна на той чи інший аспект висловлювання визначається передусім поняттєвою та історико-науковою відповідністю терміна, його загальним смисловим якостям. Таким чином, орієнтуючись на змістовий план висловлювання можна вичленувати щонайменше чотири сфери функціонування термінів: номінативну, власне комунікативну, сферу зв'язків, залежностей та співвіднесеності, сфера кваліфікації та оцінок.

Функціональний статус кібернетичної терміносистеми визначається чіткою впорядкованістю терміноодиниць. Досліджувана термінологія структурується і кваліфікується як самодостатня наукова підсистема, реалізуючи свої основні номінативно-дефінітивні функції.

Усі зазначені ознаки терміна, на думку дослідників формують критерії термінологічності даної лексики: системність, генетичне походження, стилістична нейтральність та соціолінгвістична співвіднесеність²⁶.

Оскільки термін і терміносистема – поняття взаємопов'язані, такі, що взаємозумовлюють одне одного, то з урахуванням того, що “система – складний об'єкт, у якому є три визначальні компоненти: одиниці (елементи), зв'язки між ними, функція цього об'єкта (його роль і призначення)”²⁷, визначаємо **терміносистему** як сукупність значень і понять, що вступають у парадигмальні відношення, забезпечують при цьому комунікативну, пізнавальну та когнітивну функції у певній метамові й мові в цілому.

Оскільки мова розглядається як ієрархічна функціональна система, то зважаючи на стратифікацію її синхронічної будови, доцільним буде виділення у кібернетичній терміносистемі тих мовних рівнів, що традиційно виділяються в загальнонаціональній літературній мові. Так, на **структурному рівні** послідовно виділяємо: фонетико-фонологічний, словотвірний, лексикологічний (лексико-семантичний, лексикографічний), фразеологічний (фразеологічні сполучення, в яких один із компонентів характеризується вільним лексичним значенням), граматико-синтаксичний, рівень тексту. На **функціональному рівні** необхідно встановити: понятійну

співвіднесеність термінів і понять (=семантичні зв'язки), закономірності у творенні термінів (дериватологічні моделі для слів-термінів та термінів-словосполучень, використання інтернаціональних та національних словотворчих формантів), парадигмальні відношення (полісемія, синонімія, антонімія, гіперонімія, омонімія, паронімія), регулярність вживання та кореляції між термінами.

Така системно-функціональна організація досліджуваної терміносистеми дозволить проаналізувати структуру даної субмови з огляду на виділення загальноприйнятих трьох структурних типів термінів: термінів-слів, термінів словосполучень з вичленовуванням їх моделей), символ-слів; у частиномовному плані виділення термінів-іменників (їх здатність до високого ступеня абстрагованості) та винесення на периферію прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів (виступають лише складниками у дво-, три-, багатокomпонентних термінах-словосполученнях).

Водночас це дасть можливість простежити функціонування термінів не лише в межах даної терміносистеми, а й можливе входження до загальнонаукової мови та загальнонаціональної мови (явище детермінологізації термінів).

У підсумку відзначимо: на підставі того, що основною і необхідною ознакою терміна є його **системність**, яка полягає в здатності терміноодиниць вступати в строго-послідовні зв'язки та відношення різного типу, можна говорити про терміносистему з кібернетики як про відмежовану, але відкриту терміносистему у лексичній системі української літературної мови. Як відомо, кібернетична галузь утворилась на стику кількох наук – математичної логіки, філософії, біології тощо, тому входження у терміносистему відповідної галузі термінологічних одиниць з інших галузей науки є закономірним явищем. У процесі розвитку ці терміни набували ознак термінологічності кібернетичної субмови і, відповідно, співвідносилися з новим поняттям, що зумовлювало появу нових дефініцій. Бурхливий розвиток кібернетичної науки зумовлює і появу нових, власне кібернетичних, терміноодиниць на позначення понять, явищ, предметів цієї галузі. Розвиваючись, терміносистема з кібернетики постійно змінюється: терміни набувають уточнень (особливо термінологічного редагування), а їх дефініції стають більш чіткими. Однак, утворившись як єдине ціле, на кожному подальшому етапі свого розвитку ця система виступає діалектичною єдністю.

¹Даниленко В.П. Терминология и норма // Актуальные проблемы культуры. – М., 1970. – С. 305; ²Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основы термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. – С. 6; ³Герд А.С. Упорядочение научно-технической терминологии. – Д., 1963; Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977; Прохорова В.Н. Термин // Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979; М., 1977; Прохорова В.Н. Терминология // Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979; Крыжановская В.М., Симоненко Л.А. Вопросы упорядочения научно-технической терминологии. – К., 1987; Німчук В.В. Методологія термінології // Марксистсько-ленінська методологія лінгвістичних об'єктів. – К., Т.ІІІ. – 1983; Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. – М., 1987; Реформатский А.А. Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968; ⁴Реформатский А.А. Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968. – С. 106-126; ⁵Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 180; ⁶Зарицький М.С. Актуальні проблеми українського термінознавства. – К., 2004. – С. 42; ⁷Туркін В.М. До питання про типологію термінів // Мовознавство, 1977. – № 2. – С. 19-22; Перебийніс В.С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Мовознавство. – 1974. – 4. – С. 60-64; ⁸Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – С. 83-86; ⁹Квитко И.С., Лейчик В.М., Кабанцев Г.Г. Терминологические проблемы редактирования. – Львов, 1986. – С. 13; ¹⁰Немченко В.Н. К определению понятия термина как объекта лингвистического описания // Термины в языке и речи. – Горький, 1985. – С. 14; ¹¹Капанадзе Л.А. О понятиях “термин” и “терминсистема” // Развитие лексики современного русского языка. – М., 1965. – С. 86; ¹²Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Сборник статей по языкознанию (“Труды МИФЛИ” – Т. 5). – М., 1939. – С. 5; ¹³Березин Р.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979. – С., 264; ¹⁴Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М., 1977. – С. 7; ¹⁵Зарицький М.С. Знач. праця. – С. 43; ¹⁶Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 509; ¹⁷Соколовська Т.Г. Українська термінологія з генетики: походження, структура, системність (лінгвістична проблематика): Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999; ¹⁸Реформатский А.А. Знач. праця. – С. 121; ¹⁹Красножан Ж.В. Из спостережень над омонімією в термінології // Українське мовознавство. – 1988. – С. 3; ²⁰Реформатский А.А. Знач. праця. – С. 146-165; ²¹Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 54; ²²Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989. – С. 193; ²³Панько Т.І. Основы термінознавства. – Л., 1997; Соколовська Т.Г. Знач. праця; Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. знач. праця. – С.12; Руденко С.А. Закономірності

та особливості термінотворення у підмові громадського харчування (на матеріалі української терміносистеми “змішані напої”). Дис... канд. фолол. наук. – К., 2000; ²⁴Абакумова Г.О. До питання про експресивність терміна // Мовознавство. 1961. – № 3. – С. 85; ²⁵Соколовська Т.Г. Зазнач. праця; ²⁶Там само; ²⁷Зарицький М.С. Зазнач. праця. – С. 25.

В.А. Малицька, асп.

ПИТАННЯ КОГНІТИВНОГО ОПИСУ ТЕРМІНОСИСТЕМИ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ КИТАЙСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається застосування підходу когнітивної лінгвістики до вивчення термінології та перспективи когнітивно-орієнтованого опису термінологічних явищ на прикладі терміносистеми комп'ютерних технологій китайської мови.

The article examines application of approach of the cognitive linguistics to terminology studies and prospects of cognition-oriented description of terminological phenomena by the example of Chinese terminology of computer sciences.

Серед сучасних дослідницьких напрямів у мовознавстві особливе місце посідає когнітивна лінгвістика – підхід, орієнтований на використання методолого-методичного апарату когнітивної науки¹. Когнітивна наука взагалі та когнітивна лінгвістика, зокрема, виникли як реакція на панування у науковій парадигмі 60-70-х років ХХ століття позитивістських установок², що знеособлювали науку (так, наприклад, у математичній логіці постулати складніші за самі висловлювання), на користь антропологічного фактора. Когнітивна лінгвістика відзначається такими рисами, як: 1) інтердисциплінарний характер (експансія замість відмежовуваності, що розширює та поглиблює панораму досліджень); 2) експланаторність (пояснення замість опису, який свідомо неповний без обернення до когнітивних категорій, оскільки мислительні категорії подекуди практично невіддільні від мовних); 3) функціоналізм (системність проти структурності, тому що остання не розкриває соціальної обумовленості мови); 4) антропологізм (усвідомлення ролі людського фактора в мові); 5) оберненість до етнокультурних компонентів мислення, відбитих у природній людській мові³.

Когнітивній науці в цілому притаманне припущення, що на певному етапі дослідження можна абстрагуватися від фізичної природи речей і розглядати певний рівень психічних функцій людини, відмінний від нейрохірургічного, – рівень концептуальних репрезентацій, який не залежить від матеріальної сторони знаків як носіїв певної інформації.

Первинно завдання когнітивної лінгвістики вбачалися лише у з'ясуванні адекватності абстрактних когнітивних побудов – концептів, пропозицій, гештальтів, фреймів, сценаріїв⁴. Але поступово саме мовознавство стало центральною, еталонною наукою в сукупності дисциплін когнітивної спрямованості (психологія, соціологія, літературознавство, етнологія, мистецтвознавство, педагогіка тощо). Тобто, у коло зацікавленості когнітивної лінгвістики залучаються такі об'єкти, як наративні структури, міфологічні архетипи, символічні та ментальні сценарії, соціальні процедури тощо (зауважимо, що на початку свого розвитку когнітивна лінгвістика мала знижений інтерес до культурологічних та соціальних аспектів функціонування мови). З іншого боку, це дозволяє мовознавцям стверджувати, що основні принципи опису явищ мови в когнітивній парадигмі залишаються невизначеними для більшості лінгвістів⁵.

Найузагальненіше розуміючи термін як “слово або словосполучення на позначення поняття спеціальної галузі знання або діяльності”⁶, дослідники розрізняють у термінів аспект “лексису” та аспект “логосу”⁷, визначають базові й бажані ознаки⁸, описують семантичні особливості термінів⁹, аналізують семантику та мотивованість термінів через взаємодію плану змісту та плану вираження¹⁰, пропонують семіологічний тест термінологічних властивостей та якостей¹¹, розглядають національне й інтернаціональне в терміносистемах¹², а також за різними методологічними уподобаннями подають опис галузевих терміносистем різних мов. Навіть орієнтованість цих досліджень переважно на матеріал мов європейського ареалу не є перешкодою для використання їх результатів та теоретичних висновків при описі термінологічної системи комп'ютерних технологій у китайській мові. Зазначимо, що у мовознавстві майже відсутні роботи, присвячені цій галузі, а поодинокі дослідження виконані на матеріалі індоєвропейських мов¹³. Китайський матеріал у термінознавстві за

поодинокими винятками також майже не використовувався, а навяні дослідження, як видається, вже застаріли¹⁴.

Терміни як об'єкти когнітивної лінгвістики тільки-но починають досліджуватися. Між тим, вони є багатим матеріалом для неї, і навпаки, когнітивна лінгвістика має певні дослідницькі процедури, які могли б глибше висвітлити природу термінів як елементів лексичної системи, що в ідеалі надаються і для логічної інтерпретації. Так, виявлення принципів мотивації термінів, розкриття їхньої внутрішньої форми на матеріалі різносистемних мов є перспективним для самої когнітивної лінгвістики, оскільки використання її методів та принципів класифікації і систематизації термінів одночасно суттєво уточнює ці дослідницькі процедури. З іншого боку, двоспрямований підхід до терміна¹⁵ – від структури фрагменту знання про дійсність до номінативної структури терміна та від ономазіологічної структури терміна до моделювання теоретичного конструкта – концепту фрагмента знання про дійсність – дозволяє досить точно і з великим ступенем комплексності описувати термінологічні системи в цілому. Сюди слід додати, що опис різних термінологічних систем за єдиною схемою уможливує їхнє подальше зіставлення, що також є немаловажним і з боку теоретичного осмислення когнітивних аспектів мови, і з боку практичного нормування, уніфікації та стандартизації термінологічних систем.

Цікавим є перший досвід когнітивно-ономазіологічного опису системи назв лікарських рослин¹⁶, методологічним підмурком якого виступає висунута О.О.Селівановою програма когнітивної ономазіології, яка ставить перед собою глобальну мету – “дослідження номінативно-семіотичного аспекту мови з погляду її внутрішньо- та зовнішньолінгвістичних детермінант, аналіз різноманітних “слідів” людського досвіду, когніції, відчужень, інтуїції, несвідомого в мовних знаках, у системі мовної організації, у її текстово-дискурсивній репрезентації”¹⁷. Подібний досвід можна було б творчим чином перенести на терміносистему комп'ютерних технологій сучасної китайської мови (ні у якому разі не відмежовуючись від традиційних методик аналізу термінів, а розглядаючи їх як перший, попередній етап дослідницької процедури). Аргументом на користь такого підходу слугують і загальнолінгвістичні міркування про необхідність використання однієї методики для дескрипції однотипних явищ різних та

різносистемних мов, що надає змогу яскраво висвітлити подібність та розбіжності їхнього мовного відбиття. Саме тому ми вважаємо його не тільки правомірним, а й продуктивним як з теоретичного, так і з практичного погляду.

Звернімо увагу на ті відношення, яких набувають терміни в терміносистемі, кількість яких є обмеженою та складається з таких груп:

1. Генералізаційні відношення (гіперонімія) – відношення гіперонімічних слотів, яка надає можливості гіперонімам вбудовувати в себе гіпоніми як матрешки: **програма** 程序 *chéngxù* – **мікропрограма** 微程序 *wēichéngxù* – **макропрограма** 宏程序 *hóngchéngxù*;

2. Еквонімічно-опозитивні відношення – відношення між гіпонімами одного гіпероніма (**програма** – **завантажувач** 连接装入程序 *liánjiē zhuāngrù chéngxù*, **компілятор** 编译器 *biānyìqì*, **оверлейна програма** 覆盖程序 *fùgài chéngxù*), а також антонімію (**пуск** 开 *kāi* – **стоп** 关 *guān*; **передавач** 发射机 *fāshèjī* – **приймопередавач** 收发器 *shōufāqì* – **приймач** 接受器 *jiēshōuqì*) та терміни на позначення протилежних понять (**вірус** (计算机)病毒 *jìsuànjī bìngdú* – **антивірус** 反病毒 *fǎnbìngdú*);

3. Суб'єктні відношення – відношення, які передбачають наявність виконавця дії або носія стану: **процесор** 中央处理机 *zhōngyāng chúlǐjī*, **кулер** (вентилятор) 冷却器 *lěngquèqì*.

4. Предикатні відношення – агентивні відношення дії – фізичної (**зчитування інформації** 信息检索 *xìngxī jiǎnsuǒ*, **запис даних** 数据输入 *shùjù shūrù*), інтелектуальної (**обробка інформації** 信息处理 *xìngxī chúlǐ*), соціальної (**чат** 访谈 *fǎngtán*) – та неагентивні відношення стану – вияву (**приховані файли** 隐文件 *yǐnwénjiàn*), функціонування (**кодування** 编码 *biānmǎ*, **декодування** 解码 *jiěmǎ*), протікання (**передача даних** 数据转送 *shùjù zhuǎnsòng*), розташування (**адреса файлу або папки** 文件或文件夹特性 *wénjiàn huò wénjiànjiā texing*) тощо.

5. Аргументативні відношення – різноманітні відношення між діячами, процесами, об'єктами, суб'єктами: **антивірус** 反病毒程序 *fǎnbìngdū* (пацієнтів), **підпрограма** 子程序 *zichengxi* (комітатив), **упаковник файлів** 文件换行软件 *wénjiàn huànxíng ruǎnjiàn* (об'єкт), **передача файлів** 网络文件传输 *wǎnglào* (дистрибутив),

співпроцесор 协处理机 *xiéchúlǐjī* (корелятив), **дефрагментатор** 磁盘碎片整理程序 *cípán suìpiàn zhěnglǐ chéngxù* (фінітив), **курсор** 指针 *zhǐzhēn* (локатив), **архіватор** 档案压缩 *dàng'àn yāsuō* (медіатив) тощо.

6. Партитивні відношення – відношення між частиною й цілим: **трикомпактний** дисковод 三盘驱动器 *sānpán qūdòngqì*.

7. Квалітативно-квантитативні відношення – відношення з погляду кількості (**двофайловий** 双件 *chuāngjiàn*, **багатобітний** 多比特 *duōbǐtè*, **мінімізація** 最小化/低化 *zuìxiǎohuà/dīhuà*) або якості (**ангрейд** 上升 *shàngshēng*) виявлення ознаки.

На основі порівняння з'ясованих закономірностей мотивації термінів та їх змісту в системі термінів комп'ютерних технологій в китайській мові можна зробити висновок про специфічність аспектів “лексису” й “логосу” в термінопозначеннях, що було експліцитно, але інтуїтивно виражене вже О.О.Реформатським¹⁸, а тепер отримує своє підтвердження через використання когнітивно-ономасіологічної методики. Таким чином, когнітивно-орієнтований опис терміносистеми комп'ютерних технологій китайської мови спроможний надати нове трактування й теоретичним положенням (наприклад, підтвердити чи спростувати постулат про нерелевантність протиставлення мовного та позамовного знання; не слід забувати й про те, що реальне пояснення функціонування мови можна отримати тільки через звернення до когнітивних структур).

Перспективи когнітивно-орієнтованого опису вбачаються передусім у подальшому висвітленні системно-термінологічних явищ (перше наближення до об'єкта), у виявленні специфіки становлення китайської термінології комп'ютерних технологій (друге наближення), у порівнянні терміносистеми комп'ютерних технологій китайської мови з такими ж терміносистемами в інших мовах, бажано негомоморфних та негомогенних (третє наближення). Текстово-дискурсивну природу термінів можна дослідити через можливість їх використання для певних способів навігації за науковим текстом¹⁹. Цікавим також видається аналіз ієрогліфічного відображення запозичених та калькованих термінів: тут відкривається широкий простір для з'ясування культурно-етнічних мотивацій, пов'язаних із ототожненням номінацій засобами іншої культури: наприклад, вираження термінів **швидкість** (速度 *sùdù*) поєднанням ієрогліфів “швидкість” та “ступінь”, **активатор** (活化 *huóhuà*) – “активація, збудження” та “речовина”, **канал зв'язку** (信道 *xìndào*) – “звістка” та

“шлях” тощо²⁰. Загалом “лінгвістів та когнітологів поєднує завдання здобути з власне мовного матеріалу якомога більше відомостей про нього самого й про те, що стоїть за цим матеріалом”²¹, а тому використання когнітивних методик для опису та аналізу терміносистеми комп’ютерних технологій в китайській мові є важливим вже тому, що воно надає можливості відкрити нові закономірності в об’єкті дослідження, а також одночасно поєднуються із потребами практичної діяльності людей (стандартизація, уніфікація, кодифікація термінології).

¹Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. – 1994. – № 4. – С. 4-38; ²Боброва Л.А. Возможна ли натурализация эпистемологии? (Современные дискуссии о природе эпистемологии: научно-аналитический обзор) // Современные теории познания. – М., 1992. – С. 148-167; ³Кубрякова Е.С. Части речи в когнитивном освещении. – М., 1997. – С. 18-38; Carston R. Language and cognition // Linguistics: The Cambridge survey. – Vol. 3. – Cambridge (Mass.), 1989. – P. 38-68; Wierzbicka A. Semantics, culture and cognition. Universal human concepts in culture-specific configurations. – N.-Y., Oxford, 1992; ⁴Kirkeby O.F. Cognitive science // The encyclopaedia of language and linguistics. – Vol. 2. – Oxford, 1994; ⁵Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Изв. РАН. Сер. ЛиЯ. – 1997. – Т. 56. – № 1; ⁶Васильева Н.В. Термин // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 508; ⁷Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961; Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. 1967. – М., 1968; ⁸Соколовська Т.М. Українська термінологія з генетики: походження, структура, системність (лінгвістична проблематика). – АКД. – К., 1999; ⁹Д’яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. – С. 12-13; ¹⁰Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М., 1977. – 168 с.; ¹¹Підвойний В.М. Лінгвістична термінологія турецької мови. – АКД. – К., 2001. – С. 4-5; ¹²Интернациональные элементы в лексике и терминологии / Под общ. ред. проф. Акуленко В.В. – Харьков, 1980; ¹³Брагіна Е.Р. Структурно-компонентний аналіз термінів кібернетики в англійській мові у зіставленні з українською та російською. – АКД. – Донецьк, 2001. – 16 с.; Станиславова Л.Л. Лингвистическое описание терминотерминосистемы информатики в семантическом и номинативном аспекте. – АКД. – Днепропетровск, 1990. – 16 с.; ¹⁴Шпринцин А.Г. Из наблюдений над именованным словослообразованием в языке современной китайской научной литературой // Страны и народы Востока. – Вып. XI. – М., 1971; Кленин И.Д. О некоторых особенностях китайской военной лексики // Китайско-русский

военный и технический словарь. – М., 1968; Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. – Новосибирск, 1981; ¹⁵Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К., 2000; ¹⁶Калько В.В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові. – АКД. – Одеса, 2003. – 20 с.; ¹⁷Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К., 2000. – С. 7-8; ¹⁸Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961; ¹⁹Борисевич В.В. Способи текстової навігації // Мова та історія. – Вип. LX. – К., 2002. – С. 35-39; ²⁰Интернациональные элементы в лексике и терминологии / Под общ. ред. проф. Акуленко В.В. – Харьков, 1980. – С. 179-186; ²¹Кубрякова Е.С. Части речи в когнитивном освещении. – М., 1997. – С. 32.

ЛЕКСИКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ТЕКСТУ

З.Г. Козирєва, канд. філол. наук

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИСТРИБУЦІЯ КОНЦЕПТУ ПРИЙНЯТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ (ОПОЗИЦІЯ: СВІЙ – ЧУЖИЙ)

Аналіз репертуару образно-метафоричних переносів в індивідуальному сприйманні елементів української мовної картини світу засвідчує чільне місце емотивних назв спорідненості та свояцтва, вага яких зростає залежно від ступеня градації людських почуттів.

Thy author's analysis of the inventory of metaphoric imagery within the framework of individual perception of Ukrainian culture components shows that the leading role among these belongs to the terms of blood and marriage (ie in-law) relationships, importance of the latter terms depending on the intensity of human affections.

Теза про необхідність вивчення історії культури народу у взаємозв'язку з розвитком його мови реалізується відтепер на зміщенні аспектології в річище мовленнєвої практики, насамперед традицій і новаторства у розвитку його неосяжного словника – найрухливішого і найбільш вагомого лінгвістичного рівня. Важливим видається вибір ключових слів, що акумулюють сприйнятий індивідуумом весь соціальний досвід світовідчуття як основу для саморозвитку, що постійно збагачується самовираженням. При цьому слід пам'ятати, що мова антропоцентрична, тобто вона призначена для людини, і на неї ж зорієнтована вся мовна категоризація об'єктів і явищ зовнішнього світу; водночас мова національно специфічна¹. Оскільки людина прагне передусім зрозуміти себе і те, що з нею пов'язане, то таким словом для нас є „свій”. Погляд на себе самого збоку і на своє ставлення до навколишнього світу й оточення дає змогу основну увагу звернути на гніздо слів для вираження поняття „свій”. Такий погляд на культуру як на комплекс уявлень про себе і довкілля уможливорює всеохоплюючу культурну дихотомію „своє” – „не своє” (‘чуже’) і дає змогу дослідити обидві частини опозиції. Зрозуміло, що „своїм” для українця віддавна був *pid* і пов'язана з ним

метамова. Родинні стосунки індивід сприймає як найближчі і найлагідніші. Концепти *любов* і *ніжність*, природно, пов'язуються передусім з образами матері і батька: *У нашій краї, на землі, нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим* (Т.Шевченко); *Що з молоком з грудей своїх Влила йому той скарб багатий Та найсвятіша із святих, Що Її ім'я велике – Мати* (Черкасенко); *Лиш мати – вміє жити, аби світитися, немов зоря* (В.Стус). Такі ж картини дбайливого, турботливого ставлення пов'язані з образами сина, дочки, брата, сестри: *Старість у нашій країні забезпечена державою. От тільки любов, найсвятіша любов синів-дочок, сімейний спокій – нічим не гарантується. Бо залежить усе від стосунків найрідніших людей* (Газ.); *Остан учився, а Олеся жила самим сподіванням його приїзду. Вона не мала подруг і була зовсім самотня, за це її вважали чудною. Брат був її душею* (В.Підмогильний). Поступове проникнення в головну культурну опозицію „своє” – „не своє” розкриває перед нами самосвідомість і світогляд людини. На брак кровної спорідненості по материнській або батьківській лінії вказує конверсія *мачуха/вітчим* : *надчірка/пасинок*, перше з яких сприймається свідомістю як джерело ворожого, злого ставлення, а друге як таке, що потерпає від цього ставлення: *Мачуха не любила хлопця. А коли підріс, стало й зовсім зле* (Газ.); *Бачили вони [батько й дід] неминучу потребу розлучити якое пасинка з мачухою* (О.Кониський); *Добра мачуха, а все не рідна мати!* (Українські народні прислів'я).

Семема „не свій” (‘чужий’) виражає „негативну самосвідомість людського роду”²². З родом пов'язані найглибші почуття людини: *Хороший чесний рід – слова ці християнство Блюло, як дороге насліддя по батьках. Оце ж пустошило край рідний азіатство, І широко лягав на нім татарський шлях, А рід не забувавсь і в темних землях* (П.Куліш). При цьому людина не зникає, не розчиняється в роді, а має власне життя. Пестливе звертання *рідний* (*рідна*) з низкою похідних, що засвідчує ставлення мовця (адресанта) до того, хто слухає (адресата) як до кровного родича, домінантою якого є лагідність, ніжність, відчуття духовної спорідненості, часто вживається при пестливому звертанні до когось або чого-небудь: *Само! Не сердься, рідна. Я, здається, знову щось не так сказав...* (О.Довженко). В українській мові прикметник *рідний* вказує на кровний зв'язок, але відрізняється від слів *родич*, *рідня*, для яких кровна спорідненість є домінантною: *Вершники від задоволення*

крякнули. *Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!* (М.Хвильовий); *Виріс син, збирає його [мати] в похід і просить не забувати про родину, остерігатися вогнів, звірів і бурхливої води, а він відказує: вогні, звірі і води його знають, іде – вогні гаснуть, звірі кидаються урозтіч, а води тихнуть, бо за ним стоїть рідня – вся Україна* (Б.Харчук). Рідний наголошує на тому, що родинні стосунки – це не проста формальність, а теплі, душевні взаємини, яким притаманна сердечна теплота і лагідність: - *А де твої рідні? Батьки? Живі, здорові? – Атож, - кивнув Гриць. – Недалеко від Києва. Ліси, озера, скільки звірини, птаства. Батько мій там єгерем працює в заповіднику, і сестра Христіна. Матінка вдома, по господарству* (О.Бердник). Вільно поєднуючись зі словами типу *дуже, такий і утворюючи ступені порівняння - рідніший, найрідніший, рідніший від рідного (Віра зрозуміла остаточно що дорогим лишається для неї тільки чоловік. Він душевний ший, простіший і рідніший їй – А.Шиян; Був у Вересая рідніший від рідного батька, але ж він на той час лежав уже в могилі – це Шевченко – П.Тичина), це слово засвідчує органічні родинні зв'язки і пов'язане з цим глибоке взаєморозуміння: *Ой люлі, люлечки, Засніть малі діточки, мої малі, малесенькі, Дітки мої дрібнесенькі. Ой ну, дітки дрібнесенькі, Ви ж мені ріднесенькі* (Дитячий фольклор). Родинні зв'язки і родинну спорідненість, а часто й значення „близька людина” репрезентують вирази *рідна кров, рідна душа: Гарячий був чоловік Шрам, й не всидів би у своїй парафії, чуючи, як лється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями* (П.Куліш. Чорна рада); *Розпач пронизав мене – це ж Меланка, тітка моя, материна сестра, це ж рідна моя кров* (Є.Гуцало); .. – *Та це цей – Сава. Як він тобі? – Рідна душа, - мовив Гук. – До пуття хлопець* (О.Бердник). Слово *рідний* широко вживається й у взаєминах між людьми, що не є кровними родичами: *...тільки єдиний притулок має Люба – родину Морозенків. І не рідня вони їй, а живуть, мов рідні* (М.Стельмах); - *..Але така вже я, що мала тебе весь час за рідного сина, то ти вже не сердься на мене за це – добре?* (Є.Гуцало). Рідними часто стають, адже любов передбачає не лише інтимну близькість, а й душевну прихильність, найвищий ступінь порозуміння, коли хтось стає близьким кому-небудь духом, звичками, поглядами тощо: *Зустрічався [Т.Шевченко] знову тої зими 1844 року з рідним Михайлом Семеновичем Щепкіним* (О.Іваненко). Рідною може стати людина, яку не знаєш особисто,*

особливо у звертанні, сповненому теплих почуттів, де прикладки мають емотивне значення для адресата: - *То ти сирітка, моя рідная? Ох! гірка сирітська доля* (П.Мирний).

Для української ментальності лексема *рідний* становить собою універсальний концепт: *Рідний, рідна, рідне – корінь роду і народу. Рідна мама і рідний тато, рідна земля і рідна Україна, рідна мова і рідна школа...* (Я.Гоян). *Рідна мова, рідне слово, рідна земля, рідна оселя і т.ін.* – це словосполучення, що віддзеркалюють перш за все стан душі, а вже потім біографічні подробиці, адже нерідко щось стає дорогим, близьким серцю не лише тому, що ти народився в ньому, виріс (*Захотілося .. глянути на рідну оселю, спочити під стріхою – М.Кропивницький; Теплом рідної землі війнуло від нього [листа] на поета, винним ароматом осінніх садів – О.Тулуб; Хато моя, рідна батьківська хато! Усім найкращим, що є в моїй душі, завдячую тобі - І.Цюпа), а й тому, що йому ти віддав себе, присвятив усе своє життя: *Прощайте!.. А я рушаю в путь – нову стрічать весну. Скромнішу, а проте безумно-запаїну. До друзів, до Дніпра до рідної роботи* (М.Рильський); *Взагалі, коли зможете, пишійть до мене, бо я все ж на чужині і потребую рідного слова* (М.Коцюбинський); - *Я прошу дарувати мені, що не вітаю вас вашою рідною мовою* (Ю.Смолич). Рідним може стати й уперше побачене: *Убравшись, він довго сидів на березі. З річкою він почував себе рідним* (В.Підмогильний), а також почуття і переживання, що їх людина сприймає як свої – близькі і зрозумілі: - *Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – тут. У цьому полі, що наче льон. І власної неволі спізнати тут, на рідній чужині* (В.Стус). У цьому значенні його нерідко заступає лексичний синонім *милий*: - *Що ж, воно не дивно, пане райцю: кожному свій народ милий* (М.Грушевський). Хоч у ставленні до природи діє чинник універсального психологічного сприймання, однак образи рідних пейзажів зростаються з людською свідомістю, становлячи „невід’ємну частку інтегрального образу реальності”³; для української культури це стрункі пірамідальні тополі, похилені верби над водою, у білому вінку квітів або вкрита червоними ягодами, як намистом, калина. Рідні пейзажі оживають, з ними розмовляють, як з живими людьми: *Стене рідний, честь і славу Тобі маю піднести!* (П.Грабовський). До них навіть можна звернутися мовою спорідненості, як до одухотворених членів родини: Михайло Коцюбинський, помітивши на Капрі мальви в цвіту, спантеличено зняв капелюха і, низько вклонившись, промовив: „*Здорові були,**

сестрички, як живеться на чужині?” У найважчі дні випробувань з’являлися атрибутивні означення до священних слів: Рідна Мати і рідна Україна – два крила любові, два крила несуть українську душу через віки і не в’януть у вічному польоті, бо тримає їх на світі материнська любов (Я.Гоян). Сміслові навантаження пестливого звертання рідний пов’язане з семантикою власне слова рідний: Моя рідна! Тоді була весна нашого щастя, серця наші самі співали про любов (В.Минко).

Стрижем універсального протиставлення свого й чужого в усіх культурах є уявлення про кровну спорідненість. В українській культурі родинні почуття посідають чільне місце, що знайшло відображення в українській національній ментальності. Тому нерідко рідний виступає синонімом до національний: *...навіть на рідний екран фільмам українських кіностудій пробитися не просто. І справа тут, насамперед, в існуючій системі кінотворення й кінопрокату (газ.), іноді з негативною конотацією: Давайте чесно. Дурні у нас є? Свої. Рідні. Домороцeni (Є.Дудар).*

Проте кровна спорідненість не є обов’язковою запорукою непохитної родинної єдності; якщо людина не дотримується моральних засад, що існують у суспільстві, або порушує міцні сімейні традиції, вона наражається на небезпеку втратити родинні стосунки: *Нема в нього [Федора] нікого, кому б він сповірів своє горенько: рідна дочка – і та йому ворогом стала...* (П.Мирний). Водночас сила любові здатна перетворити чужу людину ніби в кровного родича, зробити його не просто рідним, а ріднішим за рідного. А звороти як рідний, як до рідного свідчать про хороше ставлення до людини: *Тут мене стріли як рідного, обнімали і цілували, взагалі дуже прихильні до мене* (М.Коцюбинський).

Безсумнівно, інтернаціональною рисою людської свідомості є прагнення моделювати відносини кровної спорідненості як найніжніші і найближчі. Проте специфічно українською особливістю є те, що в рідній мові існує ціла система розмовних звертань до незнайомих людей, побудованих на метафорі кровної спорідненості, коли мовець поширює модель сім’ї на комунікативну ситуацію: *батько, татусь, мати, мамуня, синок, дочка, доня, сестра, сестричка, братик, брат, тітка, тітонька, дядько, дід, баба, бабуня, онука* тощо. Звертання щоразу індивідуалізоване, з урахуванням віку адресата відносно мовця. Вжиті як звертання, такі слова ще до початку комунікативного акту визначають параметри прагматичної ситуації, тобто певні комунікативні рамки,

запропоновані мовцем; адресат, у свою чергу, може їх прийняти або відкинути: *Якийсь боєць... попросив в Оленчука прикурити. – Дозвольте, папаша... Оленчук посміхнувся в темряві. „Ех, не знаєш ти, синок, що за папаша стоїть перед тобою...”* (О.Гончар). Своєрідний ефект справляють терміни спорідненості, коли мовець своїм звертанням не дає вибору співрозмовнику, нав'язуючи йому квазіродинні стосунки. Нерідко це призводить до активного спротиву з боку адресата: *- Я до вас, за інтересом, мамуню. – Сусе Христе! Забрав'єсь мені рідні діти, а тепер мене такий паршак мамунєю кличе! – бурмотіла під носом, а наголос сказала: - Я тобі, Нухим, вже раз говорила, що я не є громадська мамуня, а газдиня* (Б.Лепкий).

Релігійні звертання *брат* і *сестра* не мають нічого особистого, а лише засвідчують рівність усіх перед Богом. Загалом у християнській етиці поняття родинних уз набули універсальної довершеності: усі люди на землі – рідні брати і сестри, діти одного Небесного Батька: *Розлюблені в Господі браття і сестри! Сердечно вітаю вас зі святом Великодня* (газ.). Згадаймо, Христос духовну спорідненість ставив над усе: *А Він відповів і сказав; „Хто Моя мати й брати?” І поглянув на тих, що круг Нього сиділи, і промовив: „Ось мати Моя та браття Мої! Бо хто Божу волю чинитиме, той Мені брат, і сестра, і мати”* (Мк 3:33-35).

Поняття „свій” не обмежується лише родинними почуттями. У цьому зв'язку безсумнівно важливими для української культури є дружні взаємини між людьми, що знаходять відображення в мові через цілу низку українських слів на позначення дружніх стосунків. Сюди належать: *друг/подруга, товариш/товаришка, приятель/приятелька, знайомий/знайома*. Чільне місце серед „моделей дружби”⁶ займає слово *друг*, що охоплює поняття постійного задушевного спілкування, а в разі необхідності – допомогу другу, становлячи, таким чином, важливу соціальну категорію (*За гроші .. придбаєш їжу, але не апетит; ліки, але не здоров'я; приятелів, але не друзів* – Г.Ібсен). Останнє до того ж являє собою ключову концептуальну ідею цього слова (пор. об'ємне запитання: „Ти мені друг?”). Більшість дослідників сходиться на тому, що відмінність між лексемою *друг* та іншими складовими моделі дружби полягає також у кількісному вияві: якщо друзів буває не більше двох або трьох, то, скажімо, приятелів може бути як завгодно багато. У свою чергу, поширене словосполучення *справжній друг* підкреслює, що друзі теж бувають різними:

найближчі, віддані до самозречення, і несправжні, що наближаються до слова *приятель*. Найвищий вияв ідея дружби знаходить у словах Христа, звернених до учнів: *Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх* (Іо 17:13).

Подібно до лексеми *друг, подруга* вказує на особливі стосунки між жінками, які почувають приблизно те саме, що й друзі-чоловіки. Слово *приятель* передбачає хороші, приємні взаємини з іншою людиною, але, на відміну від слова *друг*, не такі задушевні і не потребує обов'язкової допомоги один одному.

Близькі між собою лексеми *товариш* і *приятель*, але якщо в слові *приятель* на перший план висувається задоволення від спілкування з цією людиною (- *Ах ти дивачка! Та ми ж з тобою давні приятелі, так пак? І потім, - додав він ласкавіше, - в Дніпропетровському, коли я тебе не бачив, я так звик думати про тебе, так, розумієш, звик, що ти ніби зі мною – В.Підмогильний*), то слово *товариш* передбачає передусім обов'язок допомагати один одному, але не як вияв близькості, душевного потягу а внаслідок моральних норм, що регулюються людське життя: *...коли прийшло до тебе щастя, побажай, щоб відвідало воно і твого товариша. Найголовніше в житті – товариш. Забудеш товариша, залишиш у біді, даремно ти на світ рождався* (О.Довженко); *Вона [княжна Предслава] буде товаришкою і помічницею свого князя і своєю радою і поміччю допоможе йому зайняти почесне місце в княжій роді, стати сильною ногою в своїй землі, дійти могутності і слави* (М.Грушевський).

Таким чином, емотивна лексика, що відтворює увесь спектр родинних стосунків, має для української культури вартісне значення, адже родинне тепло є зразком доброзичливого ставлення до всіх людей, прагненням зігріти родинною любов'ю увесь світ.

¹Кронгауз М.А., Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С. 21; ²Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991. – С. 166; ³Сукаленко Н.И. Отражение быденного сознания в образной языковой картине мира. – К., 1992. – С. 22; ⁴Караулов Ю.Д. Словарь и человек // Теория языка и словари: Материалы Всесоюзной конференции. – Кишинев, 1988. – С. 7-8; ⁵Кронгауз М.А. Обращения как способ моделирования коммуникативного пространства // Логический анализ языка: образ человека в культуре и языке. – М., 1999. – С. 131; ⁶Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М. 1999. – С. 340.

ТЕМАТИЧНЕ ПОЛЕ ВІКУ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ І ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ

Фразеотематичні групи “раннє дитинство”, “підлітковий вік”, “молодість”, “зрілість” у межах фразеотематичного поля віку людини в сучасній українській літературній мові аналізуються в етнолінгвістичному і лінгвокультурологічному аспектах.

Phraseotematic groups “early childhood”, “teen-age”, “youth”, “maturity” within the field of the human age in the Ukrainian standard language are analysed in ethnolinguistic and linguoculturologic aspects.

З виокремленням етнолінгвістики та лінгвокультурології в окремі напрямки наукових досліджень взаємодії мови та культури постають і нові завдання в галузі фразеологічних студій, які в українському мовознавстві досі зосереджувалися переважно навколо питань семантики, граматичної організації, стилістичних функцій фразеологічних одиниць у тексті, спорадично – етимологічних етюдів та сфер походження окремих сполук. Розвиток лінгвокраїнознавства, пов’язаного “з поглибленим вивченням кумулятивної функції мови, її здатності до відображення і збереження у своїх знаках інформації про етнокультурну спадщину народу”¹, спонукає до вироблення нових підходів у плані досліджень національної фразеології як “найбільш самобутньої в культурно-мовному плані частини номінативного запасу мови”². Етнолінгвістичний напрямок у дослідженні взаємодії мови та культури передбачає реконструкцію за даними національної мови відображення в ній культурних, народно-психологічних та міфологічних уявлень і “переживань” у їх діахронічному русі³, у той час як лінгвокультурологічний напрямок обмежується дослідженням та описом “синхронно діючих засобів та способів взаємодії мови та культури”⁴. Наша робота – це спроба аналізу фразеотематичного поля (ФТП) віку людини в українській мові в етнолінгвістичному та лінгвокультурологічному аспектах (на матеріалі двотомного “Фразеологічного словника української мови” 1993 р.).

ФТП віку людини показове як компонент мовно-культурної картини українського (чи будь-якого іншого) етносу, оскільки містить елементи як мовно-культурних універсалій, так і специфічних національних рис. Так, у кожній національній культурі існує градація вікових періодів: раннє дитинство, підлітковий вік, молодість, зрілість, старість; у фразеології кожен із періодів означаємо як відповідну фразеотематичну групу – ФТГ (відразу зауважимо, що найчисленніше в українській фразеології представлений період старості, але це матеріал окремого дослідження, який не розглядаємо в нашій статті з огляду на його значний обсяг). З іншого боку, самобутність розвитку кожного окремого етносу визначає складну ієрархію суспільних і родинних відносин; ставлення до певної вікової категорії формується залежно від її статусу та ролі в певному соціумі і так чи інакше відображається в мові, а отже, й у фразеології. Стилистичні конотації (за умови наявності) яскраво репрезентують статус певної вікової категорії в етносоціумі, а стрижневі елементи фразем часто мають архетипний характер (*колиска, каша, молоко, вуса, борода, сивина* тощо).

ФТГ “раннє дитинство” в українській фразеології представлена сполуками зі стрижневими словами *колиска, сповиток, повивач, мамин, штани* і представлена двома підгрупами фразем; перша з них називає вік немовляти або малої дитини: *в сповитку (сповиточку); у колисці; під стіл пішки ходити; без штанів (штанців) під стіл бігати (ходити); мамин мізинчик*; друга має темпоральний характер і називає початкову межу відліку часу (“з наймолодшого віку”, “з раннього дитинства”): *з [самого] сповитка (сповиточка, повиточку); з повивача; з пелюшок; з коліски; з пуп’янка (пуп’янку, пуп’яночка); з маленства; з (від) самого малечку (малку)*. Усі сполуки лише констатують вікову ознаку, подаються як стилістично нейтральні, хоча окремі лексеми в їх складі можуть мати демінутивний характер, що пояснюється традиційним особливо теплим ставленням українців до малої дитини. Єдина фразема, що має іронічний відтінок, – *смоктати мамину цицю* (“бути дуже малим”); вона семантично тяжіє до групи сполук на позначення молодості / недосвідченості (про це нижче). Як бачимо, атрибутами раннього дитинства виступають *колиска* (має сакральну функцію як перша домівка дитини)⁵, *пелюшки* і *пояс-повивач* (перше дитяче вбрання)⁶, *штаниці* (ще в ХІХ ст. штани хлопчикам шили, коли вони переходили у старший віковий стан – повноліття, лише на початку ХХ ст. – з 5-7 років)⁷. Одяг у

матеріальній та духовній етнокультурі українців історично виконує ряд функцій: захисну, оберегову, обрядову, естетичну, етнічну, соціальну, статевовікову⁸, тому використання назв його окремих елементів у фразеології має не випадковий, а мотивований характер.

Вікові характеристики осіб можуть бути передані через зіставлення з іншими особами: у *сини* (у *дочки*, у *внуки* і т. ін.) *годитися* кому – “бути молодшим від когось на одне чи два покоління”; у *батьки* (у *діди*, у *матері* і т. ін.) *годитися* кому – “бути старшим від когось на одне чи два покоління”. Одиницею виміру виступає покоління (залежно від суспільних традицій, які регламентують хронологічні межі репродуктивного віку і можуть варіюватися в діахронії, одне покоління детермінує час у середньому від 15 до 30 років), а функцію вікових еталонів виконують лексеми, що є назвами кровної спорідненості. Витоки таких зіставлень – в існуванні різноманітних видів складних багатопокілнних сімейних структур⁸.

ФТГ “підлітковий вік” найколеритніша в етнолінгвістичному аспекті і репрезентована яскравими образними сполуками. Період дорослішання, переходу від дитинства до молодості, зрілості у сучасному світосприйнятті українців не має виразних ознак соціального характеру, проте в багатьох етнокультурах історично це був важливий етап формування та самовираження особистості, який супроводився ініціаційними обрядами. Відголоски цих обрядів збереглися в українській фразеології, хоча й не сприймаються такими. В.Балушок, докладно характеризуючи лімінальну фазу парубоцької ініціації (вік посвячуваних істотно різнився залежно від регіону та від фізичного розвитку хлопця, але в цілому коливався від 15 до 19 років), зазначає, що “у відповідності з нормами порубіжного стану, ініціант-підпарубчак підлягав ритуальним кепкуванням і знуцанням”; старші хлопці називали підпарубків “шмаркачами”, “кашоїдами”, часто вживали фрази на зразок: “Ще молоко на губах не обсохло, а він уже до дівчат біжить”⁹. Українська фразеологія засвідчує відповідні сполуки як відголоски ритуальних кепкувань: *губи в молоці* у кого; [*материне*] *молоко на губах*; [*ще*] *з молоком на губах*; [*ще*] [*материне*] *молоко на губах* (рідко *коло губів*, *під вусами*) *не обсохло* (*не висохло* у кого, рідко *кому*; *молоко* (*моню*) *на губах витри*). Ці фраземи побудовано на очевидній хронологічній невідповідності між звичним періодом лактації як безпосереднього щільного зв’язку дитини з матір’ю та реальним віком адресата, завдяки чому й досягався ефект глузування, навіть виразної зневаги.

У сучасному суспільстві внаслідок відмирання давніх традицій фраземи втратили мотивацію, стали вживатися і стосовно дівчат, а їх семантика дещо змістилася в бік підкреслення не стільки молодості, скільки недосвідченості.

Неодмінний паралелізм понять “рання молодість” і “недосвідченість” засвідчений також у семантичних дефініціях таких одиниць: *жовтороте пташеня; [ще] мак росте (цвіте) в голові у кого; молодий та зелений; мало каші з'їв; мало квасу випив; від горшка два (три) вершка* тощо. Кожна з названих фразем додатково несе в собі приховану, внутрішню семантику, яку можна простежити, звернувшись до символічного значення стрижневих лексем. Природу виникнення та семантику зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні докладно аналізує Д.Ужченко¹⁰, тому на фраземі *жовтороте пташеня* не спиняємось.

Сполуки з компонентами на позначення реалій рослинного світу потребують докладніших коментарів. Традиційно українці – аграрії, максимально орієнтовані на календарну обрядовість. Людське життя мислиться як частина колообігу у природі. Щоденне спостереження рослинного світу зі зміною фаз сприяло витворенню і збереженню у свідомості етносу усталених символів і паралелей, що фіксуємо і в передачі вікових характеристик людини засобами народної фразеології. Прямий паралелізм (*весна – молодість*) у фраземі *молодий та зелений* межує з тавтологією. Глибшу символіку збережено у сполуці *[ще] мак росте (цвіте) в голові у кого*. Тут народна свідомість зафіксувала *мак* як один із улюблених поліфункціональних рослинних символів, який супроводив усі основні етапи родинної та календарної обрядовості; з-поміж інших значень, “символіка маку пов’язана з ідеєю молодості і краси”¹¹ і обігрується у сталих порівняннях, приказках: *дівчина як маківка; гарний як маків цвіт* тощо.

Цікавими в лінгвокультурологічному аспекті видаються фраземи *мало каші з'їв* та *мало квасу випив*. Перша з них у сучасній українській літературній мові вказує на ранній вік і недосвідченість, оскільки *каша* в сьогоденному суспільстві мислиться як атрибут дитинства. Друга сполука побудована за тією самою моделлю, але субституція *каша – квас* позбавляє фразему суто вікової семантики, водночас посилюючи акцент на недостатній досвідченості. У діахронічному висвітленні постає інакше трактування: *каша* була традиційною стравою для всієї родини і важливим елементом

обрядовості від народження до смерті людини¹², а тому не асоціювалася виключно з дитячим віком. *Квас*, на відміну від каші, вважався напоєм для дорослих. Таким чином, за походженням обидві фраземи були синонімічними, характеризували недосвідченість людини, і тільки в сучасній рецепції зазнали певної диференціації. У глибшій ретроспективі простежуємо кількісно-темпоральну взаємозалежність (час маркувався певною кількістю спожитої їжі, випаленого тютюну, пройденого шляху і т. ін.¹³).

Фразема *від горшка два (три) вершка* має значення “ще дуже молодий і недосвідчений”. Вибір еталону зіставлення (*горщик*) тільки на перший погляд може видатися випадковим, оскільки в сучасному суспільстві він уже втратив ритуальну та магічну функцію і зберігся майже виключно як посуд; однак у традиційній культурі українців це “найпоширеніший ритуалізований предмет із хатнього посуду. Пов’язаний із символікою печі та землі; осмислюється як вмістище душі і духів”¹⁴, належить до важливих артефактів культури. Етнограф О.Пошивайло на підставі археологічних знахідок антропоморфної глиняної пластики починаючи з епохи неоліту на території сучасної України, а також термінології гончарного виробництва та фольклорних матеріалів, переконливо доводить, що глиняний посуд – це символічний образ людини¹⁵, тому порівняння людини з горщиком за розмірами можемо вважати своєрідним рудиментом суспільної свідомості глибокої давнини.

ФТГ “молодість”. Період молодості людини в давнину пов’язувався з досягненням дівчиною шлюбного віку та появою вусів і бороди у хлопця. Вказівка на досягнення шлюбного віку у фраземах наявна переважно стосовно дівчат (*на порі; на порі стати; на стану (станочку) стати; на виданні; на відданні*), що мотивується традиційними уявленнями про необхідність заміжжя по досягненню дівчиною певного віку (від 15 до 17 років). Лексеми *пора, стан, видання* тощо вживаються тут у значенні “шлюбний вік”. На дорослість хлопця вказують сполуки *під вусом; ходити під вусом; вбиватися / вбитися в колодочки (в палки, в пір’я і т.ін.)*. Остання фразема виникла внаслідок спостережень за тваринним світом: пух у пташенят змінюється на пір’я з твердою основою в дорослих птахів (*перо, колодочка, палка*). Відбувається метафоричне перенесення за зовнішньою подібністю ознак дорослішання: пір’я у птаха – вуса у хлопця. Амбівалентними (вживаються щодо хлопців і дівчат) є фраземи *вирости з пелюшок; стати (встати, звестися, знятися,*

піднятися, спинатися і т.ін.) на [свої (власні)] ноги; доходити / дійти [до] літ [своїх] ([до] зросту); вступати / вступити у вік; входити / ввійти в літа; вбитися в літа. Як бачимо, процес дорослішання відображається у фразеології як процес руху (на що вказують дієслова динамічної семантики та соматизм *нога* як символ руху), тоді як дитинство асоціюється, як правило, зі статичністю та пасивністю (перебування в пелюшках, годування тощо). Треба зауважити, що особливе функціональне навантаження в означенні певного віку мають лексеми темпорального характеру *вік, роки, літа*, які в даному контексті втрачають здатність сполучатися з числівниками і набувають специфічного значення, яке можна окреслити як “репродуктивний вік” або “зрілий вік”. Ті ж лексеми у складі інших фразем можуть вказувати на старість (*побачити віку; у роках; літа обсіли; під літами; з літ іти* тощо).

ФТГ “зрілість”. Перехід до зрілості сприймається в народі з повагою, тому відповідні фраземи не мають іронічних чи жартівливих конотацій; навпаки, асоціації з рухом, розквітом, тяжіння до використання аграрної символіки характеризують цю порівняно нечисленну групу сполук: *у цвіту (цвіті); у цвіті літ; в самому соку; саме в соку.* Таким чином, період родючості, характерний для рослинного світу, проектується на людину.

Вказівку на зрілий вік можуть містити фраземи зі стрижневим словом *молодість*. У фразеології це поняття набуває градуального характеру (*перша та друга молодість*), причому порядкові числівники в їх складі мають виразну дистрибуцію: не можна сказати “перша молодість”, лише *не першої молодості*; так само єдино можливий варіант – *друга молодість*. Фраземи не мають хронологічно послідовної семантики, оскільки обидві, як зазначалося, характеризують зрілий вік; розрізняються за значенням, вказуючи на відповідність чи невідповідність зовнішнього і внутрішнього станів людини її віковим особливостям¹⁶.

Таким чином, фразеотематичне поле віку людини в сучасній українській літературній мові марковане етапами людського життя, які представлені у фразеології неоднорідно: фразеотематичні групи “раннє дитинство”, “молодість”, “зрілість” здебільшого позбавлені негативних стилістичних конотацій, тоді як сполуки ФТГ “підлітковий вік” часто вживаються з відтінком іронії, навіть зневаги, що пояснюється давніми народними традиціями. Стилістично нейтральні лексеми *молоко, каша, горщик, зелений, мак, цвіт, сік* та

інші закономірно функціонують у складі фразем ФТП віку людини, оскільки виступають у ролі певних лінгвокультурем і несуть у собі додаткове змістове наповнення, яке можна з'ясувати завдяки етнолінгвістичному та лінгвокультурологічному підходам до вивчення фразеології.

¹Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.292; ²Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С.13; ³Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – С.39; ⁴Телия В.Н. Указ. раб. – С.16–17; ⁵Українська родина: Родинний і громадський побут / Упор. Л.Орел. – К., 2000. – С.106; ⁶Там само. – С.111; ⁷Там само. – С.116; ⁸Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.167; ⁹Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. – К., 1993. – С.140; ¹⁰Балушок В.Г. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С.83–84; ¹¹Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Х., 2000; ¹²Українська родина. Зазнач. праця. – С.357; ¹³Войтович В.М. Українська міфологія. – К., 2002. – С.223–224; ¹⁴Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966; ¹⁵Войтович В.М. Зазнач. праця. – С.114; ¹⁶Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С.290–302; ¹⁷Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – К., 1993. – С.503.

Л.П. Солдатова, здобувач

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОРЕЛЯЦІЙНОГО КРИТЕРІУ В ПРАКТИЦІ РОЗМЕЖУВАННЯ НЕОДНОЗНАЧНОСТЕЙ

У статті розглядається використання інформаційно-кореляційного критерію в практиці розмежування повних лексичних омонімів та полісемів.

Using of the informationally correlation criterion in the practice of the lexical ambiguity differentiation (complete lexical homonyms and polysemantic words) is determined in the article.

Головною проблемою наявних критеріїв розмежування повних лексичних омонімів (ПЛО) та полісемів є відсутність прийнятих філологічною спільнотою повних і однозначних визначень предметів розмежування: ПЛО і полісемантичних слів, тому для визначення критеріїв розмежування та алгоритмів їх використання в роботі “До питання теорії явищ неоднозначності”¹ сформульовані визначення явищ омонімії та полісемії, які є повними та однозначними та узагальненими за відомими визначеннями. Ці визначення є ще й актуальними в інформатизації суспільства: формуванні, формулюванні, передачі та збереженні інформації за допомогою автоматизованих технічних систем.

Логічним наслідком проведеного аналізу та дослідження у статтях «До питання теорії явищ неоднозначності» та “До теорії розмежування неоднозначностей”² зроблена пропозиція синтезу критерію розмежування ПЛО та полісемантичних слів на основі їх визначень, де:

ПЛО (повні лексичні омоніми) – це інформаційні масиви (об`єкти), які мають тотожній акустико-графічний код (АГК) у всіх своїх формах і мають повну відмінність в інформаційній наповненості по сутності інформації, яка передається чи зберігається у конкретний часовий період, де:

- інформаційний масив (об`єкт) – це інформація, яку передають або зберігають у вигляді кодів. Слово являється суб`єктом цього визначення.
- інформація – це визначений об`єм узгоджених понять, знань і даних, які відображають властивості і стани об`єктів об`єктивного світу в природній, соціальній та штучно зроблених системах (у тому числі і абстрактних) у часових і просторових координатах і відображених та створених процесом мислення у людських суб`єктивних свідомостях.

Полісеми – це інформаційні масиви, які мають тотожній акустико-графічний код у всіх своїх формах і характеризуються існуванням об`єму інформаційного пересічення, в якому є спільний семантичний (інформаційний) компонент, частини основного інформаційного значення якого переносяться на інформаційні масиви (полісеми) у конкретний часовий період.

Згідно з цими **визначеннями** критерієм розмежування ПЛО та полісемантичних слів є наявність чи відсутність кореляції об`єму інформації, тобто пересікання інформації за сутністю, яка

міститься в інформаційних масивах (словах), які підлягають розмежуванню, - *інформаційно-кореляційний критерій*.

Основою для функціонування цього критерію визначена базисна характеристична структура **визначень** інформації за сутністю (далі *характеристична структура*) в будь-якій її формі, будь-то в інформаційному масиві - слові зі своїм АГК, чи в якійсь іншій формі (ідіоми, речення, тощо).

Для знаходження елементів *характеристичної структури* і за ними визначення *кореляції* (об'єму пересікання) *інформації* за сутністю та визначення поняття "інформація" визначені такі основні елементи характеристичної структури (ознаки певної інформації):

- сутність явища в середовищі його існування;
- функціональна сутність об'єкта в середовищі його існування;
- статична сутність об'єкта (явища): компонентний склад, речовинний склад, форма й об'єм, положення у просторі та інш.; зв'язки з іншими;
- динамічна сутність об'єкта (явища): динамічні характеристики, рух відносно системи існування, відносний рух всередині об'єкту (явища); дії на нього, дії його на інше;
- характеристики станів систем існування.

Характеристична структура являє собою основні елементи **Формули** слова (АГК), як його унормованої норми інформації за сутністю, що є змістом у формі цього АГК. **Формула** слова (АГК) є повне однозначне унормоване тлумаченням сутності слова.

Необхідною складовою для використання інформаційно-кореляційного критерію розмежування (ІККР) з наведеними вище необхідними складовими є оптимальна послідовність дій (алгоритм) при детектуванні фактів пересікання інформації за сутністю в інформаційних масивах, які підлягають розмежуванню. Цей алгоритм створимо у процесі розмежування неоднозначностей.

Першою дією алгоритму розмежування є створення **Формул** АГК (слова) для всіх його варіантів інформаційних масивів за елементами характеристичної структури, тобто структура **Формули** слова повинна мати такий послідовний вигляд:

Код дій (АГК - N слова):

1 Аналітичний опис АГК - 1 слова:

1.1 аналітичний опис (тлумачення) сутності явища;

1.2 аналітичний опис (тлумачення) функціональної суті;

2 Аналітичний опис статички явища:

- 2.1 за елементним складом ;
- 2.2 за зв'язком елементів;
- 2.3 за складом речовини;
- 2.4 за формою;
- 2.5 за розміром;
- 2.6 за положенням у просторі (середовищі існування);
- 2.7 за зв'язками з елементами середовища існування;
- 3 Аналітичний опис динаміки явища чи об'єкта:
  - 3.1 рух об'єкта (явища) у просторі як цілого у середовищі існування;
  - 3.2 рух елементів всередині об'єктів (явища);
  - 3.3 вплив на нього інших об'єктів (явищ);
  - 3.4 вплив його на інші об'єкти (явища);
- 4 Аналітичний опис (тлумачення) середовища існування явища чи об'єкта кожного інформаційного масиву даного АГК

Це Позичі кореляції (порівняння). Крім них можуть бути такі, більш формальні позиції порівняння, як:

- 5.1. належність до класів за класифікацією іменників на класи за ознаками: іменники- об'єкти; віддієслівні іменники; абстрактні іменники; мірні іменники;
  - 5.2. значення АГК за пунктами 1.1 та 1.2 в іноземних мовах;
  - 5.3. та інші, що будуть узгоджені при подальшому науковому дослідженні використання ІККР.
6. Результати розмежування

Технологія детектування кореляції інформації за сутністю в інформаційних масивах полягає, у випадку простих логічних операцій, в оцінці збігу елементів характеристичної структури (формули АГК) в їх сутнісній та кількісній мірах за позиціями 1 - 5.

Для забезпечення кореляції інформації шляхом оцінки збігу інформації за елементами базової характеристичної структури (формули АГК) в роботі “До теорії розмежування неоднозначностей” пропонується базова система понять і синтагм для створення формули АГК, тобто опису інформації за її базовою характеристичною структурою в поняттях та термінах, які прийняті в технології патентного права та інших, узгоджених міжнародною спільнотою, єдиних понять і значень слів (наприклад, фармакологія, анатомія, всі назви тваринного та рослинного світу і т. інш. - це латинські акусто-графічні коди). Ці системи можуть бути прийнятими за основу для наших досліджень інформації за її сутністю у слові.

З аналізу визначень ПЛО та полісемів, критерію їх розмежування та технологій кореляції інформації стає необхідним створення узгодженої системи Договірних Умов (далі ДУ) процесу розмежування. Ці ДУ повинні давати однозначність у прийнятті рішень у процесі кореляції:

- одна з перших повинна бути Умова - якщо аналітичний опис за елементами 1.1 та 1.2 характеристичної структури Формул АГК співпадає, то приймається рішення про наявність кореляції і пересічення об'ємів інформації по суті - ДУ 1;
- кореляції за 2 - 4 є додатковими до кореляції за пунктами 1.1, 1.2, тому що пояснюють сутність інформації цих пунктів - ДУ 2;
- кореляція позитивна, якщо слова збігаються за характеристичною ознакою, без якої два об'єкти (явища) не існують - ДУ 3;
- в "межових" випадках позитивне рішення приймається на користь того явища неоднозначності, де екстраполяція розвитку у майбутньому дає перевагу ДУ 4;
- перенесення кольору, форми, об'єму об'єкта (явища) на об'єкт (явище) без змін функціональної сутності не є перенесенням сутності інформації - ДУ 5;
- якщо слова з тотожним АГК відносяться до різних класів прийнятої класифікації за пунктом 5.1, то дані слова є омонімами - ДУ 6;
- якщо значення за пунктам 1.1 та 1.2 в іноземних мовах різне, то вони є омонімами, тобто не корелюють - ДУ 7;

Ці договірні умови не є остаточними і повними і потребують подальшого розвитку.

Для практичного використання інформаційно-кореляційного критерію об'єктом розмежування у цій роботі обрано неоднозначні іменники сучасної української літературної мови. При перекладі на інші мови виникають труднощі через неоднозначність саме іменникових полісемів та їх повних лексичних омонімів. Вибір для дослідження одиниць даної частини мови зумовлений тим, що саме ця частина мови складає найбільшу групу омонімічних лексем.

Створимо формули АГК (слова) для іменників КОСА і ОКО та проведемо розмежування неоднозначностей в цих АГК.

Формули АГК (слова) "коса"

Коса - 1 - пристрій (1.1) для різання шляхом руху гострого краю матеріалу, з якого виготовлено пристрій, уздовж і впоперек матеріалу, який підлягає різанню (1.2), який складається із металевої полоси з загостреним краєм тримателя цієї полоси (2.1) до того ж триматель розташований під кутом до поверхні полоси і має кріплення до полоси, яке має регульоване кріплення до полоси (2.2) матеріалом для полоси коси в основному являються метали, а для тримателя - деревина (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) використовується при зрізуванні трав, зернових культур і т. інш. (4) об'єкти (5.1) англ. scythe (5.2)

Коса - 2 - пристрій (1.1) для різання шляхом руху гострого краю матеріалу, з якого виготовлено пристрій, уздовж і впоперек матеріалу, який підлягає різанню (1.2) який складається із металевої полоси з загостреним краєм тримателя цієї полоси (2.1) до того ж триматель розташований під кутом до поверхні полоси і має кріплення до полоси, яке має регульоване кріплення до полоси (2.2) - матеріалом для полоси коси в основному являються метали, а для тримателя - деревина (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) використовується як образ смерті людей (4) об'єкти (5.1) англ. scythe (5.2)

Коса - 3 - набір великої кількості довгих волокон (1.1) для терморегулювання людей (1.2) складається з волокон волосся (2.2) рогові клітини організму людини (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) голова людини (4) об'єкти (5.1) англ. plait, tress (5.2)

Коса - 4 - набір великої кількості довгих волокон (1.1) для терморегулювання людей (1.2) складається з волокон волосся (2.1) рогові клітини організму людини (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) голова людини (4) об'єкти (5.1) англ. tress (5.2)

Коса - 5 - набір великої кількості довгих волокон (1.1) для технологічних цілей в побуті (1.2) складається з волокон різних матеріалів (2.1) технічні та побутові матеріали (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4)

коли довжина значно перевищує товщину (2.5) побут людини (4) об'єкти (5.1) англ. braid, plait (5.2)

Коса - 6 - частина суходолу планети, яка межує з водньою поверхньою (1.1) розділяє суходол та водну поверхню (1.2) складається з планетного ґрунту (2.1) неорганічні матеріали (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) геофізична поверхня Землі (4) об'єкти (5.1) англ. spit (5.2)

Коса - 7 - частина суходолу планети, яка межує з водньою поверхньою (1.1) розділяє суходол та водну поверхню (1.2) складається з планетного ґрунту (2.1) неорганічні матеріали (2.3) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) геофізична поверхня Землі об'єкти (5.1) англ. spit (5.2)

Коса - 8 - назва рослини (1.1) складається з біологічного матеріалу (2.1) рослинний світ (4) об'єкти (5.1) лат. Asarum europaeum (5.2)

Коса - 9 - назва одного із життєважливих органів людського тіла (1.1) забезпечує життєздатність людського організму (1.2) складається з біологічного матеріалу (2.1) форма має вигляд полоси, коли довжина в 5-10 разів більш, ніж ширина і товщина (2.4) коли довжина значно перевищує товщину (2.5) людський організм (4) об'єкти (5.1) англ. spleen, лат. oculus (5.2)

Після того, як формули АГК створені, то очевидно, що другою дією алгоритму використання ІККР є проведення кореляції за позиціями 1.1. та 1.2. І далі, якщо є сумніви в співпадінні інформаційних масивів за цими позиціями, необхідно проводити кореляцію за позиціями 2, 3, 4. Рішення про наявність чи відсутність кореляції інформації за суттю в цих інформаційних масивах приймається згідно з Узгодженими Договірними Умовами.

Для більшої повноти дослідження проводимо диференціацію слів за суттю Договірних умов ДУ-6 та ДУ-7. В багатьох випадках ця диференціація може бути проведена зразу ж після кореляції за позиціями 1.1. та 1.2., що вкупі дають відповідь на розмежування.

- За позиціями порівняння 1.1 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $1 \cap 2$; **Коса - 2** - $2 \cap 1$; **Коса - 3** - $3 \cap 4 \cap 5$; **Коса - 4** - $4 \cap 3 \cap 5$; **Коса - 5** - $5 \cap 3 \cap 4$; **Коса - 6** - $6 \cap 7$; **Коса - 7** - $7 \cap 6$; **Коса - 8** - не корелює з іншими; **Коса - 9** - не корелює з іншими.
- За позиціями порівняння 1.2 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $1 \cap 2$; **Коса - 2** - $2 \cap 1$; **Коса - 3** - $3 \cap 4$; **Коса - 4** - $3 \cap 4$; **Коса - 5** - не корелює з іншими; **Коса - 6** - $6 \cap 7$; **Коса - 7** - $7 \cap 6$; **Коса - 8** - не корелює з іншими; **Коса - 9** - не корелює з іншими.
- За позиціями порівняння 2.1 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $1 \cap 2$; **Коса - 2** - $2 \cap 1$; **Коса - 3** - $3 \cap 4 \cap 5$; **Коса - 4** - $4 \cap 3 \cap 5$; **Коса - 5** - $5 \cap 3 \cap 4$; **Коса - 6** - $6 \cap 7$; **Коса - 7** - $7 \cap 6$; **Коса - 8** - $8 \cap 9$; **Коса - 9** - $9 \cap 8$.
- За позиціями порівняння 2.2 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $1 \cap 2$; **Коса - 2** - $2 \cap 1$; **Коса - 3** - не корелює з іншими; **Коса - 4** - не корелює з іншими; **Коса - 5** - не корелює з іншими; **Коса - 6** - не корелює з іншими; **Коса - 7** - не корелює з іншими; **Коса - 8** - не корелює з іншими; **Коса - 9** - не корелює з іншими.
- За позиціями порівняння 2.3 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $1 \cap 2$; **Коса - 2** - $2 \cap 1$; **Коса - 3** - $3 \cap 4$; **Коса - 4** - $4 \cap 3$; **Коса - 5** - не корелює з іншими; **Коса - 6** - $6 \cap 7$; **Коса - 7** - $7 \cap 6$; **Коса - 8** - не корелює з іншими; **Коса - 9** - не корелює з іншими.
- За позиціями порівняння 2.4 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $(1-9) \cap$; **Коса - 2** - $(1-9) \cap$; **Коса - 3** - $(1-9) \cap$; **Коса - 4** - $(1-9) \cap$; **Коса - 5** - $(1-9) \cap$; **Коса - 6** - $(1-9) \cap$; **Коса - 7** - $(1-9) \cap$; **Коса - 8** - $(1-9) \cap$; **Коса - 9** - $(1-9) \cap$.
- За позиціями порівняння 2.5 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - $(1-9) \cap$; **Коса - 2** - $(1-9) \cap$; **Коса - 3** - $(1-9) \cap$; **Коса - 4** - $(1-9) \cap$; **Коса - 5** - $(1-9) \cap$; **Коса - 6** - $(1-9) \cap$; **Коса - 7** - $(1-9) \cap$; **Коса - 8** - $(1-9) \cap$; **Коса - 9** - $(1-9) \cap$.
- За позиціями порівняння 4 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - не корелює з іншими; **Коса - 2** - не корелює з іншими; **Коса - 3** - $3 \cap 4$; **Коса - 4** - $4 \cap 3$; **Коса - 5** - не корелює з іншими; **Коса - 6** - $6 \cap 7$; **Коса - 7** - $7 \cap 6$; **Коса - 8** - не корелює з іншими; **Коса - 9** - не корелює з іншими.

За позиціями порівняння 5.1 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - (1-9) $\cap$; **Коса - 2** - (1-9) $\cap$; **Коса - 3** - (1-9) $\cap$; **Коса - 4** - (1-9) $\cap$; **Коса - 5** - (1-9) $\cap$; **Коса - 6** - (1-9) $\cap$; **Коса - 7** - (1-9) $\cap$; **Коса - 8** - (1-9) $\cap$; **Коса - 9** - (1-9) $\cap$.

За позиціями порівняння 5.2 можемо зробити висновок, що: **Коса - 1** - 1 $\cap$ 2; **Коса - 2** - 2 $\cap$ 1; **Коса - 3** - 3 $\cap$ 4 $\cap$ 5; **Коса - 4** - 4 $\cap$ 3; **Коса - 5** - 5 $\cap$ 3; **Коса - 6** - 6 $\cap$ 7; **Коса - 7** - 7 $\cap$ 6; **Коса - 8** - не корелює з іншими; **Коса - 9** - не корелює з іншими.

Позиції порівняння 2.6 - 3.4 не розглядаються тому, що в деяких з цих випадків не можливо визначити функціональну суть, динаміку і т. інш. Для розмежування даних АГК - **коса** наведеної вище інформації достатньо. Звертатися до всіх зазначених вище позицій необхідно у тих випадках, коли попередня інформація не дає можливості зробити розмежування.

Результати розмежування

Коса - 1 - коса¹₁ **Коса - 2** - коса²₁ **Коса - 3** - коса¹₂ **Коса - 4** - коса²₂
Коса - 5 - коса³₂ **Коса - 6** - коса¹₃ **Коса - 7** - коса²₃ **Коса - 8** - коса¹₄
Коса - 9 - коса¹₅

Тобто, АГК **коса** має 5 омонімів, з яких 3 мають по своїй групі полісемів.

Формули АГК (слова) “око”

Око - 1 - пристрій (1.1) для отримання інформації засобом приймання і перетворення оптичного випромінювання в електричний або інший носій інформації (1.2) утворене з приймальної оптичної системи елементів (лінз, дзеркал, призм); системи елементів управління формою та положенням оптичних елементів, які являють собою приводи та підвеси; просторово-почуттєвого детектора (перетворення) (2.1) складові елементи ока розташовані так, що оптичне випромінювання попадає спочатку на оптичні елементи, які закріплені у підвесах і на них передається силовий вплив від приводів, а потім перетворене оптичне випромінювання попадає на просторово-чуттєвий детектор (ПЧД) (2.2) оптичні елементи ока пристроїв (фотоапарата, кінокамери, відеокамери і т. інш.) складається з матеріалів із малим коефіцієнтом втрат випромінювання при їх взаємодії (скло, дзеркала і т. інш.). Елементи управління оптичним елементом складається з металів, пластмас. ПЧД складається із фотохімічно- та фотоелектрично-

активних матеріалів (колоїдне срібло, легірований кремній і т. інш.) (2.3) форма усіх ОК в основному вісесиметричні (2.4).

Око - 2 - орган живої істоти (1.1) для отримання інформації засобом приймання і перетворення оптичного випромінювання в електро-нейронний носій інформації (1.2); який складається з приймальної оптичної системи елементів (рогівки, кришталіка); системи елементів управління формою та положенням оптичних елементів, які являють собою приводи та подвеси з м'язів і жил; просторово-почуттєвого детектора (ПЧД) – біоколб (перетворення)(2.1); складові елементи ока розташовані так, що оптичне випромінювання попадає спочатку на оптичні елементи, які закріплені у подвесах і на них передається силовий вплив від приводів, а потім перетворене оптичне випромінювання попадає на просторово-чуттєвий детектор (сітківка з біоколб)(2.2); оптичні елементи ока живої істоти організму складаються з біологічних клітин, тканин, зрачка, очного яблука. Елементи управління складаються також із біотканин м'язів. ПЧД - з фото-електро-нейронних біотканин(2.3) форма усіх ОК в основному вісесиметричні (2.4).

Око - 3 - одиниця вимірювання (1.1) прийнята (договірна) одиниця вимірювання кількісних величин (маси) об'єктів (1.2)

Око - 4 - одиниця вимірювання (1.1) прийнята (договірна) одиниця вимірювання кількісних величин (об'ємів) об'єктів (1.2)

За позиціями порівняння 1.1 можемо зробити висновок, що: **Око -1 - не корелює з іншими; Око -2 - не корелює з іншими; Око -3 - 3∩4; Око -4 - 4 ∩3.**

За позиціями порівняння 1.2 можемо зробити висновок, що: **Око -1 - 1∩2; Око -2 - 2∩1; Око -3 - 3∩4; Око -4 - 4 ∩3.**

За позиціями порівняння 2.1 можемо зробити висновок, що: **Око -1- 1∩2; Око -2-2∩1.**

За позиціями порівняння 2.2 можемо зробити висновок, що: **Око -1- 1∩2; Око -2-2∩1.**

За позиціями порівняння 2.3 можемо зробити висновок, що: **Око -1 - не корелює з іншими; Око -2 - не корелює з іншими;**

За позиціями порівняння 2.4 можемо зробити висновок, що: **Око -1- 1∩2; Око -2- 2∩1.**

Результати розмежування: Око -1- око¹₁ ; Око -2- око²₁; Око -3 - око¹₂; Око -4 - око²₂.

Результати проведеного розмежування ПЛО та полісемів вказують на ефективність процесу розмежування та однозначність результату і обгрунтованість з точки зору наукової мови.

Складові комплексу ІККР однозначно і назавжди визначити неможливо і не потрібно. Вони повинні розвиватися з розвитком практики використання комплексу інформаційно-кореляційного критерію розмежування.

Подальші дослідження використання ІККР повинні привести їх авторів до більш обгрунтованих і повних складових описаної вище технології розмежування, яка ще не є досконалою. Так бажано доповнити ДУ, доопрацювати алгоритми з визначенням пріоритетів позиції кореляцій, більш вдосконалити систему аналітичного опису Формули Слова (АГК), визначити більш повну характеристичну структуру аналізу інформації за суттю в інформаційних масивах - словах.

¹Солдатова Л.П. До питання теорії явищ неоднозначності // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2003. – Випуск VIII. – С. 64-70; ²Солдатова Л.П. До теорії розмежування неоднозначностей // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2003. – Випуск IX.

Ю.П. Чала, асп.

ВЛАСНІ ІМЕНА ЯК ЕСТЕТИЧНА КАТЕГОРІЯ: ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена розгляду питання про роль антропонімів, як складової частини вертикального контексту художнього твору, а також проблемам перекладу власних імен, як культурномаркованих одиниць. В статті проаналізовано антропоніми з роману Дж. Голсуорсі „Сага про Форсайтів”, що втілюють певні соціокультурні конотації, характерні для доби Вікторіанства та початку Едвардіанства.

In the article we study the role of anthroponyms as a part of vertical context of the literary text, and also the problem of translation of proper names, as the units, which can express a cultural tint of the text. Anthroponyms from the novel “The Forsyte Saga”, written by J. Galsworthy, have been analysed in the article as the examples. They

have been chosen because they can brightly characterize Victorian and Edwardian periods in the history of Great Britain.

Проблема сприйняття тексту нерозривно пов'язана з питанням про два аспекти розуміння художнього твору. Перший з них можна визначити, як розуміння в самому прямому та звичайному смислі, без якого свідоме читання є взагалі неможливим. Другий аспект базується на понятті „вертикального” контексту твору художньої літератури. Поняття філологічного „вертикального” контексту розглядалося в ґрунтовній праці російської дослідниці І.В. Гюббенет¹, висвітлювалось в роботах В.Я. Задорнової² та Н.Ф. Катінене³. Його визначення формулюється так: „Вертикальний контекст – це філологічна проблема, це питання про те, як і чому той чи інший письменник передбачає у своїх читачів здатність сприймати історико-філологічну „інформацію”, об'єктивно закладену у створеному ним літературному творі”⁴. Перші спроби вивчення вертикального контексту були спрямовані на виявлення того, що саме становить суму філологічних відомостей, яка перебуваючи фактично за межами тексту, визначає в той же час повноту його сприйняття. Серед основних категорій вертикального контексту в першу чергу були виділені літературні алюзії та цитати. Подальше дослідження вертикального контексту, як ключа до адекватного сприйняття та розуміння твору художньої літератури, доводить, що зі всіх елементів, які утворюють вертикальний контекст, найменше уваги приділялося визначенню ролі власних імен.

Ономастика має довгу історію. Імена розглядалися в роботах вчених-філологів у найрізноманітніших аспектах, і результати виконаної роботи у вигляді монографій, статей, наукових доповідей представляють значний внесок у розвиток філологічної науки в цілому. Об'єктами розгляду були теорія власного імені, питання походження та історії антропонімів, особливості їхнього функціонування в різних суспільних сферах. Проблеми перекладу антропонімів іншими мовами залишилися майже не розробленими. Це питання заслуговує на ретельне вивчення, оскільки імена виступають яскравими виразниками додаткового смислу, що має бути враховано перекладачем.

На думку В.С. Виноградова, антропоніми – це різновид реалій⁵, тому вони безумовно варті особливої уваги, оскільки поряд з топонімами, антропоніми виступають невід'ємною частиною

характеристики літературного персонажа. Ім'я та прізвище персонажа суттєво доповнюють інформацію про нього, що міститься в описі не тільки зовнішності, поведінки, рис характеру, але і походження, соціального стану і т.і.

Подібно до топонімів, антропоніми, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених їхньому функціонуванню в художньому творі, часто залишаються за межами читацької уваги. Читач, як правило, зупиняється на імені та прізвищі персонажа тільки в тому випадку, якщо автор привертає до них увагу тим чи іншим способом, даючи персонажу яке-небудь „значуще” ім'я чи ім'я, що вирізняється своєю нетиповістю. Це, в першу чергу, так звані „промовисті” імена та прізвища: *Містер Снейк* (англ. *Snake* – „гад”), *Леді Снірвел* (англ. *Sneerwell* – „ насмішниця”), *Міс Ленгвіш* (англ. *Languish* – „млосна”), *Місис Малапроп* (англ. *Malaprop* – „недоречність”).

Російська дослідниця Л.М. Андрєєва визначає такі імена та прізвища як антономазію. Для неї це – „самостійний стилістичний прийом мови”⁶, що ґрунтується на одночасній реалізації двох типів лексичних значень – основного і контекстуального, предметно-логічного та називного⁷. В середині роботи Л.М. Андрєєва говорить про два види антономазії – постійно діючу (імена-характеристики, що виступають єдиним засобом індивідуалізації даної особи в будь-якому контексті), та ситуативну, що виникає в будь-якій мовленнєвій ситуації поряд із вже існуючим реальним ім'ям і неповністю замінює його: Річард та Учень Диявола (у Бернарда Шоу)⁸. О.В. Суперанська вважає, що власне антономазією є лише ситуативна антономазія – другий тип, який на її думку, недостатньо висвітлюється Л.М. Андрєєвою⁹.

В.М. Михайлов, вслід за О.О. Потебнею, розуміє під антономазією непряме вживання імен історичних осіб. Згідно з думкою О.О. Потебні, антономазія – різновид синекдохи, а в більш широкому сенсі – варіант метонімії. Це своєрідний натяк, поетичне посилення на факт, відомий читачеві.

Але, навіть, зустрівши в тексті таке „промовисте” ім'я чи прізвище, читач навряд чи перейматиметься питанням: в чому саме незвичайність імені і чому воно відрізняється від інших, чому саме цей персонаж має бути наділений таким особливим ім'ям.

Так, наприклад, читаючи „Сагу про Форсайтів” Джона Голсуорсі, ми маємо уявити собі образи всіх героїв роману, і

допомагає нам в цьому не тільки велика кількість описів характерів та зовнішнього вигляду персонажів, але і кожне ім'я, яким наділив своїх героїв автор. Навіть не виникає сумніву, що створюючи кожного свого героя, Джон Голсуорсі, як зрештою, і кожний значний майстер слова, ретельно продумав, яке ім'я більш за все підходить саме цьому персонажу, яке ім'я може максимально розповісти читачеві про його внутрішній світ. Будучи свідком зміни століть, Голсуорсі увібрав в себе культуру як Вікторіанської, так і Едвардіанської доби з притаманною їм символікою імен.

Носій оригінальної культури сприймає і розуміє значення кожного імені підсвідомо, у читачів же перекладу всі ці імена набувають зовсім іншої конотації. Тому перекладач має працювати з текстом не механічно, а знаходити способи для вираження естетичного наповнення імені.

Голова родини Форсайтів – старий Джоліон займає чільне місце серед своїх п'яти братів. Дж. Голсуорсі дає нам це зрозуміти на самому початку книги. Ім'я „Джоліон” походить від латинського “*Julian*” і доволі рідко зустрічається серед сучасних англійських імен, хіба що його варіант “*Jolly*”. Незважаючи на те, що старий Джоліон передав своє ім'я синові, той виріс абсолютно іншою людиною і ім'я його, відповідно, трансформувалося у „Джо” – щось неповне, незакінчене, що втілювало здатність людини до авантюристичних вчинків. Головним з них був розрив зі всією родиною, звичним життям, певними традиціями, які склалися в аристократичних колах суспільства. Свого сина Джо назвав „Джоллі”, як ще один варіант імені „Джоліон”, “*Jolly*” (англ.) – „веселий”, але в даному випадку це ім'я втілювало певну долю цинізму, оскільки обставини його появи на світ були скоріше сумними, ніж радісними. Дуже доречним є коментар перекладача роману О. Тереха щодо українського варіанту перекладу. Таким чином, урочисте, дещо архаїчне ім'я „Джоліон” перетворюється у коротке й жартівливе “*Jolly*”. Етимологічний словник англійської мови дає таке тлумачення цього слова: *Jolly (arch.) of gay disposition, lively, festive, jovial; obsolete: gallant, brave; confident; amorous XIV; splendid, fine, delightful, nice. XVI. M.E. jolif = O.F. jolif (later) joly obsolete: gay, pleasant; pretty*¹⁰.

На відміну від величного та нетипового для Англії тих часів імені „Джоліон”, інших братів звали: Джеймс, Свізін, Ніколас, Роджер та Тімоті – імена досить традиційні, але наповнені певним

підтекстом. „Джеймс” – (біблійне ім’я „Яків”) від пізньолатинського імені “*Jacobus*”¹¹. „Свізін” – від староанглійського імені “*Switha*”, “*Swith*” – сильний; несамовитий; моторний, суворий¹². „Роджер” – від старофранцузького “*Roger*”, “*Rogier*” – від германського “*hrod*”, “*hruod*” – „слава” + “*ger*” – „спис”; англ. “*Hrothgar*”¹³. „Ніколас” – від біблійного ім’я „Ніколай”/французьке “*Nicolas*” – від латинського “*Nicolaus*” – від давньогрецького “*Nicolaos*” < “*Nike*” – „перемога” + “*laos*” – „люди”, „народ”¹⁴. Дуже вдало Джон Голсуорсі підібрав ім’я наймолодшому з братів, назвавши його „Тімоті”, що буквально – „той, хто шанує бога” (в Біблії: „Тимофій” – „справжній син у вірі”), автор наділив свого героя надмірною обачливістю. Тімоті все життя чогось побоювався й остерігався, будучи наймолодшим в родині, він свідомо припинив жити повноцінним життям раніше за всіх своїх братів та сестер.

Сестри Тімоті – „тітоньки Енн, Гестер і Джулі”¹⁵ – певною мірою є символами приреченості, самотності, відсутності сімейних радощів. Дж. Голсуорсі підібрав для них класичні англійські імена, які були найпопулярнішими жіночими іменами в Англії XVI-XVIII століття. Описуючи їхнє життя, письменник змальовує портрет аристократок Вікторіанської доби – надто прискіпливих прибічників моральності, розсудливих та завбачливих жінок, які на старість лишалися самотніми. Може саме тому, обираючи ім’я для своєї доньки, Сомс Форсайт свідомо обминає такі близькі для нього імена як Мері, Джулі, Гестер, Енн, Вініфред, Агата, Агнес, Едіт. Він називає доньку „Флер”. Це екзотичне французьке ім’я з абсолютно прозорою семантикою – „квітка”¹⁶, адже вона дійсно є найдорожчою квіткою його життя.

Ще одну свою героїню, онуку старого Джоліона – Джун, Голсуорсі наділяє ім’ям, що увійшло в ужиток тільки на початку XX століття. Це ім’я втілювало різноманітні нові віяння і було передвісником зміни надмірного пуританства, що визначало добу Вікторіанства, новими поглядами на життя, а саме на стосунки між чоловіком і дружиною.

Хоча, даючи ім’я своєму персонажу, автор може дати волю своїй уяві і керуватися під час вибору імені якимись особистими думками, що не мають ніякого відношення до реального стану речей, частіше за все, навпаки, автори можуть дуже докладно мотивувати свій вибір, пов’язуючи його з біографією персонажа, особливостями його характеру, сімейними традиціями та відносинами. Часто

складається так, що мотивування, обґрунтування вибору того чи іншого імені міститься в тексті, будучи більш-менш прямо чи завуальовано виражено, і його сприйняття читачем залежить від обсягу фонового знання, яким він володіє. Іноді сприйняття такого роду інформації не складає особливих труднощів, оскільки факти, на яких ґрунтується вибір ім'я, є доволі очевидними. Так, героїня роману Френсі ("*Francie*" – від старофранцузького імені "*Françoise*" – від пізньолатинського "*Franciscus*" – буквально: „*франкський, вільний*")¹⁷, обирала життя не надто обтяжливе й віддавала перевагу музичній кар'єрі та виїздам на бали у супроводі своїх прихильників. „*Юфімія*" – "*Euphemia*" – від давньогрецького "*eu*" – „*гарно*" + "*pheme*" – „*мовлення*"; букв. „*та, яка гарно говорить*"¹⁸. Вініфред ("*Winifred*" – від валійського імені "*Gwenfrewi*" – буквально: „*щасливе примирення*")¹⁹, сестра Сомса Форсайта, вона завжди, у будь-якій складній ситуації, намагалася не допустити конфлікту й пом'якшувала інколи дуже різкі висловлювання.

В наш час використання імен, як форми звертання стало найвищою мірою розповсюдженим серед всіх класів суспільства. Крім того, імена виявляються, як і раніше, залежними від впливу різних соціальних факторів. Наприклад, існує ряд імен, популярних у всіх без виключення класів та суспільних груп: *John, Michael, Anthony, Peter, Richard, Anne, Mary, Joan, Katherine, Mark, Edward, William* та інші. Разом з тим є імена, що зазвичай асоціюються з вищим світом, тобто ті, що деколи були популярними серед представників привілейованих класів, і хоча багато з них можна вважати виключеними з ужитку, вони й зараз зберігають конотації витонченості й претенціозності: *Algernon, Claude, Eustace, Egbert, Brenda, Cynthia, Reginald* та інші. Наприклад "*Archibald*" – ім'я, вищою мірою аристократичне, носить представник молодшого покоління Форсайтів – „*блідий енергійний Арчібалд*"²⁰. Він, та „*високий, схожий на бика Джордж, ... і молодший Ніколас зі своєю лагідною, обережною впертістю, поважний, пухатий Юстас*"²¹ – всі вони були майже аристократами, які „*тягнуться до мистецтва, літератури, сільського господарства, ідуть у армію або просто живуть на успадковані гроші...*"²². Характерним є те, що ще будучи модними, ці імена вже мали чітко виражені соціокультурні конотації або помпезності, важкуватості, або надмірної витонченості, вичурності.

Щодо імен, типових для middle та lower middle class, то тут мода на імена є ще менш постійною, особливо, якщо взяти до уваги вплив кіно та телебачення. Довгий час тут були традиційними імена „Альберт” та „Артур”, які в наш час майже зникли з ужитку.

Цікавою є сама історія застосування імені „Альберт” протягом останнього півтора століття. Спочатку воно набуло популярності, як ім'я аристократичне, на честь принца Альберта, чоловіка королеви Вікторії. Поступово воно перейшло до нижчих класів. Цікавим виявилось застосування двох зменшувальних від „Альберт” імен, які стали розвиватись у двох протилежних напрямках: „Берт” (*Bert*) набуло розповсюдження серед lower middle class і у середовищі робітників, тоді як „Берті” (*Bertie*) вживалося більшістю у найвищих колах суспільства, будучи „домашнім” ім'ям Едварда VII. До речі, звичай давати імена, за прикладом королівської родини, в наш час став непопулярним. Якщо в 30-ті роки багатьох дівчат називали „Елізабет” та „Маргарет”, то зараз імена дітей в королівській родині вже не визначають моду.

Як вже було зазначено, вплив кіно та телебачення на вибір імен залишається дуже значним, тому імена зірок екрану, як і персонажів популярних фільмів, набували і продовжують набувати широкого розповсюдження (*Marilyn, Shirley, Marlene, Samantha та інші*). Однак і тут має місце своєрідне розшарування: імена театральних персонажів є більш престижними, оскільки публіка, що відвідує театри, вважає себе в культурному, а значить, і в громадському плані вище за рівень телеглядачів, тому “*Wendy*” (*Peter Pan and Wendy*) видається витонченішим, ніж “*Shirley*” (на честь актриси Shirley Temple).

Фактором, що також справив значний вплив на розвиток системи англійських власних імен, є література, найтіснішим образом пов'язана з суспільно-політичною історією країни. Важко переоцінити її роль у формуванні суспільної свідомості, звичаїв та смаків суспільства. Шекспір і Мільтон, Дефо і Свіфт, Річардсон і Філдінг, Діккенс і Теккерей, Голсуорсі і Шоу створили галерею літературних типів і персонажів, імена яких багато поколінь англійців обирали для своїх дітей.

Популярність того чи іншого імені може визначатися як симпатіями та антипатіями, що переважають в суспільстві на якийсь момент, так і більш глибокими, які мають суспільно-історичний характер, причинами. Наприклад, при незмінній розповсюдженості використання старих біблійних імен (*Adam, Eva, Sarah, Jacob та*

інших), ім'я “*Enoch*”, що асоціюється з *Enoch Powell*, ім'ям людини, що викликала спільну неприязнь своїми расистськими поглядами, стало непопулярним. Прикладом дії більш глибоких причин може служити вихід з використання в період 20-40-х років ХХ ст. таких жіночих імен, як *Edith*, *Agnes*, *Agata*. Модні на початку століття, вони почали асоціюватися з „едвардіанськими тітоньками” (*Edwardian aunts*). Багато молодих дівчат, що носили ці імена, втративши наречених та коханих під час Першої світової війни, опинились приреченими на самотнє життя.

„Прості”, хоча й традиційно англійські імена виявляються недостатньо „благородними” чи „аристократичними” в певних колах суспільства. Деякі з них з якихось причин, що важко з'ясувати, набувають особливо негативних конотацій.

Читаючи „Сагу про Форсайтів” і зустрічаючи імена *Джеймс*, *Ніколас*, *Свізін*, *Роджер*, *Енн*, *Гестер*, *Джулі*, *Вініфред*, ніби-то поринаєш в атмосферу розкішного будинку з просторою їдальнею, прикрашеною величезними натюрмортами; похмурим кабінетом з кольоровими шибками, тісним від різьблених меблів червоного дерева, оббитих темно-зеленим оксамитом. Дуже контрастують з такими іменами, нетрадиційні для Англії тих часів імена: „*Айріні*” та „*Філіп*”. Голсуорсі навмисне дає своїм персонажам такі „чужі” імена, щоб викликати до них особливу увагу. Ім'я „*Айріні*” – від давньогрецького імені “*Eirēnē*” – „мир, спокій”²³, з його елегантним звучанням на французький лад, є доволі шикарним, але в той же час воно має настроювати читача на деяку підозрілість, як і будь-яке модне іноземне ім'я. Але зовнішній вигляд цієї героїні, її манера поводитись в світських колах та вишуканий одяг допомагають читачеві створити в своїй уяві образ витонченої французької. Тому, мабуть, доцільним було б в українському перекладі дати французький варіант імені “*Irene*”- „*Ірен*”, а не транскрипцію – „*Айріні*”. Як це не дивно, ім'я „*Джон*” теж виявляється нетиповим, маючи інший правопис та вимову, воно є пестливим, що в перекладі зовсім втрачається. В україномовних читачів виникає стійка асоціація імені „*Джон*” з відомим усім „*Джоном Булем*”. Джон в творі „Сага про Форсайтів” – це явно обдарована творча особистість, що разом з Флер протиставляється всій родині Форсайтів. Таку несхожість Голсуорсі підкреслює, створюючи контраст імен. В перекладі ж всі ці соціо-культурні конотації, на жаль, втрачаються, оскільки ім'я „*Джон*” здається нам занадто буденним й розповсюдженим в Англії.

Від „Джона” не чекаєш чогось особливого. Для уникнення помилок у розумінні художнього твору, перекладачеві варто було б зробити пояснення, щодо вимови й асоціацій, які виникають у читачів оригінального тексту.

Як імена, так і прізвища літературних персонажів нерідко допомагають письменнику намалювати яскраві образи своїх героїв. Наприклад, представників старої родової аристократії ми можемо упізнати завдяки особливому, по-справжньому „старовинному” англійському прізвищу. До речі, таке прізвище часто буває єдиною подробицею, яку ми зустрічаємо, читаючи твір.

Отже, не виникає сумнівів, щодо аристократичного походження представників родини *Монтів, Чаруелів та Маскгемів*²⁴.

Прізвища можуть в окремих випадках характеризувати всю родину, а також і окремих її членів, коли мова йде про які-небудь спадкові риси. Так, прізвище „Форсайт” – „Forsyte” (від гаельського „*fearsithe*” – „мирна, миролюбна людина”²⁵) об’єднує родину, членів якої можна упізнати, якщо вони навіть змішаються з натовпом гостей на званому прийомі. З самого початку і протягом всієї розповіді, Голсуорсі підкреслює значення слова „родина”, „спадкоємність”, „зв’язок поколінь” за допомогою прізвища „*Форсайти*”.

Таким чином, є очевидним, що імена та прізвища являють собою дуже важливу категорію вертикального контексту, нехтування якою збіднює сприйняття художнього твору.

У своїй роботі над перекладом перекладач має перш за все дослідити вертикальний контекст художнього твору, визначити, яку роль відіграють в ньому антропоніми. Для цього перекладачеві слід звернутись до етимологічного словника мови оригіналу, словників власних імен та прізвищ.

Тільки вивчивши етимологію імен хоча б головних героїв художнього твору, перекладач може зрозуміти твір на всіх рівнях і створити мовою перекладу твір, максимально наближений до оригіналу і доступний для розуміння читачів широкого загалу. Іноді дуже доречним стає коментар, в якому перекладач має можливість пояснити значення імені персонажа, або навести його етимологію.

¹Гюббенет И.В. К проблеме понимания литературно-художественного текста (на английском материале). – М., 1981; ²Задорнова В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста. – М., 1984; ³Гюббенет И.В., Катинене Н.Ф. В. Шекспир в вертикальном контексте романов Т. Гарди. Деп. в ИНИОН СССР. №9008. 14.01.82.; ⁴Гюббенет И.В. Указ.раб. – С.8;

⁵Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М., 1978. – С.94–95; ⁶Андреева Л.Н. Лингвистическая природа и стилистические функции „значащих” имен (антономасии). Автореф. канд. дисс. – М., 1965. – С.4; ⁷Там само. – С.5–6; ⁸Там само. – С.10; ⁹Суперанская А.В. Структура имени собственного (фонология и морфология) – М., 1969. – С.59; ¹⁰The Oxford Dictionary of English etymology / Ed. С.Т. Onions. – Oxford, 1966. – P.497; ¹¹Рыбакин А.И. Словарь английских личных имен: 4000 имен.–2-е изд., испр. и доп. – М., 1989. – С.112; ¹²Там само. – С.182; ¹³Там само. – С.169; ¹⁴Там само. – С.152; ¹⁵Голсуорси Дж. Сага про Форсайтів: Власник; В Зашморгу; Здаємо в оренду: Романи / З англ.пер. О Терех. – К., 1988. – С.26; ¹⁶Рыбакин А.И. Указ.раб. – С.89; ¹⁷Там само. – С.90; ¹⁸Там само. – С.84; ¹⁹Там само. – С.196; ²⁰Голсуорси Дж. Зазнач. праця. – С.27; ²¹Там само. – С.27; ²²Там само. – С.844; ²³Рыбакин А.И. Указ. раб. – С.109; ²⁴Голсуорси Дж. Зазнач. праця. – С.828; ²⁵Рыбакин А.И. Словарь англ. фамилий = A dictionary of english surnames: ок. 22700 фамил. – М., 1986. – С.181.

РЕЦЕНЗІЇ

*Л.І. Шевченко, д-р філол. наук,
О.І. Ніка, канд. філол. наук*

ЧАСОВИЙ І ЕТИЧНИЙ ДИСКУРСИ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”:

**Стаття-рецензія на монографію В.Г. Скляренка “Темні
місця” в “Слові о полку Ігоревім”. – К.: Довіра, 2003. – 147 с.**

У сучасній лінгвістиці поява монографічних видань історико-мовного напрямку є знаковою подією, доволі нечастим, проте завжди примітним явищем у розвитку наукової думки.

За останні декілька років не тільки лінгвісти, але й усі шанувальники високої наукової продукції звернули увагу на активізацію досліджень історико-мовного напрямку в Україні та вихід довгоочікуваного “Етимологічного словника української мови” (К., 2003. – Т. 4.) і двох авторських монографій добре знаного в Україні та за її межами автора – академіка Національної академії наук України В.Г. Скляренка.

Одна з монографій В.Г. Скляренка – “Праслов’янська акцентологія”, що вийшла друком у 1998 році, на сьогодні в Україні становить найбільш авторитетне наукове видання в галузі акцентології за переконливістю наукових доведень, величезним фактичним матеріалом, що стали узагальненням багаторічної наукової праці дослідника. Українська акцентологія в першу чергу нині асоціюється зі В.Г. Скляренком – від авторської частини “Акцентологія” в академічному виданні “Історія української мови” (К., 1979), “Нарисів з історичної акцентології української мови” (К., 1983) до системного викладу авторської концепції у “Праслов’янській акцентології” (К., 1998).

Інша монографія – “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім”, видана минулого року, змістово пов’язана передусім із роботою над “Етимологічним словником української мови”, співавтором і членом редколегії якого є Віталій Григорович. Зацікавлення етимологією слова стало поштовхом до “нового” прочитання одного зі знакових для слов’янської культури і найбільш відомих текстів періоду Київської Русі – “Слова о полку Ігоревім”.

Символічним є саме той факт, що В.Г. Скляренко звернувся до пам'ятки оригінального письменства Київської Русі, що поруч зі “Словом о Законі і Благодаті” митрополита Іларіона, “Повчанням” Володимира Мономаха, літописними текстами та іншими репрезентантами цієї доби синтезує інтелектуальні здобутки мовно-культурного простору середньовіччя, переплетення книжного та народного впливів і водночас спирається на попередню літературну традицію.

“Слово о полку Ігоревім” виразно відображає стиль виробленої літературної школи XII ст., впливи візантійської книжної риторики та української поетичної творчості в оригінальному художньому втіленні.

У питанні про походження, час і місце написання цього твору, збереженого, як відомо, тільки в пізнішому списку і виданого незадовільно з наукового погляду, тільки мова може стати ключем до відповідей лінгвістичних, а також – історичних, культурологічних тощо, тому цілком закономірно, що “першопрочитання” тексту і співвіднесення його з тодішньою реконструйованою дійсністю в словесному вираженні визначає комплексність дослідження тексту, основою якого є мовний складник.

Обґрунтований етимологічний аналіз “темних місць” у “Слові о полку Ігоревім”, здійснений В.Г. Скляренко, спростовує будь-які спроби пояснення неавтентичності пам'ятки чи її пізнішого датування, оскільки науковий текстологічний підхід виявляє координування з лексичним наповненням інших пам'яток цього періоду і наступного староукраїнського.

Як на наш погляд, монографія українського вченого заслуговує на особливу увагу і лінгвістів, і широкого кола гуманітаріїв, які інтерпретують текст “Слова о полку Ігоревім” в контексті спадковості духовної слов'янської традиції. Численні спроби атрибуції пам'ятки як тексту, приналежного іншим культурам чи цивілізаціям, зокрема тюркській традиції (чи не найбільш радикально і, напевно, найбільш емоційною є мотивація Олжаса Сулейменова), опоновані у розвідці академіка В.Г. Скляренка. І справа не лише в полеміці. Контраргументами до будь-яких авторських верифікацій змістової єдності слова, фрази чи тексту в цілому є вивірене, бездоганне пояснення етимології слова, його ідентичності змістовій і логічній цілісності пам'ятки.

Спадковість наукової традиції – одна з прикметних рис дослідження. Жоден із коментарів чи покликань автора не є довільним, безсистемним чи гіпотетично модельованими. Логіка авторського доведення спирається на фактологію попередників, її ґрунтовний аналіз у системі нових підходів і знання про історичні події. Звернення до попередників у такому ракурсі не є простим покликанням на авторитети, а шанобливим зверненням до наукових шкіл і постатей, які дозволяють відтворити процес становлення наукового знання про наше минуле, ретроспективно досягнути складний процес становлення національної духовності в часи історичних змагань і викликів. Важливо, що ідеї національної духовності інтерпретуються в науковій системі фактів, логічних доведень і конкретики слова, що вирізняє позицію В.Г. Складенка з-поміж інших, романтичних, але недостатньо аргументованих праць.

Переконанню в послідовності авторської концепції слугує і величезна кількість покликань, які є інструментальними щодо методу викладення матеріалу: автор полемізує, уточнює факти, ілюструє твердження і розгортає тези. Широта звернень до попередників і сучасників, чий дослідницький інтерес звернено до “Слова о полку Ігоревім”, дозволяє спостерегти науковий пошук ученого класичної традиції в мовознавстві, коли ґрунтовність є синонімом компетентності, а вже потім починається моделювання авторської концепції.

Зацікавленість автора з’ясуванням “темних місць” визначає ретроспективний і проспективний ракурси простеження історії слова з погляду давніших етимологій – реконструкції праслов’янських лексем, первинного значення слова та здатності трансформуватися у вторинні – переносні значення. Проспективний ракурс дослідження тексту увиразнює прослідки лексем у сучасній літературній і діалектній мові, тим самим відзначаючи діахронічну зв’язаність та історичну пам’ять мови. Наприклад, **Заря-свѣтъ** “Слова” повністю відповідає українському *світ-зоря* з первісним значенням “*ранкова зоря*”¹; “**на ниче ся години обратиша**” розглядається в порівнянні з українським фразеологізмом *обернутися в ніщо* “безслідно зникнути, перестати існувати”² та ін.

Етимологічні розвідки слова спираються на широкий слов’янський контекст, про що свідчать численні апелювання до польської, болгарської, чеської та інших мов.

Ідея слов'янської культурної присутності в цивілізаційному просторі середньовіччя об'єднує етимологічний пошук автора. Звернення до слов'янських мов мають не лише лінгвістичну вартість, не є самодостатніми як факти спостережень мовознавця – вони є культурною атрибуцією нашої спільної історії, її витоків і цивілізаційних перетинань. Думаємо, що саме наукова розвідка глибокого вченого, всеохопність дослідницького матеріалу і спокійна лінгвістична аргументація В.Г. Складенка набагато більше сприяють об'єктивному погляду на історію і українства, і слов'янства, ніж численні емоційні дискусії, які є непоодинокими сьогодні.

Прикметним є той факт, що В.Г. Складенко у своєму дослідженні продовжує традицію історико-етимологічних студій, зокрема на матеріалі “Слова о полку Ігоревім”, що пов'язані з іменем М.О. Максимовича та Київським університетом. Уже в 1835 році М.О. Максимович, як відомо, читав курс лекцій про “Слово о полку Ігоревім” у Київському університеті, здійснив переклад тексту “Слова” українською мовою^{3,4}.

Енциклопедичність М.О. Максимовича виявилася в історико-етимологічному інтересі до окремих “темних місць”, з якими він зіткнувся у процесі перекладу “Слова”. Стаття М.О. Максимовича “Темное место в “Слове о полку Игореве”, опублікована 1855 року, стала логічним продовженням лінгвістичного інтересу до відомої пам'ятки XII ст.

У цьому разі в дослідницькому тексті В.Г. Складенка можна спостерегти як одвічність інтересу лінгвістів (і не тільки їх) до “Слова”, так інноваційні, властиві для новітнього наукового пошуку тенденції – визначеність аналізу у строгих лінгвістичних термінах, розширення наукової доказовості, врахування численних етимологічних версій та фахову переконливість мотивацій словесної тканини історичного тексту.

Увага українських дослідників XIX ст. до історичних пам'яток виявилася і в літературно-мовному спрямуванні наукового доробку П.Г. Житецького “О литературной форме и поэтическом стиле “Слова о полку Игореве”⁵. Взаємодія книжного і народного, адаптація книжних форм і конструкцій під впливом народної мови, стильова подібність “Слова” до українських дум акцентувала іншу парадигму досліджень.

Відзначимо, що в середині XX ст. В. Чапленко у своїй розвідці про “Слово” наголошував на потребі цілісного підходу до

мови цієї пам'ятки, беручи до уваги саме літературно-мовну характеристику: "У вивченні мови "Слова" маємо ще й ту прогалину, що попри численні праці про окремі явища, здебільша про т. зв. "темні" місця та вислови, ще й досі ніхто не дав хоч би коротенької характеристики цієї мови"⁶.

Наведена теза ілюструє дослідницький акцент на "темних місцях" "Слова" як класичному, традиційному підході історико-мовних студій, що, як показує дослідження В.Г. Складенка, є продуктивним осмисленням і переосмисленням контекстних значень лексем у світлі етимологічного аналізу. Саме цей ракурс дослідження, пов'язаний зі смислорозумінням тексту, набуває принципу першоелемента для надійного аналізу граматичних форм і конструкцій, відмінного поділу на слова тощо. Наприклад, у фразі "полозію ползоша только" запропоноване сегментування "полозію"⁷; урахування дії аналогії (у слові **птичь** заміна **ч** на **ц** зумовлена впливом слова **птица**⁸, про що зазначав і Л.А. Булаховський) та ін.

У процесі з'ясування значень лексем В.Г. Складенко враховує особливості прочитання фрази з погляду специфіки граматичного ладу мови. Так, у виразі "Слова" "**спала Князю үмь похоти**" дослідник співвідносить **спала...** **үмь** із українським *спала на ум (спала на розум)*, ураховуючи закономірні для давньоруської та староукраїнської мов уживання знахідного безприйменникового на позначення напрямку руху⁹. Така аргументація спростовує різні поділи цього сегмента тексту і вибудованих на цій основі контекстних значень.

Дослідник звертає увагу, що в окремих фразах кожне слово є відомим і засвідченим давньоруськими пам'ятками, проте смисл не зовсім зрозумілий, наприклад, "**овѣсися синѣ мьгле**"¹⁰. "Прозорість" цієї фрази, втім, визначає композиційну і смислову препозицію, є ключем до розуміння наступної фрази "**үтрѣ же воззни стрикүсы**", одного з "найтемніших місць" "Слова"¹¹.

У монографії В.Г. Складенка враховано особливості правописних норм "Слова", пов'язані з тривалим існуванням тексту в рукописних списках та позначенням архаїзованим другим південнослов'янським впливом, трансформаціями перших видавців "Слова"¹². Цей аргумент урахований в авторському прочитанні тексту "Слова" В.Г. Складенком, і тому окремі фрази передбачають правописну реконструйованість відповідно до закономірностей

моделювання мови певного часу, що вказує на високий професіоналізм у здатності інтерпретації текстового наповнення “Слова” у часовому дискурсі.

Лінгвістичне прочитання “Слова” включає культурологічну, історичну інформацію про реконструйований час створення пам’ятки: наприклад, до коментарів фраз **“Погибашеть жизнь Даждь-Божа внука”**¹³, **“И скочи съ него босымъ влъкомъ”**¹⁴ та ін.

Закцентуємо увагу на етичному складнику праці українського вченого: увага до факту кореспондується в роботі з повагою до думки опонента, розвиток мовних форм постає еволюцією мовної свідомості, твердження і висновки лінгвіста стимулюють науковий пошук.

Фундаментальність та аргументованість рецензованого дослідження В.Г. Складенка базується на максимально повному охопленні етимологічних версій та різночитань дослідників тексту “Слова” (на що б мав звернути особливу увагу читач цього видання) і виведенні на тлі плюралістичності думок аргументованого власного аналізу і прочитання “темних місць” у “Слові”.

Із погляду наукової етики репрезентативним є розділ монографії під назвою “Фрагменти текстів Бояна в “Слові о полку Ігоревім”¹⁵, який становить спробу реконструкції дискурсу “іншого”, широко використовуваного в сучасних лінгвістичних дослідженнях. Віддзеркалення в тексті “Слова” стильових особливостей мови Бояна, поета другої половини XI – першої половини XII ст., уможливує вибудовування уявлень про персоналізований спосіб побудови тексту, процеси контамінованості книжного і народного планів вираження.

Монографічне дослідження В.Г. Складенка заповнює прогалину лінгвістичного наукового аналізу знакової пам’ятки давньоруського письменства, оскільки певним чином різнобіжність версій у прочитанні “Слова” зумовлена мотиваціями, що не спираються на надійну основу наукової аргументації мови. І в цьому є проблема для дослідників, як і ширшого кола поціновувачів національної культури.

Розвідка В.Г. Складенка за надійністю та вичерпністю етимологічних “відкриттів” і “новопрочитань” “темних місць” “Слова” (а їх у монографії розглядається 41) є одночасно і класичним, і новим словом як в історії досліджень “Слова”, так і української наукової думки.

¹Складенко В.Г. “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім”. – К., 2003. – С. 21; ²Там само. – С. 66; ³Максимович М. Песнь о полку Ігореве,

переложенная на украинское наречие // *Украинец*. – М., 1859. – Кн. 1. – С. 43-86; ⁴Максимович М. Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века на древнем русском языке // *Украинец*. – М., 1859. – Кн. 1. – С. 87-112; ⁵Житецкий П.И. О литературной форме и поэтическом стиле “Слова о полку Игореве” // *Житецкий П.Г. Вибрані праці. Філологія*. – К., 1987; ⁶Чапленко В. Мова “Слова о полку Ігореві”. – Вінніпег, 1950. – С. 11; ⁷Скляренко В.Г. Знач. праця. – С. 18-19; ⁸Там само. – С.19; ⁹Там само. – С. 9-10; ¹⁰Там само. – С. 92; ¹¹Там само. – С. 93-94; ¹²Там само. – С. 54-55; ¹³Там само. – С. 28; ¹⁴Там само. – С. 101; ¹⁵Там само. – С. 113-118.

ЗМІСТ

ВЗАЄМОДІЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Шевченко Л.І.

Лінгвістична аргументація конфесійного стилю в сучасній українській літературній мові 3

Ніка О.І.

Протиставлення чи взаємодія книжної і народної культур? 11

СТИЛІ, ТЕКСТИ І КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Лисиченко Л.А.

Письменник. – Читач. – Українська літературна мова 18

Слухай Н.В.

Сучасна стендова реклама в світлі даних НЛП 37

Миронова В.М.

Латина в Галії до приходу Карла Великого 47

Хом'як О.І.

Астральна модель світу в асоціативно-образному слові останньої третини ХХ ст. 54

Семенюк В.Я.

Лінгвістичні аспекти розуміння внутрішнього мовлення в системі В.С. Біблера 61

МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Горобець В.Й.

Основи складоподілу і синтагматичного членування рукописного тексту XVII-XVIII ст. 66

Дем'янюк А.А.

Структурно-семантична характеристика абстрактних композитів-іменників у староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст. 74

Дуброва Г.І.

Польські запозичення в карпатських говорах в діахронічному аспекті (на матеріалі пам'яток другої половини XVI – XVII ст.) 79

Шевчук І.Л.
Про статус імператива в українській мові 87

СУЧАСНІ ПАРАДИГМИ АНАЛІЗУ ТЕРМІНІВ І ТЕРМІНОСИСТЕМ

Насенко Г.М.
Терміни матерія і форма у староукраїнській літературній мові 96

Вербенц М.
Типологія системних відношень української та польської юридичних
субмови 103

Волошина Т.М.
Лінгвістичні аспекти аналізу кібернетичної термінології 115

Малицька В.А.
Питання когнітивного опису терміносистеми комп'ютерних
технологій китайської мови 125

ЛЕКСИКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ТЕКСТУ

Козирєва З.Г.
Лексико-семантична дистрибуція концепту прийнятності в
українській культурі (*опозиція: свій – чужий*) 132

Суховій О.О.
Тематичне поле віку людини в українській фразеології:
етнолінгвістичний і лінгвокультурологічний підходи 139

Солдатова Л.П.
Використання інформаційно-кореляційного критерію в практиці
розмежування неоднозначностей 146

Чала Ю.П.
Власні імена як естетична категорія: проблеми перекладу 156

РЕЦЕНЗІЇ

Шевченко Л.І., Ніка О.І.
Часовий і етичний дискурси “Слова о полку Ігоревім”: Стаття-
рецензія на монографію В.Г. Скляренка “Темні місця” в “Слові о
полку Ігоревім”. – К.: Довіра, 2003. – 147 с. 165

CONTENTS

LANGUAGE AND CULTURE INTERACTION IN THE LINGUISTIC RETROSPEKT

- Shevchenko L.I.**
Linguistic argumentation of confessional style in modern Ukrainian literary language 3
- Nika O.I.**
Written and popular cultures opposition of interaction 11

STYLES, TEXTS AND COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES IN THE LITERARY UKRAINIAN

- Lysychenko L.A.**
The Writer. – The Reader. – The Ukrainian literari language 18
- Slukhai N.V.**
Modern Advert in the Mirrow of Neuro-Linguistic Programming 37
- Myronova V.M.**
Latin in gallia before charles magnus 47
- Khomyak O.I.**
An astral model of the world in the associative figurative Ukrainian word of the last third of the XX century 54
- Semenyuk V.Y.**
The linguistic aspects of understanding the internal speech in bibler's system of dialogue 61

MODELLING OF THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE NATIONAL LINGUISTICS

- Horobets' V.Y.**
Principles of syllabic and syntagmatic segmentation of written texts of the 17 – 18 centuries 66
- Dubrova H.I.**
Polish loan-words in Carpathian dialects in diachronical aspect (based on the material of texts of the second half of the sixteenth – seventeenth century) 74
- Demyanyuk A.A.**
The structural-semantic characteristica abstractions compositis-nouns in Old Ukrainian literary language of the end of the XVIth-XVIIth century 79

Shevchuk I.L. On the status of imperative in the ukrainian language	87
---	----

**MODERN PARADIGMS OF THE TERMS AND
TERMINOLOGICAL SYSTEMS ANALYSIS**

Nayenko H.M. The terms <i>materia and forma</i> in Old Ukrainian literary language	96
Werbeniec M. Typology of Systematic Relations between Ukrainian and Polish Legal Sublanguages	103
Voloshyna T.M. Linguistic aspects of the analysis of a cybernetic terminology	115
Malytska V.A. Problems of cognitive description of terminology system of chinese language	125

**LEXICOLOGICAL PROBLEMS
IN THE LINGUISTIC RESEARCH OF TEXT**

Kozyryeva Z.H. Lexico-semantic distribution of the concept “acceptability” in Ukrainian culture (opposition “native” vs. “alien”)	132
Suhoviy O.O. Thematic field of the human age in the Ukrainian phraseology: ethnolinguistic and linguoculturologic approaches	139
Soldatova L. P. The informationally correlation criterion in the practice of the lexical ambiguity differentiation	146
Chala Y.P. Proper names as the aesthetic category: problems of translation	156

REVIEWS

Shevchenko L.I. Nika O.I. Temporal and ethnic discourses of “Slovo o Polku Igorevim”: Article-recension on the monograph of V. G. Sklyarenko “Obscure Spots” in “Slovo o Polku Igorevim”. – Kyiv: Dovira, 2003. – 127 p.	165
--	-----